

М. М. Макаев

Моҳьмад Мамакаев

ГУЛЙИНА СОЧИНЕНЕШ

Ш И Н А
ТОМЕХЪ

НОХЧ-ГИАЛГИАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1905

2 (черн)
Моҳьмад Мамакаев

ГУЛЙИНА СОЧИНЕНЕШ

Том 2

ПРОЗА

НОХЧ-ГИАЛГИАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1965.

ПОВЕСТЬ

ГІАЛИН УРАМ

1. Къуоначу стеган ойланаш

Хеназа набарх а ваьлла, шеллуш, глевлингара схъаэцна шен тиша, Іаьржа пиджакте а кхоьлли-на, меттахъ кІегархиъна Іара къуона стаг Бочаров Никита. Тахана дуьххъара, шена ца бевзачу, хІокху бехачу новкъа ваьлча, ша вуно жима волуш, /школехъ цхъана хъехархочо дІаа къамел дагадеара цунна. «Шу хІинца а кегий ду. ХІокху доккхачу дуьненан инзаре хІуманаш ганза ду шу, — бохуш, дийцира хІетахъ берашна къеначу хъехархочо. — Масала, иштта дІа а хІиттина, кхин дІаса ца доьрзуш, къилбеца вай дІадахча, хІокху дуьненна го а баьккхина, духа а кху метте схъакхочур ду вай. Кху сохъта вайна кхузахъ де ду, ткъа, вайна дІанехъа, кху дуьненан вукху агІорхъа буьйса ю. Вайна кхузахъ бІаьсте ю, массо а хІума патар тесна, заз а даьккхина сенделла лаьтта. Ткъа, масала, кхуза-ра вай къилбаседехъа генна дІадахча, гоьллец дІл-лина ло а долуш, шийла Іа лаьттачу кхочур ду вай. Цигахъ латта даима а гІорийна хуьлу, цундела цу махкахъ, цхъа корсам боцург, лаьттах хъаладолуш, кхин, хІара ала, хІумма а дац», — хъехархочо аьл-ча:

— Дийцахъа тхуна, хъехархо, зезагаш а ца хуь-

лу цигахъ? — аьлла, хаьттира хIетахъ Бочаровца
цхъанацпарти тIехъ Ийначо.

— Зезагаш а хилац.

— КIа я хьаьжкIа мукъана а полий цигахъ?

— Уьш а йовлац.

— Ой, ткъа, нах мухъ беха цигахъ?

— Нах дика беха, — элира хьехархочо. — Шелонна гIа-буц вуно ледира хилахъ а, чIогIа беркате мохк бу иза. Цуьнан аренашкахъ дехаш массо а тайпана акха хьайбанаш а, олхазарш а ду; даккхийчу хиш чохъ шортта уггар тоьлаш долчех чIерий а ду. Цигарчу нехан пхьор, дерриге а бохург санна, жижигаххий, чIереххий хуьлу. Ткъа, цу мехкан лаьтта бухара хазна хIинца а хьаянза ю, — бохуш, дийцира хьехархочо.

Цу сарахъ школера цIа догIучу берашна юккъехъ баьлла къовсам а хIинца дагабеара Никитина.

— Школера суо дешна ваьлча, агроном^у а хила, цу махка а вахана, цигахъ ялта хуьлий хьожур ву-кх со, — элира цхьаммо.

— Данма а Iа долчохъ ялта мухъ хуьлу хьуна. Цул-м, геблог а хилла цу мехкан лаьтта бухара хазна лехча тоьла. Иза халкъана а чIогIа пайдехъ хир ду, — чIагIдира вукхо.

— Эс-с, гIорийначу лаьттахъ йоллу хазна мухъ карор яра хьуна. И къахьоьгучул-м, кхузара дIа, цу махка дика некъаш а дехкина, вай цига а, уьш кхуза а богIуш хилар тоьлаш ду. Ас некъаш дохкучу инженеран говзалла Iамор ю, — аьлла, цунна дуьхьалвирзира цхъа хьаьрса кIужал а йолуш, юьхъ кьорза волу, бургат санна, лоха кIант.

«Хазна... Некъаш... халкъана пайдехъ дерг, — бохуш, хѣтахъ шайн хилла кыйсамаш карлабевлира Бочаровна. — Ткъа, хѣнца ас хѣун дийр ду? Сох ца хиланц инженер а, я агроном а, соьга далурий техъа халкъана найдехъа дерг? — бохуш, дух-духа а, ша-шега хеттарш дора цо. — Мохан кеманца айвелла Полярни полюсе а вахана вухавеанчу Чухиновскийс динарг, я хѣнца тхо а эцна кху пана махка вогулчу тхан урхалча волчо лелориг ду хъуна доккха хѣума...» — Геннара дуьйна лехъош ойланаш а еш, дѣо капитанан лакхарчу тѣе тѣехъ лаьт-тачу Лавровга дѣахъаьжира Бочаров цкъа-шозза.

Махко а айдина кхайкхош дуьненан са а маьлехъ цѣе яьккхинарг бен сийлахъ гуллакх ца хетара Никитина. «Ас динарг я дендерг хѣун аьлла лорур дара тѣахъено? — духа а хеттарш дора цуьнан даго. — Хѣнца со воьдучохъ гѣишлош еш пенаш доттар, я царна тѣе тхов тиллар, я чу цѣенкъа юьллуш у тохар бен соьга хѣун кхочур дара. Ткъа, уьш, муьлххачо а дан тарлуш, кѣзга корматалла оьшуш гуллакхаш ма ду», — бохуш, ойланаш а еш, бийшина юхкучу нахана тѣехъа, дѣо кеманан палубин маьлехъ юхкучу бѣлийн цѣвнашка хъаьжира иза хѣнца.

Цигаьрка ян дагахъ, вухавирзнна, шен пиджакан кисанара махьрка чохъ йолу дечиган гутакх схъа а даьккхина, и хъарчо кехат ца карийча, шена юххе вижина гуьллу накъост набарх ца воккхуш сецира Бочаров. Кху палуби тѣехъ а, чохъ а бийшина юхку нах самабахарна кхочуш санна, тийна догура хѣордан кѣма а.

Баьццаро-стигалан басахъ долу хи хадочу бер-

да йнстера дуьйна дла, блаьрг саца меттиг йоцуш, гена дла сийна аренаш яра. Тlетаьlлина lаржъел-лачу мархе стиглара охьадогlуш, борц санна, кегий-ра, шийла догlа а долуш, тlейогlу lуьйре синкъера-ме яцара. Арахь дерг галла сирла елахь а, сохьтан хьесапехь, хlинца а сахиланза дара.

«Деллахь а, ненан дикане са а туьйсусуш, вижина lуьллучул, шен йолчу амалца диканиг лохуш, вола-валар гlоли ю, — элира Никитас ша шеге. — Мар-жа яl!.. хьо дахаран некъ эцна дуьххьара араволуш, хьоьга хьалххе схьа хьан дуьйцуш дара техьа хьуна хьалха нислу долу вон а, дика а. Хlан-хlа, и хила тарлуш дац. Цхьанна вон, вукхунна дика хил-ла схьадогlуш дуьне ду хlара.

Хьолан дан ду вай, доплалашехь аганара —
Дайн гlалаташий, цераи даханчу хьекъалций...

Хийла хан хьалха поэта аьлла и дешнаш дага-даьхкира цунна тахана кхузахь. Хlунда аьлча, мел вай хала дахкахь а, цхьа говзалла хьайга кхач-чалц, дешахьара ахь, бохуш, дас а, нанас а дов деш, жима волуш ша ла ца догlарна. Хlинца тlаь-хьа ду. «Хlун дер цунна, и вон а, дика а, хьалххе къаста а деш, шен лаамехь харжа тарлуш дац. Иза а, важа а айхьа lовшуш лан деза», — аьлла, саций-ра къоначу стага.

Иштта ойланаш еш lен Бочаров, накъостех цхьа а самавериг а ца хилла, агlорвелира.

2. Кхузахь гlала хир ю

Стигалан басахь басар а хьокхуш кечдина и хlордан кема — «Кооператор», тlаьхьа тесна деха,

доккха баржа а долуш, хїинца а дуьззинчу бола-
рахъ Къилбаседехъа схьадогIура. Шен некъан
ворхIалгIачу дийнахъ, марс санна гоме сеттинчу,
Полярни гIайрена тIех а даьлла, хIордачух терачу
тулгIешца шуьйра догIу Енисей хи тIехъа а дити-
на, инзаре йоккхачу айманах терачу Татол чу дир-
зира и кема... Татол аьлча, и цхъа мухха а Татол
хета тарло хъуна, дешархо. Игаркера Татол юккЪе-
рачу барамехъ ткъа метр кIорга ду, ши километр
гергга шуьйра а долуш. Кху Татол чухула паргIа-
та океанан кеманаш лела. Шена хIордан гIовгIа
кIордийча, садаIа йогIий, мел йоккха хиларх акула
а кху чохъ юьжу.

...ТаьIана-сира стигал хIинца а догIанан мар-
хашца яра; тIех буьрса охьаохкаелла уьш, бIаь-
стенца даьржина деанчу доккхачу хи тIе а ийиши-
на, техкаш йогIура. ДIа а яхале, кхузахъ юха тIееъ-
на полярни буьйса а доккхачу Лаьтта тIехъ хуьлу-
чу кхоьлличу дийнах тарьеллера.

Кема а, тIехъа тесна догIу баржа а доьттина
адамашший, кирий дара; иштта шорта царна тIехъ
дахъара: аьчган машшийн оьргаш а, цхъацца коь-
чалш чуйоьхкина яьшканаш а, тачканийн чкъургаш
а, херхаш а, белаш а — доцца аьлча, гIишлошъяр-
хошна мел оьшург.

Вовшийн бевзина а, дагахъ дерг дийцина а
бевлла некъахой, аганахъ санна, хин тийначу тул-
гIеша техкош, бехачу некъо гIелбина, чIогIачу на-
баро тхьовсийнера.

Кеманан капитанан лахарчу тIе тIехъ, хьалхар-
чу ялкханах а тевжина, сха бертигаш йолу хьаьхъ-
мачан эткаш а когахъ лаьтташ дегIана зьортала,

хан яьлла стаг вара. Иза вара и «Севъенстройн» урхалча Борис Васильевич Лавров. Цо хинца ойла йора керла гншлошъяран а, цкъа а адам ца даьхначохь мел оьшучун а. Цу дерригенех а лаьцна цо хинцале мосуьйттазза къамел динера массо а некъахошца.

Балхо кIеззиг букурдахийтина дегI хьала а нисдина, Лавров, шен бIаьрг тIера ца боккхуш хьожура буьрсачу хьуьнца айлуш болчу хин легIинчу бердан йисте; тохара санна таьIано дохк лаьттаху арахь, цкъа а сокур дац, аьлла, хетар долуш, цхьа сингаттаме кегийра дерз догIура, цунна кIел тийна лаьттиш, цхьана а адаман кого хьашанза акха хьун а яра.

Диакхочуш дохку, берда йисте доьрзу хан хилла... ДIо-о кIайчу декхийн тоба йоллучу — бIаьрг кхетча евзина меттиг дагахь билгал а йнна, капитанан рубки чу хьалабоьду ламн болчухьа волавелира Борис Васильевич. Юха а, цIеххьана ойла алсам а яьлла, сецира иза: «Йилла езарг гIала ма ю, цигахь йиллича бакъахьа хирий техьа иза?»

Борис Васильевич тохара хьалха цкъа хиллера цу берда йистехь. ХIетахь экспедицица баьхкинчара ца элира, Черчийн аганна муьлхачу агIор йилла еза и гIала кхузахь. «Уггар хьалха, хааза а ца ваьлла, кхуза ваха хууволчо ша къасто деза кху цхьабосса берIийла болчу хин берда йистехь и гIала мичахь латта еза бохург», — элира цара хIетахь.

«ХIан-хIа, дIогахь йилла еза», — аьлла, шен дагахь сацам а бина, легIаначу бердан уггар айаеллачу меттехь, ойла еш санна, гулделла лаьттаху

клайчу декхнашка хьобжуш, юха а чехкка ламн тле-хула хьалаволавелира Лавров.

И тийна аре самаяккха санна, «Кооператоран» цлестачу зурманна чуьра, и тлуьна хлаваъ дегош, деха цлогла делира, летачу жлаьлех тера, кьоро йийкира якорийн зленаш а. Цкъа шен пхьаьрса тлерачу сахъта тле а хьаьжна, тлаккха кхоьлинчу стигала блаьрг а тоьхна, нах кхин а бийшина лахкийта, — аьлла, длахьедан дагадеара Борис Васильевичана, амма оцу минотехь кемана тлехь мел верг меттахъхьайра.

— Накъостий, длакхаьчна вай! Хьалагловтта, длакхаьчна вай! — мохъ беттара Бочаровна юххера хьалаайвеллачу, клай-сийначу мохарчашца патан коч а тлехь, яшанза лаьржа маж йолчу кьоначу стага.

Боготол-гIалара кхуза воглу и кьуона стаг, комсомolec Андрей Науменко вара. Иза а, Бочаров санна, кхин башха говзалла йоцуш вара. Кхуо ворхI класс чекхъяьккхинчул тлаьхъа тлера да а велла, шен девешица лелаш, дечиган-пхьеран говзалла ламийнера Андреис. Кху новкъа валале, Боготол-гIалина гена йоцчу эвлахь избачан болх беш вара Андрей. Амма, Енисейн Заполярье караерзош болнийнчу балха тлехь комсомоло хьалхара дакъалаца деза, аьлла, Комсомолан Малхбузехьарчу-Сибирски крайкомо кхайкхийча уггар хьалхарчу магIаре хIовттира Науменко Андрей.

...ГловгIанца дассош дара кема а, баржа а. Бердан йисте а дохуш, охьадохкуш хьарчийна гатанаш, аннаш а, белаш а, дагарш а дара... Ехачу бар-

жина хьалха хлоттийна тlorказийн, хьерчийначу мотт-глайбийн, юьзинчу яьшканийн, галийн, стоьлийн, глантийн — цхьана дашца аьлча, вахархочуна мел оьшучу хlуманан баьрзнаш дара.

— Даьдаьтla кху гlуллакхан! Хьовсийша, хlара гlур гой шуна, — элира Бочаровс, тlуьнчу сазлаьттах бел а lоьттина.

Пах санна, кlедачу лаьттах атта чу а яхана, Бочарови бел, таьlано-сийначу басахь ша гучу а боккхуш, цу тlехула цlевзина дlаяхара.

— Хьовсал, хlара гой шуна?

— Хlун ду цигахь?

— Ша бу-кх.

Хир бац ша-м, — аьлла, ца тешаш ша тlекуьг диллира цхьаммо.

— Муха хетало, бовха буй? — велавелира Бочаров. — Схьагарехь, и, вайна йийцина, даима а кхузахь лаьтта гlур хlара ю-кх, — аьлла, шах бел туйхира Никитас.

— Ян а дера ю, — шен лан долчу эткан кlажа хьовзийра Андрейс ша тlехь.

— Мох ма оьглазе а бу, — аьлла, вега а луш, белшаш чу уьйзира цунна уллохь лаьттачо.

— Делахь а вахалур волуш меттигаш ю шуна хlорш, нахьостий, — дог нра-кара хlоттош вистхилира Андрей. — Хн мел доккха а ду! Ткьа хьун... Талла тlех дика меттигаш!

— Экха муьлха-ду техьа кхузахь, Андрей?

— Цхьа цlоькьа-лом доцург, кху дуьненахь тоьлаш мел дерг дера ду, — элира Андрейс, хьалха кхуза еанчу экспедицица веана леларна, хlара меттигаш жим-тlам шена йовзар дlахоуьйтуш.

...Царана яго цхъа дечиг охъа а тоъхна, буйнахъ диг а долуш, кхечунна тѣваха гѣулч яьккхи-ра Науменкос. Цѣххъана дѣхъаьжча шен когаш клел ѣуьллуш олхазаран кегий кѣорнеш а чохъ бен гира цунна. Ёишйоьхна олхазар, охъатоьхначу кѣайчу дакха тѣхула мохъ баьлла хъийзара, бен боьхначу шен кѣорнех ца далалуш. Андрейс, меллаша и бен, кѣорнешца схъа а эцна, юххерачу базанан гаьн тѣ биллира. «Кхузахъ вахалур ву», — аьлла, сацийра цо, кхин цкъа а сакъераделла олхазаре а хъаьжна.

3. Четарийн гѣала

Цхъа исбаьхъа лекха, хъекъаш кхиничу Сибре-харчу хъаннашна юккъешхула хица баьхкина схъакхаьчначу нахана, дуьххъара гича, низаре тамашийна хетара хѣара меттигаш: кхузахъ хъаннел а, ур-атталла лаьттал а дукха хи дара, буьрса, тем байна, шийла хи.

Шена оьшучу нахе ша волчу схъакхайкха а аьлла, кеманан кают-компани чу а вахана, готто-лекхачу кора хъалха аренга бѣаьрг бетташ лаьттара Борис Васильевич.

Кху доккхачу хи тѣера дѣа, юкъ-юккъехъ и куьзганаш санна, сирла, даккхий ѣаьмнаш а долуш, царана яго бен кхин башха гѣишлошна пайдехъ ѣоцуш, лохо кхинна, юккъа хъун яра кхузахъ. Охъатоьхна хъокха боцуш, адаман кого яьккхина лар ѣоцуш акха меттигаш яра, бѣаьрго ма лоцу дѣахъаьжча, схъагуш ерш. «Хѣумма а дац, собардсаш, цу акхачу хъуьнан юккъешхула кестта урамнекъ гѣур бу, кхузахъ хѣоттийна гѣала дуьнненан еа

а маѣлехъ цѣ йоккхуш хир ю, хийлачу махкара хъаша-да кху берда йисте вуссур ву», — бохуш, ша-шеца ойланаш еш Борис Васильевич лаьтташ, чувара «Севъенстройн» парткоман секретарь Виктор Семенович Лопатин а, дечиган-пхьерийн бригадир Андрей Науменко а, латта охкучийн бригадир Никита Бочаров а, цаьрца кхин цхьа-шиъ а.

Дуьххъара Лавровс кхузахъ гулйина кхеташо еха ца лаьттира.

— Уггар хьалхара вайн декхар, накъостий, — элира «Севъенстройн» урхалчас, — адам тхевна клел дерзор ду. «Ма хетта ца хилча, ма тарлу», — аьлла, вайн дайша. Цундела юьхьанца готтуо хила мега вайн хусамаш. Иза ловр ду вай чохъ йовха а, цѣна а хилчхъана. — Чу ма велли, стоьла маѣлечу Андрейга а хьаьжна, — накъост Науменко, мас четар хлоттол гирс бу вайгахъ? — хаьттира Лавровс.

— Гуллакхийн балхана хлотто деза шиъ а тѣхъ, шийттанна гирс бу вайгахъ, — элира цо, хьала а глоттуш.

— Бани ян гирс буй?

— Иза а бу.

— Хьостамаш, ангали а ду-кх?

— Уьш а юьхьанца долчу гуллакхана тоьур ду.

— Делахъ хлѣта уггар хьалха четарш дѣлахитто деза. — Хьалаглаьттина, тохарлерчу кора хьалха а вахана. — Меттиг, — элира цо, — и дѣо-о клайчу декхнийн тоба йолчуьра схьа, хи йистехьа бакъахьа хета суна-м. Дѣанехьа, таьтинчу лаха чохъ, цѣanon-на меттигаш а еш.

Хьалаглаьттина, и волчу кора хьалха а вахана:

— И меттиг яра-кх оха магийнарг а, — элира Науменкос.

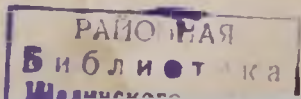
— Вайн лаам цхъабосса хилла а хаза хета суна. — Клеззиг собар а дина. — Виктор Семенович, хъуна хлун хета цу тлехъ? — хаттарца Лопатине хъаъжира Лавров.

— Суна а иштта бакъахъа хета, Борис Васильевич. Цу меттиге а хъежна со, глала цига йоглча товш хир ю. Ахъ ма-аллара, уггар хъалха нах тхевна клел берзо беза. Иза сихонца хила деза, хлунда аьлча, цхъа де кхузахъ кхузза хийцало, йочанаш лаьтта. Нах арахъ мегар бац, — элира цо, шен буйнара оьзна яьллачу цигаьркин юьхьиг, горгачу стоьла тлехъ лаьттачу тлулган чим чутосучун йисте тайина, дла а йойуш.

— Делахъ хлета цхъа минот а ишттанехъа йойур яц вай. Болх сихонца длаболо беза. Накъост Науменко и глуллакх хъуний, Бочаровний тледуьллу ас, со суо а хъожуш хир ву, — аьлла, уьш ара а бовлийтина, шеца кхуза кхаа-деа денна ваййтина лаьттан говзанча а, Виктор Семенович а эцна, завод йогла майда билгалъяккха вахара Лавров.

...Леглано йуьллучу лекхачу бердах хъала тле а ваьлла длавоьдуш кхо стаг вара. Уьш бара хлара акха мохк самабаккха кхуза баьхкина керла дай.

Махо а техкош лаьттара сийна хъун, гоьллеч йоглура буц, бес-бесара кортош а лестош лаьттара зезагаш. Хлетте а юькьачу кулла клел а, таьлинчу басахъ а йуьллуш ло дара, ло доццохъ а, охъахаа-

лур воцуш, латта шийла дара. Иза а кху мехкан
цхьа ша тайпа хазалла ю.

Леккхь айдина диг туьйхира Науменкос четарш
длахIntто хьуьна клелхьара хьалхара метраш
цланьечу арахь. ХIор диг тохарна дуьхьал шийлачу
мохо, цхьа дера угIарца, жоп луш санна хетара
цунна. Амма, Андрей оцу шен таьIано-стигала ба-
сахь долчу синкьерамечу бIаьргашца хьобжура
массаьрга а, кьийса а, шул тола а кийча ву ша, бо-
хуш санна «Къуоналла, ахь ца ловш хIун ду? И
далур дац боху дош — хьан маттахь хила догIуш
дац», — дагадогIура цунна и шен хьоме дешнаш,
цхьана халчу метте ша нисвелча.

Наха цхьана бертахь тIетаьIнина, бух а йохуш,
дIаяьккхира Татолан берда йистера акха хьун,
уьшалш лавтта, таьIна меттигаш дIа а шаръеш.
Кху хаьал шийлачу арахь, цхьалха а бевлла, кIур
гIаьттина, тIера хьацар охьа а обхуш бора къуона-
чу кленташа болх; оцу буьрсачу, кьизачу махке ха-
ма ца боьхуш, чIир хьейнча санна, гIевттинера
уьш, кьилбаседанан Iаламан хала гIиллакхаш
хуьйцуш, и мохк кьарбина карабало бинчу сацам-
ца.

Селхана санна, кхин тIейогIучул башха хаа ца
луш дIаяхара и полярни буьйса а. Къегано-сий-
начу стигалхула сихьелла чIагаршца дIаобхура
мархаш, царна юккьехула схьакьедира, кхузахь
цкьа а дIа ца бузу ала мегар долун болу полярни
малх.

Наггахь йолчу таьIинчу меттигашкахьий, луь-
стачу коьллаш клеллий гуш йолу кIайдаргаш
йоцург, массанхьара а ала мегар долуш ло а деш-

нера; амма массо а маѵлехъ хаалора, адам ца даѵхначу, акхачу лаѵттан шийла саделар.

Луѵстачу хѵѵна юккѵехъ, тийначу Татолан берда тлехъ, тлееанчу Іуѵйренца длаѵиттира клайчу четарийн хѵалхара моґланаш, юккѵешхула биллина, тап санна нийса, шера урам-некъ а болуш.

Оцу четарийн «ґлалина» гена доццуш длатоѵхна клайн гуш дара дечнган хѵостамийн моґланаш: иза, ян езачу, аннаш дохучу заводан билгало яра.

Кхоалґлачу дийнахъ кема «Кооператор», кхузахъ оѵшург а йохѵуш, кхин цкѵа а юхадан дагахъ, юханехѵа Красноярски даха новкѵаделира.

Хиница а чохъ дохдаланза, цленкѵа а, го а чоґла тѵѵна болуш дара четар. Йогуш электричество яцара. Латийнарш, мехкдаѵтта чудоѵттина, аѵчган стогарш дара, цѵадолчарна тлехъ шиша цахиларна буѵкѵа кІурз а туѵйсуш. Четарна кІел йовхолуш ерг цленкѵа юккѵе хІоттийна аѵчган пеш яра. Цуѵнан еха туѵнкалг — топ, чухула хыйзош ехйна, дІо тлехѵашхула араѵѵккхинера. Цу пеша хѵалха лаѵттачу ехачу стоѵл тлехъ Іаш нах бара. Чуѵрачу наха, массара а бохург санна, цигаѵркаш уѵйзуш, чуѵра дахка а бодур болуш, буѵкѵа кІурхІоттийнера четар кІел.

Ша-шай хѵалха ала ґлерташ дора наха кѵамелаш. Кхузахъ ца кѵѵѵйсуш хІума дацара: когах хѵарчочу гатана тІера дуѵйна, пачхѵалкхан юкѵарчу доккхачу ґІуллакхан бнста кхаччалц дуѵйцуш, хІораммо а олура шена хетарг. Амма доллучунна а коѵртехъ лаѵттарг ян езаш йолу аннаш доху завод яра.

Ишттачу хІусамехъ ѵѵккхина буѵйса цкѵа а

йицлац. Хлунда аьлча, и, адам дукха дахарх, цкѣа
бен цунна тѣхлотта ца тарлу дела. Цунна, я мухха
а делахь, кхузарчу нахана дагахь лавттар ю
1929-чу шеран июнь баттахь Игаркин Татола
йистехь шаьш охьадиссийна буйса а, цхьана а ада-
ман кого хьашанза хилла кхузара акха хьун а,
тлуьна хиларна, когаш клел, корсам санна, ситтина
хлара латта а. кху акхачу хьуьна юккѣехь, «Игар-
ка» цѣ а тиллина, шаьш дѣхлоттийна клайчу че-
тарийн глала а.

4. Гишлош ечу майданахь

Завод ян къастийначу майданахь латта ахка
долнинера. Латтаахкархойн балха тѣхь куьйгал-
ла деш Никита Бочаров вара. Хинца хиннера Ни-
китина муьлхха а хьанала болх сийлахь буйла, ша
кхузахь динарг иштанехьа, цѣ йоцуш, довр доций-
ла. Арара Бочаровга хьаьжначунна мовттур дара,
хлара вичхьана кху белхан говзалла ламош ваьхна.

...Когашна клел, чорпа санна, коча сацкѣар сий-
сара. Латта охкуш клорге кхаьчча, глорийначу
лавтта а етталуш, белийн ира юьхьигаш екара.
Бѣе шарахь кхуьуш клорга дланхинчу орамашца
бухдохуш дара дитташ. Хьапар даьллачу нехан
яххьашний, гланийначу кучамашний тѣра ийалу
лаь, шийлачу арахь, дохк санна лавттара... Злок-
берг а, бел а, диг а — уьш ерриш а адамийн буй-
нахь хлайтъаьлла хьийзара кхузахь. Оцу дедайн
хенахь дуьйна бевзаш, чолхе боцчу белхан глорса-
ша говзачу нехан керахь доккха а, мехала а глул-
лакх дора завод юьллуш.

Шуьйрачу белшашца, ондачу дегѣхь ницкѣ бо-

луш волчу белхалочун Дунаев Генадийн керара балхахь белан глаж кагъелира, цо дагарца керланиг йира: дика-м хилира и глаж, амма Генадийн деглаца ца йоглуш, йоца яра иза. Латтаахкархоша кхин хъала ца таълаш тлебирззина уьшалан шаткъа длатуйсура белашца, амма ор цхъана а сантиметрана кларг ца лора.

— Дала хлаллакбарг, бухбуйлуш бу техъа хлара? — аьлла, холчу хлоттаре вахана садаьккхира Дунаевс, — цхъаъ ца дахь кхунах-м дош хир дац.

— Хлун де вай кхунна? — аьлла, нанапелг хьокхуш шен хъажтлера хъацар дла а даьккхина, хъалатаьлира цуина юххераниг.

Дланехъа лаьтта Никита, тлевана, цуьнгара бел схъа а эцна, леррина хъаьжира уьшале. Тлаккха, ора йисте а хлъттина, ахка волавелира иза.

— Кхузаша дла готто харш даккха деза, тлаккха шаткъа дло таьлину аглор длаглур бу, — элира Никитас, кхайкхина кхо-виъ стаг шена тле а валийна, и харш даккха ша цаьрца дла а хлуттун.

Хударх тера, коча хатт, баьржинчу можачу шаткъаца меллаша готтачу хоршахула длаболабелира.

— Хлара ду шуна и ницкъаца цадалушдерг, говзаллица дан деза, бохург. Никита вайн инженеран метта ву-кх, элира Генадийс, шен йоккхачу белаца, шуьйра дласашаршош, хоттан чорпа сикха дла а лобллуш.

Делкъал тлаьхъа лелхарийн татанаш дуьйладелира. Уьш хилира цхъабосса тле-клеп, юккье клезга хан а юлуш. Глорийначу лаьттан яккхий глорза-

наш, хотган хударца цхъаьна, даккхийчу диттийн кондарш санна, хлаваэ хъалаоьхура.

Тледачу аниийн некъашна тлехула техкаш дла-саоьхура тачканаш. Плахъаьлла снха болх беш ваьллина цхъа къуона стаг хинца таса а велла, ша шегга дов деш вара. Бочаров цунна тлевахара: къуоначу стага члогла яппарш йора длашершина шен тачка, ерриг хоттала а йоьдуш, уьн тлера охъа-эккхарна. Цуьнгара схъаэцначу Никитас и тачка, тлаьхъарчу шина кога тлехъ хъала а айънна, тохар-лерачу уьн тле яьккхира.

Дло генахъ цхъаь, дукъон юьхьнг а лаьцна, мохъ бетташ вара: «Хла-хла-а, хъалаайбалаш! Цхъабос-са, айба...» — бохуш. Цигахъ болх беш бохкура Андрейн дечигпхъераш.

Хи чуьра хъала а дохуш, кевстигех цландеш, хьо-кхуш, заводан пенашна дладотта кечдеш дара ду-кьош.

— Хле-хле-ей! Хезий шуна? Дукьош схъада, ду-кьош! — бохуш, диг а лестош, мохъ беттара царех цхъаммо, говрашца дло лахара дукьош хъаладаха баханчаьрга. Цигарчо хъала куьг ластийра, дладог-лу тхо, боху кеп хлоттош.

Дагарийн татанаш, херхийн цинйзарш, аьчгийн декарш, адамийн аьзнаш — уьш дерриге а ца со-цуш, кхузахъ хьоькхучу махо, генна, хъуьна юккье-хула длакхोьхура.

Цлехъана кьилбаседехъара схъахьоькху ший-ла мох кхузахъ да хилла хъаьвзира; тлех члогла оьглаздахана Енисей, макх а делла, экха санна, карзахдолуш, берда йистера кегийра жагла а тлехъ

ойуш, гловга еш, буьрсачу тулгешца глаьттира.
Цхьа юкьа мархаш санна, айелла, нах чохь а,
арахь а ца буьтуш, хьнийзина чуьркийн ардангаш а
тлепаза яйра. Цул тлаьхьа дукха хан ялале, мох
лагI а белла, серий санна, раздаьлла, кхевссина
даккхийра догла деара.

Нах, ца бевлла, шайн болх а битина, четаршна
кIел бахара.

Догла сецча, вуьшта а тлуьначу арахь, хи чохь
санна дара: тахана а, кхана а кху арахь болх бой-
ла доцуш.

Балхана юкьахбевллачех цхьаберш Енисейн
берда йисте а бахана чIерий дохуш бара; хлуьу ди-
на а, четарийн гIалахь ца тоьу жижиг а, даьтта а
меттахIотто гIертара уьш.

Бочаровн бригадехь, цлахь бисинчара, шайн че-
тарна хьалха ноккха цIе латийра. Гондахьарчара
тлаьхьара а олуш, Дунаевс нли тесира:

Боданехь лестачу цу стелахьштигца,

Гловганца, раздаьлла и догла схьадетта.

Царна гондахьа болчара массара а цхьабосса
мохь тухуш айдина и нли цу хина, хьаннашна тIе-
хула, тлуьна хIаваь а декош, даьржина дахара:

Суй бетташ и стигла кьегош,

Хотешкахь мох карзахбели...

5. Пхьа-гла

Завод ян йолийначу майдана юххехь, уй а, хьо-
кхий а вовшахтоьхна, тароне хьаьжжина динчу ра-
гIу кIел чехкка етташ жIаьвнаш хезира — стор-

паш вовшахтосуш оышу даккхий млерий, винташ-
ца аьчган глорашший, уыш санна, глшлошна оышу
кхин йолу коччалш еш бара аьчгапхьераш. Цу
пхлерашна юккьера шиъ, рельсех яьккхинчу, цхъа-
на юьхка тлехь болх беш вара.

— Дакъаза ма бовла и вайна глрсаш латто-
раш, тахана мосалгла де ду цара нуьйжа ца луш
вайша лело, — аьлла, эьккхийтира цу шиннех оьглаз-
ваханчо, ведйинчу рельсин юьхкан меттина кхин
схъа а оьцуш.

— Завод еш ма ду пай, ткъа, ур-атталла и пай-
дабоцу нуьйжа а яц, — аьлла, цул а члогла ца ве-
шаш, жоп делира шолглачо. Коьрта тиллина тиша
лаьржа фуражка а йолуш, пштта лаьржачу аматахь,
олхазаран санна, ира юьхь-марш а долуш стаг ва-
ра иза, клеэзиг йишхаларна, глорглачу азца лер а
долуш.

— Хлара-м хиъча нах кхарддал хлума ду, —
юха а юккье дош кхоьссира хьалхарчо.

— Хлун ду кхузахь, ткъа, хлиница вай кхарддал?
Глуллакх сиха ду. И ца го шуна? Дерриге а цхъана-
метте нис ца ло, — элира шен дуткъа цкъоцкъамаш
мерадукъи тле а узуш, пхьалглахь яхчийна юьхь
йолчу воккхачу аьчгапхьеро. Цуьнаг тле Иван Па-
хомович Ходков яра.

— Муха тарлур ду ткъа, Пахомич, пхьалгла
нуьйжа а йоцуш хила?

— Иштта тарло, гой хьуна иштта, — дош ха-
дош элира кьеначу пхьеро, буйнарчу морзахана юк-
къехь йоллу цийийна винт цунна хьалха а хьов-
зош.

— Исс баттахь завод йина яла еза боху!..

— И саннарг хъанна хезна? Вай кхолха болх бича а, исс баттахь завод йнна муха девр ду? — бохуш, tie-kiel хеттарш деш, ца кърлора Iаържачу аматахь верггий, цуьнан накъосттий.

— Хезна, иза а хезна, Степан, и цкъа а ца хезнарг динна аьлла хазийтар дай доккхачу гIуллакхан коьрта дерг-м. Иза а ца дича-м вай лелош дерг пайдабонург дарий-ца, — элира, шайн декхарх кхеташ, къеначу пхьеро, кхин аз а ца айдеш.

— Мехалниг-м дера дара иза, амма муха далур ду оцул докха гIуллакх исс баттахь?

— Дукха дика далур ду, — аьлла, юха а Iаържачуинна реза воцуш, вистхилира Пахомич. — Хъайга хъажал хьо! МосалгIа де ду ахь дийнахь бан бе-за болх шалха кхочушбе?

Степан вист а ца хилира. Иза ша дика белхало вара, кхузахь болх бан волавелчхъана дуьйна хIор денна шен белхан ши норма кхочушйора цо. Цунна Ходковначул а чIогIа лаьара шайш йолийна гIишло йиллинчу хенахь йинна йолийла, амма данма сикха а, синтем байна а волчу Степанца, мухха делахь а, шайш болх меллаша беш санна хетара, цундела сел кIезгачу хенахь девр дуй техьа тхо завод йнна, бохуш чIогIа шек вара иза.

ПхьалгIахь цхьаь бен нуьйжа яцара, левси а, цIена слахь а, повкъахь ца хууш ятIийна, нома а тцллина яра.

ПхьалгIи чу веара, белхалочун сийна бедар а юьйхинна, лохочу дегIахь цхьа къуона стаг.

— Иван Пахомич, — элира цо Ходковга, — лакхара охьа керла баржа деана гIирсаш а бохьуш,

цу глехь пхьалгінна оьшу глїрсаш а бу. Вола шайна оьшург харжа.

— Баркалла хьуна, Лукич. Тхо хїинца цу хьокъехь къамелаш деш дара, — элїра Пахомича, Степане а хьобжуш.

Къена пхьар, безо, такхийна ког боккхуш, рa-гlу клелхьара аравелїра, аьчгапхьерашка болх чекхбаккха а олуш.

Ходков Степанца цхьаьна, технически склада хьалхашхула ваьлла, кемана тlера схьадогlу машшаш дlатаса йоьгlна керла утармаш а гуш, глїрсаш бахьаш деана баржа долчу берда йнїсте воьдура. Аьтту агlорхьа боьду некъ глншлош ечу майда-нахь loхкучу коьчалшна юккъехь дlабайра. Кхузахь дlадоьттина дукъош, аннаш, эчиг, яьшканнїн раьгlнаш яра.

— Дlахьажал хьо, — аьлла, муьшка йїра Степанна Ходковс. — И хьалаайделла плепдарш муха хета хьуна?

Ах дуьне а къагийна схьакхеттачу суьїренан маьлхан зlаьнаршна хьалха нїзаре хаза гуш яра заводан пенїйн лёкха чарх, хїинца а ца совцуш, хlайтъяьлла цигахь болх беш болу нах. Куьг а ай-дїна, охьадуьллучу дукъона некъ гойтуш лаьттара Андрей.

Степан шен дагахь воккхавеш хьаьжира заводан гlншлон ах сов йина яьллачу чархе. Кхин хlумма а ца олуш, ша-шеца ойла йїра Степана: «Хlара-м дика дара... Дахар сингаттаме ду-кх, банехь а клезга хуьлу, цамгарш лелхарх а кхоьру... Кестта тlе-догlуш lа ду. Эйт маржа яl! Халонаш-м хьо ваха, кхин а тийсалур йолуш ма ю».

— Атта глудлакх дац хIара, Степан, — аьлла, цуьнан дагахь долчарна жоп луш санна, вуха а вистхилира Иван Пахомич. — Цкъа а адам ца даьхначу а даьхкина, даха хевшина вай, тIаьхьарчу тIаьхьалонна а аьлла кхузахь гIирсаш беш ду вай, Степан. Цкъа-м цхьаммо айдина дуьйцуьр долуш даккхий глудлакхаш ду хьуна хIорш, Степан, — элира кьеначу пхьере, шел хьалха баржи тIе ваьл-лачу Iаьржачу пхьере, хьалавала, куьг а кховдош.

6. Даймахко — Игаркина

Берда йисте дIахIоттийначу «ЕП-5» баржи тIехь яккхий яьшканаш яра, тIеяздина: «Игарка, Севъен-строй, 1929 шо» а долуш.

Сакъералуш, гIовгIанца дуккха а нах баьхки-нера баржа дассо, дечиган туьппалгаш а, лосьмаш а, машшаш а дохьуш.

— ХIей, вежарий, хьавсийша, Москвас яийттина вайна, Москвас, — бохура, верриг вела а кьежина, воккхавеш, шен и зорьтала дегI а дегош, Дунаевс, цхьана яьшки тIе яздина: «Москва, з-д «Красный пролетарий» дайча.

— Ткъа кхуза хьовсийша: «Ленинград», «Одес-са», «Красноярск», — маьхьарий дегтара вукхара.

— Кхуза хьовсийша, кхуза, вай-м массарна а девзаш хилла, — бохуш, дозалла а деш, баккхийбе-ра кьуона игаркахой.

Ма дарра аьлча, баржина тIехь дан а дара мел оьшург: нуьцкъалчу цIеран яйна тIера, аннаш до-хучу херхийн раманашна тIера, ханнаш керчочу ле-бедкашна тIера, кегийчу хьостамашна тIекхач-

чалц, вайн боккхачу Даймехкан массо а маѵѵера гулбина гѵрсаш бахкийтинера кхуза.

Баккхийбеш, дозалла дойла дан а дара нахе кхаьчнарг. Дог лозуш, дас сапна, гулбина бара гѵрсаш.

Енисейн атагѵа чуьра хѵара акха а, еса а Заполярье, кху лаьтта хѵонсах мехкан бахамна пайда а оьцуш, пролетариатан центр ян езаш — декхар дара кхуза баха баьхкинчарна хьалха хѵоттийнарг, цундела махко мел оьшург хьежадора кхуза.

— Иван Пахомич, алахьа, хѵара муха карчор бу кху тѵера охьа? — хоьттура Ходковга Бочаровс, ойла йобхна, цѵеран ена гондахьа а хьийзаш.

— Охьа-м карчалур бара хѵара, — элира кьеначу пхьеро. — Халаниг-м хѵара до тѵе баккха дезар дец, — ойла еш, лекхачу берда тѵе дѵахьаьжн-ра Ходков.

...Буйса юкьал тѵехъаьлла хан яра. Кьеначу пхьеран бригадо кьепалга тѵера схьа а еьна, зѵарзакъ берда тѵе а яьккхина, йисте дѵахѵоттийнчу хенахь, малхо хи тѵера нилхачу дахкаран кескаш аййина дѵахьохьура. Баржи тѵера, и цхьа цѵеран яѵ боцург, дерриге а кира берда йисте хьаладаькхина даьллера.

Яѵ а, баржи тѵера охьа а баьккхина, цхьана дешачу гѵонаш тѵе а биллина, маххьаш уьйбучу зѵарзакъца хьалаоза дѵатесна лаьттара.

— Хѵа-хѵан, кѵентий, цхьабосса схьалацалаш, — аьлла, мохь туййхира Никита Бочаровс, массарел а хьалха зѵарзакъан милка тѵерачу цергах а тасалуш.

— Цхъаъ-шиъ, озабе! Кхин цкъа а, озабе! — бохуш, тийначу хи тѣра шийла хѣлаваъ дегош, хе-заш дара аъзнаш.

Ена тѣахъабевлла нах, баккхийбеш, хъомечу динан гоъ тѣе санна, цунна тѣе куыйгаш а детташ, шайн кхнамех хастамаш беш бара.

Яй бердах хъалабала цхъа метр сов йисинчу хе-нахъ, шед дѣа а бастабелла, муш, лаъ-хъа санна, юхансхъа кхоссабелира, ткъа и инзаре боккха яй, цхъа тамашина бегийна бердах а кхоза-белла, меллаша буханехъа чутекхира.

— Кѣнтій, сацабелаш! — мохъ туыйхира тѣаьр-сиган тужурка а юыйхина, ондачу деглахъ волчу стага, и йоккха аьчган чарх сацо уггаре а хъалха ша кѣл а эккхаш. Иза вара Виктор Семенович Ло-патин — «Севъенстройн» парткоман секретарь.

Массо а, цхъаъ санна, парткоман секретарна тѣахъа а хѣоттина, чубожжа боллу яй сацо шайн догѣмех дуьхъало а йина дѣахѣттира.

Тѣекхиничу кхечара гѣона кѣл пурх дукъо а тес-на сацыйра яй.

— Охъаховша, кѣнтій, цигаьркаш узур вай. Жимма хѣара чуьркаш юхакхета а мега вай кѣур эккхийтича, — элира Лопатина, чуьркашна шен буйнара тѣуьна, мерах хъокху йовлакх а лестош.

Виктор Семенович шен кѣсанара схъадаьккхина томка чуьра доккха гѣутахъ нахана хъалха а дуьл-луш, охъахнира. Массара а цхъана гулбелла охъа а хевшина, буькъа кѣур а хѣоттош цигаьркаш уьйзи-ра, цхъана къеначу пхъеро хѣинца а, ша гуттар а олуш долу «хѣара а мегар ду», элира.

Тѣаьржа марха санна, кхъоьлина Ходков, берда тѣе

баьккхина луьллучу ена хьалха хинца а хьийзаш вара. Шена тлехь жлуга йина чуьркаш кьахко глерташ, оьгла а вахана, хьаж тле а, вортан тле а тлара деттара цо.

— Пахомич, хьо стениа оьглазвахана? — аьлла, хаьттира цуьнга Лопатина шен екьачу юьхьа тлехь хаадаллал велаьжарца.

Ходковс, корта а ластинна, вайвелла доккха садаьккхира.

— Дика ду-кх гуллакх кхин зен доцуш дладирзина, — элира цо, жимма вист ца хуьлуш а лаьттина. — Хинца хьаьжча кхийти-кх со, вайна тешнабехк бинарг муьшах вон бина шед хиларх.

— Бакь луьй хьо, Пахомич, — аьлла, реза хилира Лопатин. — Мегар а дац аьчган муьшана шед кломалан муьшана санна бан.

Парткоман секретарана хаьара адамийн догойла пр-кара хлотто. Белхан дахарехь мел жима хлума а ца дуьсура цуьнан тидам тле ца кхочуш. Цул совнаха, леррина тамийна технически образовани шен йоццушехь, Виктор Семеновича вуно чехка а, дика а кхетадора боккхачу бахаман технически гуллакхаш, цундела баккхий инженераш а цуьнгара темаш меттигаш хуьлур.

«Адамашна хаа деза шайн гуллакх, шайн декхарш, кхапа шайна хьалха хлуттудерг», — олура Лопатина. Цундела дуьйцура Виктор Семеновича кест-кеста белхалойн гуламашкахь докладашца а, лекцешца а хьалхарчу пхеашеран планан декхарийн хьокъехь а, Кьилбаседе караерзорах лаьцна а, цунах хинийолчу тлаьхьалонан хьокъехь а. Кхин цхьа амал а яра Виктор Семеновичан, накьосташа

цуьнан билгалтъяьккхина: мел боккха синкьерам тӀебарах башха велаветла а, мел доьхна де хӀоттарх иштта кхин воьхна а ца хуьлура «Севъенстройн» партийни куьйгалхо. КӀеззинг а шайш халон хьавзинча: «ЦкӀа паргӀат а девлла садоур ду-кх вай». — олучу нахах ца вешаш, кӀелдӀашха цаьрга бӀаьрг а тухий, тийна велаьжаара иза. Дуьненахь мел деха а адамана, данма а бохург санна, биллина: синкьерам а, сингаттам а бу, вела-валар а, велхар а ду, цкӀа тоьлла хиларх, шен ра-жехь эшар а тӀедужу. Царех вадарх кӀелхьара вер вац. Цаьрца, собарех ца волуш, тарвала веза, — олура Лопатина. И амал бахьана долуш муьлхха хӀума а лалуш, массаьрца а тарлуш, нехан шех безам ца бойуш схьавогӀура парткоман секретарь

Хинца а иштта и шен цхьа ойла ечуьра сецча санна, сохьта тӀе а хьаьжнина:

— ДӀадуьйшу хан хилла, кӀентий, — элира Лопатина.

Стигал, цӀен-сийна лиэпаш, сов чӀогӀа екхна, ха-за яра. Белхалой четарш чу а бахана дӀабийшича, арахь лаьттарг и низаре сирла полярни де дара.

Хи йистехь, дукъош берда тӀе дохучохь, дийнахь болх бан керла баьхкина нах бисира.

И балха баханарш, ара а бевлла, дӀаберззалц шен отин учахь а лаьттина чувахара Лопатин.

ТӀе мел веанчуьнга ладугӀуш, дӀавоьдуш верг хьехарца новкӀавоккхуш, массеран а балех дакӀа шегӀа кхочуьйтуш. гулбой дуьйцуш, цхьаццанна хьоьхуш, кхуза веачхьана, гӀелвеллера иза. Цу балхо вижар-гӀаттар тӀехь а, даарца а раж талхийна волу Виктор Семенович вехха Иллира, агӀор а

ваьлла, наб ца кхеташ. Озийначу набаран тара юк-
къешула, ша хиница нахаца цу арахь хиларан
сурт дуйхьал а тосий, самаволура иза.

7. Лавтта тлехь длайийнарг хир ю...

Вуно готта а болуш, луьстачу хьюьна юккъехь
халла гуш, когаш клед, тлуьналлина, назбар саниа,
сетта а сетташ некъ бара Науменко Бочаровца
цхьаьна хи йистехула длавовдуш берг. Хих вала
хлума нислахь Ширачу Игарке а глор вайша, цига
ца вахалахь, хьюьнихахь карийначу экхашна топ а
тоьхна, жижигана амал а бер вайшимма, — аьлла,
ойла йина араваьллера н шиъ.

Науменкин Бочаровца долу гергарло тохара
хлорш кемана тлехь кхуза боглуш дуйина а длата-
саделлера. Ткъа хиница кхузарчу балха тлехь, Анд-
рейи бригада Никитин бригадаца йохъеяьллера,
балха тлехь толамаш муьлхачуьнан алсам хилар
къевсина. Делахь а, цхьа зирх вовшашца хьагI
йоцуш, дог цлена вовшийн гIо а деш схьавоглура
ши доттагI. Цул совнаха, н шен дечиган пхьола а
дитина, аннаш доху чархаш хаза клоргга Iамо да-
гахь вара Андрей. Иштта, цхьа тIаьхье а йолуш
некъ схьалаца беа ахь, — бохуш, Никитина хье-
хар дора Науменкос. Иза а хьомечу доттагIчух ва-
ла ца лууш дара.

Сов низаре хаза яра оцу сохьта хьун а, гонда-
хьара Iалам а. Стигал сирла-сийна къегинера.
ТаьIана-сийначу басахь долу хи, наб озийначу Iа-
ламат доккхачу экханах тарделлера; цуьнан таьIа-
но-баьццара бердаш, дIо генахь, хин доза допуш

санна, йоккхачу аренца дладовш дара. Хлаваъ тийна лаьттара, и дукха тийна хиларна, цхьанхьара-м шера схьахезаш яра жимачу татолан глийла гловгла.

— Мел дика а, акха а ю-кх кхузахь хлара меттигаш, — элира Бочаровс, хьуьна чу а хьаьжна. — Адамо-м ца биллина хьуна хлара некъ.

— Ткъа хьан биллина и? Алахьа, — хаттар дира Науменкос.

— Акхароша, — аьлла, кхин ойла а ца еш, жоп делира Никитас.

— Хьуна стенах хаьа иза?

— Кхуза, схьахьажал, — элира Никитас, охьа-таьлна, некъа тле пелг а хьажош.

Новкъахь ян а яра экханан керла лар.

— Андрюша, длахьажал, — аьлла, кьоро вист-хилира Бочаров, сихонца пхьарс лаьцна шен на-къост дла а озош.

— Черчий яц уьш? — хаьттира, халла са а док-кхуш Науменкос.

Черчий яра хи тлера тогӀи чухула хьуьнца хьа-лайоьлхуш. Хьалхаевлла, качьелла техкаш, ловзуш длаоьхуш, шарера евлла хила мегаш, чан кӀорнеш яра. Царна тлаьхьахӀоьттина, дласа а хьоьжуш, паргӀатчу боларца йоьдура къена ча-нана.

Черчий дикка генахь яра, делахь а Бочаровс шен белшах кхозу топ чехка схьаййцира. И хьун а екош елира топ. Къена ча-нана тлаьхьарчу когаш тле а хӀоьттина, и боккха месала корта а ластийна, хӀумма а кхераялар доцуш, дехо угӀар а эккхийти-на, оцу боларахь, шен кӀорнешца луьстачу хьуьна чохь къайлаелира.

Дерриге а днцдина, и черчий шек ца йовларх тамаша беш, акъваьлла лаьттара Бочаров.

— Царна хаьа хьуна, Никита, шаьш кхузахь шайн меттехь юйла, — элира Андрейс, черчий къайлаевлча, реза воцуш шен накъостехьа а вирзина.

— Шайн майра бсрелла духа а оьзна, клеэзиг вайна кхузахь меттиг яла-м дезар ду хьуна цера, — аьлла, жоп делира Никитас.

— Амма иштта ахь топ кхийсарх-м уьш шек евр яц

— Кхин х'ун дан дезара ас? — реза вацара Никита.

— Хьажийна-а тухур яра-кх.

— Х'орш а ду новкъа г'ерташ, — аьлла, тоьпан юьхьигца шена хьалхара хьуьнан генаш д'асатеттира Никитас.

— Бахьана-м таллархочунна карадора, — элира Андрейс, цунах ца вешаш, вела а луш.

— Бахьана каро-м дера ца г'ертара со, Андрюша. Кхин алахьа соьга: масала, вай завод йина девллачул т'аьхьа кхузахь тен ойла ю хьан я яц?

— Заводехь болх хьан бийр бу ткъа вай дерриге а д'аса дахча? Ийр ву дера-кх вайшинь-м кхузахь, — аьлла, хадош, шаьшшиннех а жоп делира Науменкос.

Бочаровс цунна дуьхьал х'умма а ца элира. Иза ша а вара цунах иштта кхеташ: ткъа болх хьан бийр бу берриге а д'аса бахача? Делахь а, цхьаннахьа а ца соцуш лиэла лемина Никита керлачу меттехь бен сакъералуш вацара. Цундела, цхьа г'ишло йина йоллушехь, вукхунна т'е боьду некъ лохура Бочаровс, ткъа х'инца Андрейх къаста а ца лаьара.

— Кхузахъ меттигаш вон хета хьуна? — хаттар дира цуьнга Андрейс. — Длахьажал, мел парглат ю хIара йист а, чаккхе а йоцу ареш, хиш, хьанаш, — аьлла, шена гонах шуйрра куьйгаш дIаса тесира Науменкос.

— ГIум-сацкъар вовшах а ийна чорда латта ду-кх хьаьжча гуш дерг. Йист ноцчу арахъ дIатесна шортта корсам а ю, юкъ-юккъехъ баккхий бIаьргаш санна Iаьмнаш а лаьтташ, — бохура Бочаровс, реза воцуш. — Хьун юьззина хIара наьIалт хилларш а ю, — аьлла, оьглазе куьг ластийра цо тIехийзачу чуьркийн мархашна.

Хьаьжна малх а боцуш таьIинчу арахъ, кхехкийна схьабаккхинчу ена тIехъ санна, цхьа хала тIуьна йовхо лаьттара. ТIе а лиэташ, хьацар дуьйлу дегI вон кийзадора, хIетте а чуьркашна кIелхьара вала цхьаь бен молха ца хиларна:

— ЦIе латае вайша, — элира Андрейс шен накъосте.

— ХIан-хIа, кхунах некъ хир бац, вуха воьрзур ву вайшинъ. Схьавало, суна тIаьхьа,—аьлла, дIаозийра Никитас Андрей, шайн некъ бухъхьа баларна бехке ерг чана ца кхетта шен топ йолуш санна.

— Ой, собарде, хьо ма хьалхе дохковели некъана. Схьавало, схьавало, дIо гуш долчу базанашна кIел гIур ву вайшинъ. Ас айса ялта дийна йоккха аре гойтур ю хьуна.

— ХIун ялта дуьйцу ахъ? — Мохо еттина, Iаьржачу аматахъ йолу Никитин юьхъ цецъаьлла, ойлане хилира.

Андрейна тIаьххье дIа а вирзина, луьстачу ситаршна юккъехула, сункашна тIехула, цхьана а

некъан лар йоцчухула дIаволавелира Никита.

— ХIара ю и хъан ялта дийна шуьйра аре? — аьлла, хаьттира кхин а чIогIа цецваьллачу Бочаровс, йиъ сажа хиллал йолчу еакIов Iаьржачу майдане а хъаьжна.

— Ткъа, хъуна хIун моьтттура? Шуьйра ца хета хъуна хIара? Ас чул хъалха кху махкахъ ялта цхъамма а ца дийнийла хаьий хъуна? ХIара-м ас хIара латта зен дагахъ долийна гIуллакх ду, — аьлла, дийцира Андрейс. — Схъахъажал хъайна, — аьлла, меллаша сийначу зIийдига тIе куьг дахийтира цо.

— ХIара-м яр ю хъуна, — элира Никитас, шен Iеминчу бIаьргашца чхьоран зIийдиг а евзина.

Андрейс деха къийсира Никитица иза картолан зIийдиг ю, бохуш. Кхин и къарвала а ца тигна, Никитас, и баьццара яр схъа а яьккхина, цуьнга а гайтина, дIакхоьссира.

— ХIинца теши хьо? — хаьттира цо Андрейга.

Науменко вист а ца хилира. Цунна чIогIа новкъа хетара ша сатийсинарг кхочуш ца хилар, шен лаам Iехабалар, ткъа, цу массарел а новкъанниг — доттагIчунна хъалха шен юьхьIаьржа хIоттар дара, иза а стенна: картолан ярах чхьора ца къасталуш.

— Маца кхиъна хьо хIара латта ахка? — хаьттира цуьнга Никитас.

— ХIара аьхкинарг-м со дера вацара, Валя яра хIара болх бинарг. Хьовсур вай хIун хуьлу, хила а мегий кхузахъ-м картолаш, бохуш, чугIерташ яра и, — аьлла, дийцира Андрейс. — Амма кхузахъ лаьттаца бечу балхах дош хир ду аьлла хеташ вац

со, — тлетуйхира цо, шен салтин эткан буьхьнгца лаьтта мийра а луттуш.

Охьа а таьна, Никитас куьйгаца жимма латта схьаньцира.

— Иштта ма ала, Андрей, кхузахь а дош хир ду ахь къахьегахь, — этира цо, шен горглуш букардаханчу плелгашца, и схьаэчна, тлуьна латта хьакха а деш. — Амма кхин цхьаь ду, къахьега деза кхунна, хьанда деза хлара.

Цуьнан и дешнаш бакъда санна, длахьавсничу доттаглашна гира тлеяла схьа а къедда лаьтта кар-толан зийдиг.

8. Партийни гулам

Гишлош ян ехкина хенаш клезга яра. Халкъан Комиссариатерачу злео тледуьллура: «7-чу ноябрехь завод болх бан йолаялийта еза, аннаш дахаран программа тледоглучу шеран 15-чу августехь кхочушъярхьама». Ткъа, кхузахь тахана хи чуьра дукъош хьаладахаран программа а кхочуш ца йина: берда тле ца даьккхина ши бле дукъо, планаца даккха доглуш долу. Оцу глудлакхаша сагатдина меттахбаьхнера «Севъенстройн» коммунисташ.

Виктор Семенович Лопатина гулам дла а биллина. «Севъенстройн» урхалча волчу Лавровна дош делира.

Меллашчу боларца веана, тле цлен шаршо а тесна йолчу йоккхачу стоьлан маьлле длахлоьттира Борис Васильевич Лавров. Цуьнан керахь «топ» еш хьарчийна клайн кехат дара, цуьнан кегийра лаьржа блаьргаш жимочу зала чухула чехкка кхерстара, хлетта чубаьхкинарш охьаховшаре хьобжуш.

— Тлеман кхеташонехъ санна, дладоладер вай, — шьла, хинца кху чу хлоьттина тнэр дохийра Лавровс. Цо кехатан клайн «топ» яржийна, пхьаьрсан гоьлаца саца а-еш, шена тлера баганан дечиган серлазан хьожа дла а ялаза болчу пена тле туьйхира. Тлаккха шен хьалхарчу доккхачу кисанара схьабаьккхина кьолам схеми тлерачу стомма яздинчу сийначу сиза тлехула длабихьира урхалчо. — Кхузара, хлокху берда тле кхузткъа эзар кубометр дукьош хьаладаха декхарийлахъ ду вай, — аьлла, юха а сиза тлехула кьолам шаршийра цо, — болх машенашка баьккхина йоцчу вайн гишлечохъ и гьуллакх члогла хала хиларна кьера хила а деза вай. — Цхьа клеззиг шен лаьржа цоцкъамаш а гулдина, ойла еш сецира урхалча. — И болх, — элира цо тлаккха а, — август бутт длаболуш чекх-баьккхина хила декхарийлахъ бу вайн, — аьлла, хлор дош пхьаццадаьккхина, къастош олуш, шен къамел динна велира Лавров.

Цхьана мипотана тийна лаьттира зала чохъ.

-- Ткъа, белхалой, белхалой ма бац вайн тоьь-арг? — элира цхьаммо-м ша леччуьра схьа.

— Кхузахъ вайн болуш болчаьрца кхочушба бе-за и болх, -- жоп делира цунна Лавровс, дукьош берда тле дохуш болчу белхалошна юккъехъ шена бевзаш болчеран блаьра а хьожуш.

Тлаккха ша лечуьра хьала а гьаьттина, къамел дира дукьош берда тле дохучохъ бригадир волчу, тохара белхалой клезиг бу, аьлла юкъянккхинчу Муринкина. — Цо тахана балхахъ хилла халонаш дагахъ а йолуш, сихвелла, дохийна дийцира. Му-ринкина дика хаьара, хлара гьуллакх боккха тла-

лам болуш дуйла а, шен хенахь кхочушдан дезий-ла а, х1етте а, и мел ч1ог1а г1ертарх тахана а цуь-нан бригадо норма кхочуш ца йира.

— Иштта йоккха г1ишло еш хилча, дукъош бер-да т1е дохуш болчу белхалойн барам алсамбаккха беза...

— Белхан дикаллица г1уллакх тода а хъажал хьо! — аьлла, мохь туьйхира цуьнга, ша леччуьра д1а Ходковс.

— Тхо иза дан г1ерташ а ду, тхешан ницкъ ма кхоччу белхан хан 1алашъеш, болх эвсаре бан г1ер-таш а ду, — дуйцура бригадиро. — Амма, белха-лочуьнан стомма дукъо цхъа километр гергга куьй-гашца керчо дезаш хилча, белхан эвсаралла ла-кхаяккхар к1езиг хир ду, хьо мухха хъаьжча а.

— Хьуна х1ун оьшу ткъа? — аьлла, т1етаь11ина хаьттира цуьнга Лопатина.

— Белхалой.

— Х1инца мичхъара балор бу вай уьш?

— И хаац суна.

— Ткъа, хъанна хаа деза и?

— Дерриге а цхъабосса д1адоло дезаш ца хил-лера, — аьлла, дохийна жоп делира бригадиро.

— Делахь х1ета, завод ян еза. Бани ца оьшу, белхалошна клуб а ца оьшу, хъан доьзална чохь 1ен х1усам а оьшуш яц. Алал, иштта дуй иза? — Хаьт-тира цуьнга юха а парткоман секретаро.

Муринкин, кхин ала х1ума а ца карийна, охъахи-ира.

Зала чохь цхъана минотехь юха а тийна лаьтти-ра, юххехь болчарна Муринкина хала саделар а хе-заш.

Зала чуьра схьахьобжучара шегъ: «Хьо стенна вьохна? Вистхила, хьо-х бакълуйиш ву», — бохуш санна хетара бригадирна. Делахь а, ишттачу меттехь кыйсаме вала шех ца хлуттуш волчу Мурилкина шен дагахь долу бакъдерг клелдитира. Шен ирахь лавтта хьаьрса цкъоцкъамаш мера тле а оьзна, зала чухула дла-схьа а хьаьжна, юха а Лопатинна тлехь совцийра цо шен бляьргаш: «Хьо бакълуйиш хила а мега, накъост секретарь. Со клеззиг вьохна хила а тарло. Тлехлоьттича адамаша ца деш хлун ду... Иштта динна дала тарло хлара а», — ойла йора Мурилкина.

Дош а эцна, къамел деш верг Иван Пахомович Ходков вара:

— Ма дарра аьлча, атта глутлакх дац хлара, — бохура къеначу пхьеро, сих а ца луш. — Делахь, хлун дан деза вай, накъост Мурилкин? Куьйгаш охьа а хецна хьобжуш латта деза вай? Стенга? Ша билларей? Цуьнгара-м дера доккхур дац ахь тламций бен дийнахь цхьа дукъо а. Хлан-хла, накъостий, хьобжуш латта мегар дац. Вай тахана бечу тайпана болх бан а мегар дац, — аьлла, аз а ойуш шен деза куьг ластийра пхьеро. — Зларзакъаш хлиттийна оха. Ткъа, хлун пайда бу аш зларзакъаш хьовха, варбазаш хлиттийча а, болх алсам болуш ца хилча? — аьлла, духа а хаьттира цо. — Хлор белхало-чо шен роглехь пхийтта дукъо даккха деза берда тле, ткъа, тахана дукхахболчара бархл-итт бен ца даьккхина. Цу кепара-м, хьо ваха, дац вай шен хенахь болх бица девр. Вай, коммунисташ декхарийлахь ду глутлакх вешан кера схьаэца а, хьалхелелош дладаха а, Мурилкина санна: «Иза далур

дац а», — ца бохуш. Дича стаге далур доцуш хлум-
ма а дац. Дерриг а далур ду и глудлакх дан доггах
хьовзахь.

Даима а бохург санна, тийна амал йолу брига-
дир, пхьеро сов оччадаьккхина ден кьамел ца
тайна, ша тлехь йийна глант охьа а дожош, хьа-
лаиккхина неларехьа волавелира. Вухавирзина,
и глант юха хьала а хлоттийна, шена тлаьхьа
хьаввссинчохь накьостий а буьтуш, вуха а неларе-
хьа вахара иза. Кхузахь саца а сецна, шен пид-
жака киснара томкин глутакх схьадаьккхина, ма-
хоркех цигаьрка а йина, и оза длахлотьтира Му-
ринкин.

Кхин а члогла цунна тлетала дагахь хилла пхьар,
хаьал аз а лагидеш:

— Кху шийлачу хенахь хи чуьра дукьош хьа-
ладахар атта глудлакх дац. Ваьшкара кхарна оьшу
гло дан декхарийлахь ду вай а, — олуш, чекхве-
лира.

— Вай ваьшкара дика некь гойтуш хила декха-
рийлахь ду, — элира, гулам чекхболуш кьамел дин-
чу парткоман секретаро. — Уггар коьртаниг: глеш-
лошьечуьра белхалой вай декхар кхочушдарна
юкьаозор ду. Нахана халахетар ду, нагахь дерриге
а хлара ваьшна тле а эцна, вай дларгертыхь. Вай до-
лийнарг доккха глудлакх ду, — бохуш, кьамел до-
ра Лопатина. — Тахана кхузахь долчу вайх муьлх-
хачо а эр ду: тхан хьоме глала. Оха тхешан
куьйгашца йина глала! И вайна деза ду, хьоме
а ду.

Гулам бах ца белира.

— Цу тлехь чекхдевр ду вай, накьостий! Хийн-

ца вай берда йисте дахча бакъахъа хета суна. Цигахъ болх беш болчарна клеззиг гю дер вай. Доггах хъавзича, царна цхъа пайдехъ хлума гайта и тарло вай, — элира Лопатина гуламехъ болчаьрга.

Берриг а коммунисташ, хъун хи чуьра хъалайоккхуш, наха болх бечу берда йисте бахара.

...Хала а, чолхе а бу хъун хи чуьра хъалайохучийн болх, бохуш, ойланаш йора Лопатина, даш санна, деза и тледа дукъош, шайн ницкъ ма-кхоччу гюьртина, хи чуьра берда тле дохуш бохку белхалой шена гича. — «Деллахъа цхъа бахъана дича, алсамо такхалур дацара техъа уьш?» — аьлла, дагатесча, массо а санна, тасавелла, дло хи йистехъ дукъо айдина воллучу пхъере:

— Пахомич! — мохъ туьйхира цо.

Цласта диллича санна, пхъалглахъ къагош шарйинчу шен лаьржачу тужуркин пхъуйшаца юьхъа тлера хъацар дла а доккхуш, букарваханчуьра хъалаайвелира пхъар.

— Деллахъа, Пахомич, и говраш а южуш, цхъа зларзакъ санна бахъана йнча муха хир дара техъа кхузахъ?.. Цуьнан ойла ехъа, — аьлла, хьаттира Лопатина, пхъерана герга а воьдуш.

Цхъана минотехъ пхъар тийна, ойла еш лаьттира.

— Иза а бакъахъа хила ма мега, Виктор Семенович, — аьлла, шен кочара муш охъа а кхоьссина, пхъалгли чу вахара Пахомич.

9. Белхан Іуьйре

Іуьйре а муха эр ду, схягуш суьйре ца хуьл-чочь. Делахь а, де-буьйса вовшах къастар, шен рожехь, чlogla къастадора кхузарчу наха.

Ишттачу цхьана дийнахь сахуьлуш, хинццалц санна, тахана а кхечарел хьалха самаваьлла Лавров гIаьттира.

Аннех динчу цхьана жимачу ото чуьра ара а ваьлла, шена тIера беза мохь охьабожош санна, шуьйра белшаш ластош, цу аьхначу шелонна дуьхьал вега а велла, дIасахьаьжначу Лавровн и, таьIано-боьмаша, кегийра бIаьргаш цу сов чlogla къегинчу лай тIехь лазийра. Кхузахь къаьсттина кIайн а, мархаш санна, цIена а, чим санна, дай а, хIуп ма элли айдала кечделла техьа хIара, аьлла, хеталуш Іуьллур а ло. ДIо къилбехьа иштта къегина хилац иза. Амма, ши-кхо аьрша стомма кхузахь диллахь а, даша доладелча, хи чу тесна шекар санна, сиха деший дIадобду иза.

Араваьлла хIара гича санна, кхунна юххерчу, иштта лохачу ото чуьра уьйтIа велIра Лопатин.

— Іуьйре дика хуьлда хьан, Борис.

— Дукха вехнийла хьо, Виктор. Деллахьа, со-м иштта суо дIа Iеминера, ахь хIун леладо ткъа хIинца сол а хьалхе гIаьттина? — хаьттира Лавровс, когашкара коьрте валлалц и вустуш, лерина шен накъосте а хьаьжна.

— Аьчгапхьерашца дан дезаш кIеззиг къамел дара сан. Уьш балхана дIаболабалале сихвеллера-кх,— аьлла, дIаволавелира парткоман секретарь. ТIаккха, цIеххьана цхьа хIума дагадаанчуха

саца а сечна: — Селхана еанчу авиалпочтица хІара кехат деана соьга, Борис. Дешахъа. Муха хета хъуна, кхуза схъавола ала мегар дуй цу стаге? — хаьттира Лопатина, Лавровга, сийначу конверта чуьра схъадаьккхина кехат дІа а луш.

Шен буйнара, саба чохъ долу, аьчган гІутахъ хечин кисана а доьллина, лерина кехат деша хІоьттира Лавров.

Лопатине кехат яздинарг, кхуьнца цхъаьна масийтта шарахъ вои а, дика а ловш лелла Николай Александрович Малашкин вара. Шена кхуза балхаван лаар а хайитина: «Цкъа а дицлур дац суна, Виктор Семенович, хъан сайца дог цІена, комаьрша хилар. Цигахъ мел хала делахъ а, хьо волчохъ хила лаьа суна», — бохуш, яздора Малашкина, шен доттагІчуьнга.

— Ахъ соьга вийцинарг вуй хІара?

— Ву те.

— Хъажал, гой хъуна, ас бехирий хьоьга, — аьлла, бІаьстенна дуьххъара деанчу чІегІардигахъ бІаьрг кхетта бер санна, сакъераделла хъаьвзира Лавров. И гІуллакх чІогІа тайна, деладеллачу цуьнан комаьршачу бІаьргаш чохъ, хІинца цу кІайчу лайн чимаш лепара. — Ойла майра ерг, махкана дика лохуш верг, Виктор, массо а вайгахъа гІуртур ву хъуна. ХІун корматалла ю цуьнан?

— Хъун дика евзаш, дечгаца лело деза муьлхха а гІуллакх хууш стаг ву-кх иза.

— Вайна оьшург ву-кх. Партехъ вуй хІара?

— Партехъ а ву, — элира Лопатина, цунна и тайна чІогІа хаза а хеташ.

— Схъавола алий язде ахъ цуьнга. Вешан хуьлу

дуьллуш заводан пенаш дуттуш воллучу Андрейна тѣвахара парткоман секретарь.

Вовшахтаса бен ца езаш, йина яьлла зларзакъ шен накъосташка бердан йисте длахьо а аьлла, цунна тлаьххье аравелира пхьар а.

Сатосуш глаьттина, воьддушехь кеманаш совцу-чу хин йисте вахана, цигахь кеманашна тѣра глирсаш охьа муха боху а хьаьжна, тлаккха, дло лакха хн йистехь дукъойх дуттучу цѣношка хьажа вахара Лавров. Кху хазачу гу тѣхь кхаанхьа еш яккхий хлусамаш яра. Селхана адаман аз а ца хезаш акха лаьттина хлара аре, хлор сохьтехь бохург санна, хийцалуш йоьдура. Блаьрг дла мел хьаьжинчохь гуш, яккхийчу глѣшлошна бух билла яьхна саьнгарш, йина керташ, хишна техкина тѣеш, айделлачу пенашна тѣе тохкуш тхевнаш дара.

И нах гул а бина, балхара юкъах ца бахархьама, хлоранна бохург санна, тѣевоьдуш, балхана шайн хуьлу сихо яхьара аш аьлла, дехар дира Лавровс. Хлукху тѣедоглучу шийлачу лай, клел баха тхов боцуш бисина дукха нах бара. Цунах йоккха глайгла хиллера «Севъенстройн» урхалчена. Дладуглучуьнца и кор длалоцуш, цѣнкъа туху у тѣдахьаш, чохь ян еза пеш мичахь хилча бакъахьа хир ю, олуш, хийизара иза. Де, буьйса ца лоруш, шайна хуьлчу халонех ца озалуш цѣнош дечу белхалоша болх бойла хаьара цунна, делахь а, и арахь буьсуберш дагахь болуш бларзвелла белхан де чекхдаьллачул тлаьхьа хийла хан яьлчий бен шен цхьан лаьттачу хлусаме ца вирзира Борис Васильевич.

Жимачу кора хьалха лаьттаху стоьла тiera шен кехаташ дIанисдеш Лавров воллуш, неI а тоьхна, веана чувелира Лопатин.

— Хьо схьа ца веанихьара, дIаван кечлуш вара хьуна со, Виктор. Схьанехьа вала, охьахаа, — аьлла, накьостана гIант а луш, хьалагIаьттира хIусамда.

— СабIарз а делла вогу со-м, — аьлла, пеше-хьа букъ а тухуш, охьахира парткоман секретарь.

— TIаккха, кхин хилла зен долуш хIума-м дац?

— Де-а хIума дац. Делахь а, суо висча сагат-ло-кх, — аьлла, схьазцна цигаьрка латийра цо.

— Ахь дан дезарг хаь суна, — элира Лавровс, дехьа чуьра ша схьаеанчу гIорийнчу жижган пат-тах уьрсаца, кехат санна, дуткьий цастарш даха а хIуттуш.

— ХIун де ас, Борис? — хаьттира цо, шаьшшин-на юккье хIоьттина цигаьрканан кIур, куьг ластий-на дIа а боккхуш.

— ХIокху деношкахь евр йолуш цхьа ткьех сов доьзал чуберззол хIусамаш ю вайн.

— TIаккха?

— TIаккха ахь хьайн доьзал кхуза схьабало бе-за-кх.

Цхьана минотана тийначу чохь хезаш арахь хьоькхучу дарцо етта шок бен хIумма а дацара. ГIорийнчу жижига тIехула хIусамдас ира урс хьаькхча, хIазарш санна, хьийза а хьийзаш, охьа-оьхучу жижиган цастарша бошхап дузуш лаьттара.

— Нах арахь а буьсуш, муха кхойкхур ву цаьр-га, — аьлла, тийна хилар дохийра Лопатина.

— Стагга а арахь вуьсур вац, — элира Лавровс,

ша бошхан дуьззина цистина жижиг, тӀе лаьржа бурч а тесна, накъостана хьалха а хӀоттош. — Мел хала хилтахь а, шелехь ца вуьтуш, массо а чуверзор ву. — КӀеззиг ойла а йнна: — Гой хьуна, масала, вайша а кхузахь, бухӀа санна, цхьан йийча кхечера а кхузахь сапаргӀат хир дац, Виктор, — элира хӀусамдас.

— Иза а бакъ ма ду, Борис, — тӀетайра парткоман секретарь.

— Дера ду вуно баккъа-м иза, — аьлла, ша цунна доьттина ах стака къаьркъа Лопатинна хьалха а теттина: — ДӀамалал, со-м чӀогӀа шелвелла, — элира цо, шен стакана чохь дерг дӀамелла, тӀе буьйда жижиг а кхоллуш. — Муха хета хьуна ас кечинна строганина? *

— ХӀара-м дегӀана аьхна кхача бара, делахь а, кхехкийна я деттина дууш бакъахьа ду жижиг, — элира Лопатина, пӀелгашца схьаэцна строганинан чоме а хьожуш.

— Цундела ма бах ас хьогга хӀусамнана кхузахь хилча бакъахьа хир ду, — велавелира Лавров.

— Иза-м схьаялор яра вай, Борис. Ткъа хьо хӀун дагахь ву хьайн доьзалан гӀуллакхана? И дийцахьа соьга.

— Ас мила валор ву кхуза? Йоккха хилла цхьа йол ю сан, иза а марий а яхана, шена ехаш ю.

— И хӀусамнана-м ца хилча карайой. Хьо хӀинца а къена вац, зуда йоцуш йийна вер вуй? И хоьрту ас хьогга.

* Строганина — Къилбседехь гӀорийнчу жижигах бен кхача.

Цлеххана нел а тохна, чувчанчу хохочо: «Кира а дахаш Диксанера хлиница кема кхечн, цига кхойкху хьобга», — аьлча, парткоман секретарь а эцна, аравелира Лавров.

10. Тишачу кемана клел

Оццул лерана кяхьегарх, массарна а ма хетта дика хлусамаш ца нисъелира. Цундела шийла а. сиха а кхузахь тледеанчу лаьнна клелбисина нах хала бохкура хлусамашца; дохдинчу четарш чохь а, снхха динчу ворхI-бархI ценош чохь а массарна а меттиг ца тобура.

Иштта, цхьа цлеххана тлехлоьттинчу халопна клел а висина, йишйобхча йинера дечиган-пхьерийн бригадира Науменкос шен доьзална хIара тамашина хлусам. Марш санна, еха бригадиран хлусам, маьпгина хьалха тIорказ хIоттийча цу шинна юккхехула чекх ца валалуш готта яра.

— Мел лиэлар ю со хIара бала эцна? ДIасакхьовза меттиг бац, хьаланислахь, тховх а кхетта, корта борна кхерам бу. Муха ехар ю со хIокху чохь, Андрияша? — бохуш, денна дов дора цуьнан хIусамнанас. Андрейн зуда, Валентина Степановна, шен ткьей кхаа шарна дегIехь дукха зорьтала а йолуш, хьийзинчу хьаьрсачу месашца кьеггинна сийна даккхий блаьргаш а долуш стаг яра. И дог цIена долуш хиларна, мел оьглазъяхча а кхин очча йолуш ца хиларна Андрейна дукха а езара. — ХIара хIун ду? Кху чохь-м шиь дуьхь-дуьхьал кхетахь, вовшашна нацкьар а валалур вац, — олий,

ша гладдайна клелйисча поьдий тлорказ тле охьа-хоура Валентина.

— Дика ду-кх, вайша хлунда долу вавшашна нацкър? Дала ма дохыйла суна, хьох а вайлла нацкър вахар, — олура, вела а кьежний, Андрейс.

— И ца дуьйцу ас, бегашна тле ма дахал ахь.

— Ас-м, хьо яха, ца бо бегаш, — олий, вуха а безамца шен зудче хьожура Науменко.

— И бегаш бан бен хьуна кхин хлума-м дера ца хаьа. Ас кху апари клел хьобгу бала ца го хьуна? Хлара готта каш дечул, ахь хаза шуьйра тоьла а яьккхина, тхов тиллинихъара глоти ма яра.

— Тоьла кхузахь яккха мегар ма дац, Валюша, вай-м ша тлехь дехаш дай.

— Ша клел а тоьла иштта лачул-м, — олий, шениг дуьйцура зудчо.

— Собарде, сих ма ло, сан хьомениг. Цкъа хало ца лайча, ца йоглий атто-м. Ценош дина довлуш дохку, тлаккха вайна а хир ю парглат хлусам...

— Хир ю, хир ю. Ладуглуш телахь. Хилахь, хьо иза а йитина, со а такхийна кхечухьа глур ву-кх, аьлла, цхьана жимачу кора хьалха лаьтта хлусам-нана, ара а хьаьжна, длатийра.

Валя йоблхуш яцара. Делахь а, Андрейна а хаалуш, цхьа къаьсттана члогла даг тле бала беьча гуллуш йолу глайгла сецнера цуьнан таьлано-клэй горгачу юьхьа тлехь. Цунах къа а хетта, воьхна:

— Ой, ахь хлун до? — хьаьвзира Андрей. — И пайда боцу хлуманаш а лехьош, хьайн са ма бларз-дехьа. Яла ма глертахьа, сан хьомениг. Схьахьажал цкъа соьга, тоьур ду хьуна, — бохуш, тлевахана, шен зудчун вортанах хьаьрчинна, и хьеста а хьоб-

стуш, цуьнан к'еда-хьаьрсачу месашна т'ехула шен белхалочун онда куьг хьаькхира Андрейс. — Т'ак-кха, схьадийцал х'инна соьга и хьайна новк'а г'ерташ дерш. Ас кху сохьта буй а тоьхна, д'алелхор ду хьуна уьш.

— Лелхор дац, Андриюша, лелхор дац...

— Х'унда?

— Хьуна ма хетта атта доцу дела уьш д'алелхо, — аьлла, шен белшаш т'ера цуьнан куьйгаш д'а а даьхна, тохар санна, юха а яхана т'орказа т'е охьалахьелира иза. — Суна-м, нахана санна, ях лавий. К'ордийна суна саррали, дахка санна, х'окху т'ургахь хьийза! — мохь туьйхира цо.

Т'ек'ел тоьхначу тишчу кеманна к'ел динна, марш санна, деха уото дан а дара дехкан т'ургал а готта; маьнга х'оттийча стол х'оттайойла яцара, стол х'оттийча маьнга бахьа меттиг яцара. Цундела, маьнгина хьалха лавттаху лекхачу т'орказа т'ехь йоура х'ума а, цу т'е йижайора ши шо кхачна Тамара а.

— Ма делахь, Валуша, дов, — аьлла, т'евахана юха а хьаьстира Андрейс шен х'усамнана. — Г'инц'елла хьуна, айхьа йоккхаш, хестийна полярин буйса? Дагаланал цуьнан, к'лаин хьаса боккхуш, жовх'ларшца егина к'лужалш санна, стигал лепош лавттина з'аьнарш. Цк'а а г'орийичуьра ца ясталуш, диллина ло ца хедаш х'лара меттигаш елахь а, дагадог'ий хьуна, аьхка кху арахь вайшимма лехьийна и хаза зезагаш?

— Уьш хаза дац ца боху ас-м, — аьлла, шен майрачуьнгахьа йирзинчу Валин, т'орказан маьнгах ког а тасабелла, йенира г'аймакхаш дан пеша

тле хьон бошхепара чорпа. — ХIара дай ас бохуш дерг-м, — аьлла, ша лаьттачохь тIорказа тле охьа-яхара Валя.

Валя кхин йистхилале, арапа цхьаммо-м неI туьйхира.

— Мила ву? Схьачувола! — элира хIусамдас, шен буйнара горгам зудчуьнга дIа а луш.

Стомма кхо у вовшах а тесна йина готта, гоманеI, цхьамма лазийча саина, цловза а цлевзина, елаелира.

— Суьйре дика хуьлда шун.

— Марша вогIийла, Степан.

Ког сикхо ца баккхяхь, пост-м дера кагийир ю цу неIаро, — элира Ваяс, елаелла хьеше а хьаьжна.

— Иза-м хIума дацара, Валя. Готтехь а дика ду хьуна, чохь барт белахь. Тхайниг а яц хьуна кхин башха даладелла. Чу хIоттийна цхьа маьнгий, кхо гIанттин, столтний бен доццухехь неI дика схьаелдал меттиг бац.

— Он, ткъа и хIун ду? — аьлла, цецъелира Валя.

— Иштта ду-кх и. Вай дукха ду, йина евлла хIу-самаш кIезга ю. И хIума дац. Кестта керлачу хIу-самаш чу кхелхар ду вай, хIара шуи тамашийна хIусам музейна а йнтина, — аьлла, Валин дагахь долчух кхетта, хаза вист а хилла, пеша юххехь лаьттачу гIанта охьахира Степан.

— ХIара музейхь латтале-м къемата шо дагIа-хьара, цкъа чуьра араьйлаелира, — элира Ваяс. — ХIума охьайилла меттиг яц, Степан, цхьа-пахьа таса ца луш, ког баккха таро яц.

— Хир ю, Валюша, хир ю. Сих ма лохъа, — аьлла, шен зудчун хъажа тӀе барт баьккхира, кетар тӀеюьйхина ваьллачу Андрейс. — Тхойша Ӏемачуь-ра ваьлча вуха вайга воглур ву хьуна, — аьлла, тӀетуьйхира цо ша араволуш.

— Собардел, шу хӀун Ӏамош ду? — кетаран тӀам а лаьцна сацийнчу Степане хаьттира Валяс.

— Уй дохурш а, херх нисбийраш а, слесарш а, токарш а, иштта кхин говзанчаш а кечбеш курсаш ма ю вайн. Цигахь тхойшиь ву-кх цхьацца говзал-ла Ӏамош, — жоп делира Степана.

— Хьо хӀун Ӏамош ву? — хаьттира цо шен май-рачуьнга.

— Уй даха, — жоп а делла, шен накъостца ара-велира Андрей.

ТӀел а вслла сарахь балхара чувеана Андрей, йовха хӀума а ца юуш, вухавахарна дагахь вас хилла охьахира Валентина Степановна. Юха дага-деара цуина, шен складера и пайда боцу болх а битина, болх бан Андрейца заводе яха. «Иза а, Анд-рюша реза хӀлахь, дер-кх», — аьлла, дитира цо.

Ша мел хала яллахь а, шена оьшурш шорта де-лахь а, цхьана а хӀуманна мало ца сш, халоно ойла ца йохош, доьзал, хӀусам даггара дезаш, шен хьоме Андриюша хиларна. шел ирс дерг кхин ца хетара Валентина Степановнина.

11. Валин кхераялар

Андрей цхьацца ойланаш еш воьдура. Цу шен чохь долу ца тоьарш, Валина санна, гуш а, хала а дара цуина. Лавровс, ценош ма девлли, керла

хлусам лур ю-м аьллера къуоначу белхалочунна. Цул совнаха уьш ялан язбинчийн списки тlехь а вара хlара. Амма, хlара санна верг цу тlехь кхаа-деа шарахь латта а тарлора. Хаац Андрейна шен глуллакх дийца а, къовса а. Масала и глуллакх на-къостана дан дезаш делахъара, цунна хьалхара вата кийчча вара Науменко. Ткъа шена и лой, в.л-жа лой, бохуш, чугlертар оьзда а, хаза а дац-кх. Цундела ду къуоначу стеган и цlийнан глуллакхаш а дика вовшахкхетанза. Иштта дац уьш, ден лаг-лаьцна а, шениг схьадоккхуш волчуьнан. Иштта-чуьнан массо а хуьлу, и ханна дика а веха.

Хlан-хlа, Андрей и шен дахар декъаза ду, аьл-ла, арз деш вацара. Мелхо а, ша чlогlа ирс долуш хетара цунна. Иза иштта ирс долуш винарг Валя яра. Сов хаза ю аьлла и къасттол хlума а дацара, дашана говза и хилла гучадаьлла хlума а дацара. Хlетте а Валица шен гергарло хилчхъана кхин хlумма а ца оьшуш, массо а дикане ша кхаьчна моьтташ вара Андрей. Шена гондахъа дерг а, хий-цаделла, къегинна хlоьттича санна хетаделлера цун-на. Буйна схьабеана болх, муьлхха а белахь, вуно атта балора. Гондахъара нах а оьзда а, дика а хе-тара, мел хала хиларх, некъах а ца кхерара. Доцца аьлча, гlайгlано витана къуона стаг паргlатваьл-лера. Ткъа, шен кханенга Андрейс ладоьгlча, хlо-кху дуьненан паргlатонехь, могуш а долуш, и тlома доьду леча ша хетара Андрейна.

Чохь йисинчу Валина а цlеххъана дагадеара дуьххъара Андрейн ден хlусаме ша яхар. И хилира хlара шиъ Боготол-гlали юккъешхула охьадогlучу

хи йистехъ си къоьруш а Иийна хIара шитъ дIаса-
къаьстина дукха хан ялале. Цу сарахъ шаьшшиъ
кху махка догIур ду аьлла дагахъ а дацара кхарна,
шайн шкoлехъ а, комсомольщии гуламехъ а кху
мехкан буьрса хазалла пийцинехъ р.

ЧIогIа эхъ хетарна детталуш къуона дог а до-
луш, шен коьртах йоллучура схьаяьккхинчу можа-
чу ахкарца кIеда, хьаьрса месаш а тайина, кхин
буха хIума ца дуьтуш гулийнчу шен майраллица,
яхана цхьана буса Андрейн ден цIийнан парадни
неIара хьалха сецира Валя. И неI тоха ца хIуттуш,
Iадийча санна, ехха лаьттира иза. ТIаккха, ша и
муха туху ца хууш, неIарх буй а тоьхна, ший а
лерг а айдина, сецира йол. Хезаш дерг, кийрара
схьа а даьлла, дедда дахан доллу техьа хIара, аьл-
ла, хеталуш долун, изаа дог бен кхин хIума да-
цара.

— Мила ву цигахъ? — аьлла, хаттар деш зуд-
чун аз шена хезча, ша хIун дийр ду ца хууш, поьх-
на йисира йол.

— Ой, мила ву хьо? — юха а дира чуьра схьа
и хаттар.

Ткъа, муха эр дара шена мила ю а ца хуучу не-
хан зудчуьнга ша мила ю а, шена цуьнан кIант я
ваша стенна оьшу а? ХIинцца бен ша лелош дерг
мел аьрха дуйла ца хинра Валина. Цу лобхун вол-
чу къуоначу стеган ша гергара ю аьлча, оьзда ма
дацара иза... НеI клеэзиг схьа а йиллина шега
схьахьoьжачу йоккхачу стаге а хьoьжуш, тохара
санна, йoьхна лаьттара Валя.

Клеэзиг са чу деанча кхуо, кхоздагIа хаттар ше-
га ца дойтуш:

— Бехк ма билла суна... Кхузахь Iеш вуй Андрей Науменко? — хаттар дира.

— Ву те.

— Цахь вуй иза?

— Вац.

— Гена-м ца ваьлла иза?

— Гена ваьлла. Хиун дора ахь цунах? — аьлла, и цхьаь бен воцу клаит шегара длаваккха хIара сача санна, оьглаз а яхана, хаттар дира йоккхачу стага.

Хинца, и ца карийначул тIаьхьа, хIуьу а хилча а башха ца хетара Валина. Цундела, майраьллачу кхуо:

— Цахь маца хир ву и? — хаьттира.

— Дера хаац. Ас ца бах хьогга и гена вахана. Хиун дора ахь цунах, соьга ала ца тарло и гIуллакх? — аьлла, духа а ша хаттар дича, кхин хIара йист а ца хилла, йоккхачу стага дIацIагIийичу пеларал арахьа йисира Валя.

Арахь Iаьржа яра. HeI дIа а чIагIийна, цучуьра схьакхеттачу серлонан сиз дIадайча кхин а чIогIа Iаржъелира. Учарчу киртигаш тIехула, ша муха йолу ца хууш, охьа а яьлла, ехха даьттира Валя Андрейн цIийна хьалха. ЧIогIа линнера цуина тховса и шен хьомениг ган. Ткъа, мичхьара схьалохур ву иза?

Шаьшинь тохара сакььоруш Iийначу берда йисте а яхана, цигахь цхьаа эха сохьтехь дIаса-йолаелла а лелла, кхана лазартин гIур ю со, тIак-

кха иза а лохур ву-кх, аьлла, шен дагахь и сацам а биша, хан йоцчу хенахь цла йирзира Валя.

...Поликлиникехь лобра тле яха ша дла а язъяй-тина, цу кабинетана хьалха хIара охьахича, молханийн хьожа кхетта, я и маьттаза лазарш дерш гина делахь а, дог а керчина юха а леттийра иза. Корта лозура, настаршкахь гIор дацара. ХIинц-цалц схьа цкъа а Валина хIун ю ца хитна цамгийла яра кхунах кхеттарг. Юха а цу молханийн хьожа а кхетта, дог керчина, араелира йол.

Ткъа, масала, цамгийла чIагI а елла, клелйисахь хIун дан деза? ТIаккха, дIайингина а ялале кху лазартнин иеларе хийза со Андрейна езар юп техьа, бохуш, ирчачу ойланаша бIарзйиннера пол. Мел дукха езахь а, цомгаш йолу со шен коча йогIийла луур ма дац цунна. Масала, цо тIехтохахь кхин а хала ма хир ду суна иза. ДагадогIу цунна, шийла хьацар а тоьхна, аша цу поликлиникеан уьйчара арайьлла. ТIаккха ас и схьалеха а ца оьшу... ХIап-хIа. Андрей иштта вац.

— РогIехь верг чувола, — аьлла, кабинета чуйра схьа йистхилира медицински йиша.

Ягийча санна, ша Iачуьра хьала а иккхина чуханчу кхуьнга, охьа а ханийна:

— Схьадинцал, хIун лозуш еана хьо? — аьлла, хаттар дира лобро.

— ХIун ду а хаац сайна хилларг, лор.

— Хьайн лозуш ерг схьайийцал ахь, — аьлла, кхуьнан куьг лецира лобро.

— Корта а лозу, настаршкахь гIор а дац.

— Кхин?
— Iетта а йо со.
— Дукха хан юй хьо иштта йолу?
— Тахана пхобалгла де ду моьтту суна, — элира Валяс.

Массо а меже толлуш, лерина Валига а хьаьжна:

— Зенехьа хлума дац. Дукха хан юй хьо марехь йолу? — хаьттира лобро.

Ша цу шийлачу хи чу йобттича санна, йобхна Валя йистхилла ялале:

— Берах ю хьо. Йоха ма йоха, вониг хлумма а хир дац, — аьлла, кхин а члогла цецъяьккхира хлара лобро. — Ас зударийи консультаце хьажайо хьо. Массо а хлума меттахь делахь а, цига йобдуш хила еза, — бохуш, шига лобро делла кехат бляьрга ца гуш, аранккхина ца ян новкъя елира Валя.

Клеззиг меттиг бен ца йиснера хлара шигь бешахь йийначу гланта тле Валя кхача. Цлеххьана, шийла мох а хьаькхна, дитташ члоггла ластийра, тлаккха, и серий санна, ира, раз, шийла догла туййхира. Тледачу кучо настарех хьерчаш глелйинна хлара, мохо ядийна цу гланта тле ехьира. Халла хьала а айьелла, Ачински-хина тлехула тиллинчу тлех де хьа яьлча, члогла глодаюкь лазаелира цуьнан. Юха а цу гланта тле ян гоьртира иза, амма ницкь ца тоьура. Тохара санна, раз тоьхначу доглане ехьинна кертах длатуьйхира Валя...

Схьахетарехь, дагана шога а, шийла а волуш, Валица башха хьаставелла вацара Андрей. Цу моьттинчу шелоно кхерийнера иза тахана а. Амма, хийла меттиг яра Валина хууш, мел буьрса и хи-

ларх кхерамах ца озалуш, Андрейс вонна клелхъара ша яьккхина: шен эхъана ларочу хьомечу зудчуьнца санна, и кхуьнца дика а, обзда а хилла. Ткъа, масала, кийрара дог цуина дезахь, и схъа а даьккхина, клантана дладала кийча яра йол а. Иштта Андрей хуьлийла лаъара кхунна.

Цлеххъана нел туьйхира. Кхуо «мегар ду», алале, и схъа а йиллина, чувсара Андрей.

Хинца а дагадогъу Валина, адамашка терра шен бала цуьнга дла ца бийцалуш, къуоначу стеган коча а хьаьрчина, ша хлетяхь члогла йилхина.

— Ткъа, хьо стенина йоьхнера, сан хьоме сонтиниг? — элира цуьнга Андрейс, вела а луш. — Иштта хьуна клезга хеттал хлун ледарло яьллера соьгара? Схьадинцал, схьадинцал.

— Хлумма а, хлумма а ца даьллера, — бохуш, шен коча хьаьрчина хлара, Андрейс, хлетяхь, аинна уца а яьккхина, шен цла схъаялийра.

Ерриг а Боготол-гала ша хьаьстина елаелла ю аьлча санна, ког байбелла: «Со ирс долуш ю, ирс долуш ю, ирс долуш ю!» — бохуш, бира Валяс хлетяхь и некъ. Бовхачу безамо кхерам а, шеко а, тешам цахилар а эккхийнера кхунна юххера.

— Хьайн безамах ма кхера хьо И дийцарш, мел мерза делахь а, хабарш ду хьуна, Валя. Ткъа, дог цленчу безамо цкъа а ямартло йийр яц хьуна, — элира цу новкъахь кхуьнга Андрейс, хьаьстина, бовха барт а боккхуш.

Хлетяхь парглатдаьлла Валин дог, цкъа шен хьомечу доттагчуьнгара ямартло ца яларна, хлпнца а иштта парглата деттало.

12. Полярни Блаъсте

Полярни Іа дІа а даълла, цхъа инзаре боккха малх хъаъжнера кхузахъ. Алаи раьгІнаш санна, лекха диллина ло, блаьрг тІаьхъа ца кхуьуш, цу малхо а, къилбехъара схъахьоккхучу махо а дашош, татолашка дерзийнера. ГІовгІанца декаш охъаохуш дара блаьстенан хиш. Мел и кІезга елахъ а, кхузахъ лаьттах хъалайолуш ерг, патар а тесна, сенъелла йогІура. ХІокху махкахъ хуьлуш долу лай кІолхъара зезагаш а, кІай пилуш а бай-й хьоккхучу махехъ техкаш лаьттара. Царех схъайолуш цхъани а тайпана, дагна там беш, хьожа яцахъ а, цара луйттуш санна, хІаваъ цхъа тамашийна цІена дара кхузахъ. Дагна цхъаьни а агІор тІаам боцуш, кхузахъ садаІар вуно атта хуьлу хан ю хІара, болар а, ког байлон, тІех паргІате хуьлуш.

Наггахъ бен кху махкахъ ца хІуттучу ишттачу цхъана блаьстенан хазчу дийнахъ, слесаро дан дезаш цхъа жимма гІуллакх ду, аьлла, радио-цІа чу вигира кхайкхина Бочаров. Кху гІалахъ уггаре а куц долуш, хаза йинчу цу хІусаме цхъаьни а тайпана шен дахаран тІаьхъенах шеко йоцуш вахара Никита.

Лаьттаца болу белхаш хІинца кхузахъ аттачу а бевлла, ткъа, масала, уьш хилча а со хІунда дела латта охкуш, аьлла, Ходковс гІо а деш, вуно дика шена слесаран говзалла Іамнийнера къуоначу стага.

Кхуо неІ ма туьйххи, дуьхьал а еъна, цхъана лекхачу дегІахъ, куц долчу йоІа чуволла эліра Бочаровга.

— Оха кхайкхиа валош верг вуй хьо?

— Ву те.

— Схавало, чохъа вала. Ца оьшу хьуна,—элира йола, шен лаьржа ботникаш неларехь луьллучу горгамах хьовкхуш воллучу къуоначу стаге.

— Де дика хуьлда шун,—элира Никитас, цхьа ца йеминчу кепехь, клеэзиг корта а талош.—Кхузахь ремонт ян езаш меттиг ю, аьлла веана-кх со. Хиун ю шун кхузахь, таян езаш, телхинарг?

— Диканца вогийла хьо. Бехк ма биллалахь. Схавоьл,—аьлла, дехъа чу а вигина, готто лекхачу кораш клел хиш а йийдалуш лаьттачу батарейшна хьалха хлоттийра йола Никита:

— Гой хьуна?

— А-а, хлара хиллени кхузахь дерг,—элира Бочаровс, таьланочу азца, лерана, цу йолучу батарейшка а хьовжуш. Тлаккха шен буйнара кхин ерг охъа а йиллина, винтан морзахца уьш кыйла хлоьттира иза, йолаца гергарло таса дагадеана, наггахь цуьнга дош а кхуссуш...

Анна Гудиевна, технически гирс а бахъаш, кхуза тлаьхьо деанчу кеманца еана, радио-цла чохь радистка яра.

И батарейш а тайинна Бочаров длаваханчул тлаьхъа, шолгачу дийнахь, белхалойн клубехь, хелхарш дечохь, вовшахкхнийтира и шиъ. Сийно-стигалан басахь долчу бляьргашца стогаллин хьажар а долуш, глеметтахлоьттинчу къуоначу стаге безам бахнера Анин, ма-гиннехь шена и башха веза ца веллехь а. Цхьа са аьрто болуш, оьздачу нахана юккъехь лела хуур доцуш ву хлара, аьлла, хетаделира йолана шавьшинь дуьххьара вовшахкхетта-

чохъ. Делахъ а, хлуъу дан а, лан а амал кхуънан хиларна безам бахнера.

Ткъа, Никитина хлара ма-гиннехъ езаелира... Цкъа кхуо, елаелла блабра а хъаъжна, цхъа хаза дош шега аьлча, дерриг а дуьне шен дуй техъа, аьлла, хазахетар долуш вара иза. Нагахъ ша цуьнца ирс долуш хир вацахъ а, Никитина иштта хетара-кх иза.

Ткъа, масала, Анна Гудиевна чlogla дуьхьал ца ялахъ, зуда ялор ю ша аьлла-м сацийна вавллера Бочаров. Цо иштта и, амалшна хала гIуллакх, сов сиха, цкъа-шозза йоблан блабра ма хъаъжжи сацадар башха доккха далатохар хуьлуш хлума а дацара. Зуда яло цо сацийна-м хийла хан яра. Цу балха тIехъ хIинццали схъа ца хууш дисинарг мила ялор ю, бохург дара. Ткъа, и мила? Бохург, масийтта шарахъ и зуда хоьржуш леларх даладелла хуьлу ала меттиг а яц. Масала, и ойла тIееъча Никитина дагавогIура Новосибирскехъ висина шен накъост, Михаил. Шен хIинца йолчу зудчунна тIехьийзаш, цунна го туьйсусх пхеа шарахъ лийлира иза. Ткъа, хIинца и шиъ муха деха аьлча: борз, газий санна, вовшашца бертахъ доцуш. Комсомолан Крайкомобина сацам боллушехъ, Никитица кхуза ца вогIуш а и шен иман доцу зуда бахъанехъ висира Михаил. Цхъа ша тайпа бу кхуьнан вукху накъостан, Науменкин доьзалан кхоллам. И шен хIусамнана, Валья, цхъана-инна баттахъ бен тIе ца хьийзаш ялийра цо. ХIетте а, хIинца и шиъ хица а къасталур доцуш, бертахъ, вовшийи дезаш деха.

Шеца цхъацца ледарлонаш йолуш, цхъаболчарна ца езаш а, башха безамехъ ца хеташ а хуьлу-кх

пкъацкъа и хъуна массарел а гергара хеташ, дукха езаш ерг. Иштга яра-кх хинца Никитина Анна а.

Ткъа, тахана къаьсттина безамехъ яра Анна. Кхин юьхъ-сибат цуьнан ца гича а, цо бай-й, овзда ког боккхуш, цхъа башха сетташ йолу цуьнан глода-юккый, техка накхий тоьур дара Аннин куьцан хазаллина. Цхъа а совдаьлла я моттаргашна делаш хлума дацара цуьнан дуткъа, лекхачу деглаца. Длашен балхахъ, радиоаппаратана хьалха хьйна лаш а, тахана кху урамехъ къуоначу стагана юххехъ а цхабосса товш яра иза.

Делаш а, ца дича таро поцуш кхин глудлакхаш шен хиларна, тахана Анисх кхетар ца луьушехъ хилира Бочаровн. Цунна а кхин дан хлума дацара: хлокху жимачу глалин кху цхъаь бен боцчу ураме ваьллачунна чубра ара мел ваьлларг а ган везаш вара, меттиг клезга хиларна. Ткъа, Анна тахана кху глали чубра ара а яьлла, хьуьнах а яхана, хлокху тамашиначу махкахъ кхуьуш дерг хлун ду хьажа дагахъ гултеллера.

— Хинца со суо а ца еша, Никита, сайна моьттинчух, — аьлла, дередира цо. — Кху махка яле суна моьттура кхузахъ цхъа корсам боцург бесан хал а ца хуьлу.

— Хьо ца яшшал тамашинна хлума а дац иза-м, Анна, хъуна санна, и моьттуш-м со а вара, — аьлла, цо бохург чларгдира Никитас. — Дагадорлу суна «Къилбседехъара малха-аза», бохуш, цле а йолуш, тхешан школахъ пенах тоьхна цхъа сурт хилла. Цу сурта тлехъ дуьненан ах агло маьлхан злаьнарша серлабаьккхинчу йоккхачу арахъ схьагуш берг шай, дарцо хьийзо лой бен кхин хлума дацара, нагахъ,

жлалеш доьжначу салаз тле а хиъна, хаьхкина вь-
ду цхьа чукча ца лерича.

— Со яра хьуна и иштта хетаделларг со суо ю
моьттуш, — аьлла, елакъежира Анна. Тлаккха, охьа-
таьлана, доккха клай-можа зезаг а даьккхина и Ни-
китин пиджакан хьалхарчу кисанан туьйдаргах дла-
тесира цо.

— Хьо хьоу яц.. — Вьохна, ша хлун до ца хууш,
мелташа куьг кховдийна йол мара а йовьллина,
цунна оба элира Никитас.

И тийна лавтта акха хьун тleклел а яьлла, дер-
ринг дуьне, блатор бeъча санна, хьавьзира цу шин-
нийн когаш клел.. Масала, шайна цхьа хлума гинчу-
ха, цлогларчий а хьовкхуш, дло лекхачу стиглахь,
шайн олхазарнийн дезарш довдийна, хьавьдда хьий-
за клайн полярни чleглардигаш доцург, гобаьккхи-
на ладогларх схьагуш а, хезаш а кхин са долу хлу-
ма дацара.

— Сан.. хьомениг, — элира Аннас цуьнга дуьх-
хьара, шен хаза, йовха клайн бесни цуьнан цлийел-
лачу лерга юххе а хьош.

Кхин вист а ца хуьлуш, Никита, бер санна, дла-
хьаьрчира цунах.

— Гой хьуна хлара бес-бесара лепаш лавтта
дуккха а зезагаш? — хоьттура Аняс. — Хьажал, ма
дог хьостуш, хаза ду хлара. — Юха а, тохара санна,
доккха хаза зезаг схьадаьккхира цо, — Хьажал,
Никита, гой хьуна?

— Го те, го суна, хаза ду, чlorla хаза ду, — эли-
ра Никитас, дог-ойла кхечахьа йирзина, уьш тергал
деш а, я цаьрга хьожуш а ша воццушехь. Цхьа дика
ойланаш тleяьхкина, дуьненан вон дицделла, деган

комаършо бен дагахь хлума дацара кѣуоначу стагана.

«Зуда-м хлинца ялор яра ас, ткѣа, чохь Іан хлусам мичахь нисийр яра техѣа? — бохуш, ойланаш йора Никитас. — II ду хлинца суна уггаре а халаниг... Ша хлусам йоцуш велахь а, дечигпхьерийн бригадир волчу Андрейс и хлусам хѣалахлоттош глѣ-м дийр дара суна. Ткѣа и еш оѣшу глѣрс мичара карор бу. Дечгашна-м цхѣа глѣйгѣа бийр бара. Ткѣа хѣостамаш, ангалий, тхов тлѣ тилла глѣрс... Царел хѣалха-м кхузахь дашо глѣрза а карор ец».

Маржа я! Ма шорта ду-кх и доьзал вовшахтухучунна оѣшуш дерш. Делахь а, вовшахтоха-м деза уьш. Хлун дер ткѣа, иштта ду-кх дуьненан глѣлла-кхаш. Дика а, хало а езачунна хало а йиллина ю моьтту суна.

13. Карийна доттагІ

Цкѣа а, шозза а шега кхайкхича санна хетаделира Андрейна. Амма, чов хиллачу экханах тера, дера айделлачу Енисейн тулгѣша хлумма а ца хозуьйтура.

— Хлун хилла хѣуна, Андрей, кѣар-м ца велла хѣо? — аьлла, шега кхозлагла тоьхна мохь а хезна, дечигпхьерийн бригадаца цхѣаьна керлачу цѣеношна тхов туьллш воллучуьра охѣахѣаьжира иза.

Тѣеюьйхина тѣаьрсканан тужурка а йолуш, шега хѣалакховдийна куьг а долуш, лахахь лаьтташ юккѣерачу деглахь стаг гича:

— Ой, Николай Александрович, хѣо вац иза-а! — аьлла, кхин а члѣгѣа цецвелира Андрей Науменко.

— Тлаккха. Ца го хуна? — И шен горга юьхь юьззина велакъежира Малашкин. — Ма члогла ай-бина ахь и хъайн сирла ши блаьрг.

Андрейна Малашкин вевзичхъана кхуо лело и тлаьрсканан тужурка, малхой, дарцой яийна, шен тохарлера лаьржа бос а байна, сиръеллера.

«Тамашийна хлума ду хлара-м, юха а цу дала схъавели техъа суна и сан хьоме накъост», — бохуш, эглийча саниа, шен буйнахь айдинчу дагарца лаьттара Андрей.

— Ой, охъавосса цу тлера. Вайша ганза-х хийла хан ю. — элира Малашкина, Андрейга куьг а ластийна. — Хьобга хатта а, хуна дийца а хлуманаш ма ду сан.

Ша муха волу ца хууш, пенаца хъалахлоттийнчу дукъоца шершшинна охъа а ваьлла, Андрей, воеддушехь вахана Николай Александровичана маракхийтира.

— Дагадоглий хуна: стагана лиъча цо дийр а доцуш хлума дац кху дуьнен чохь, ас хъайга баьхна?

— Дера доглу. — бохуш, глдваханера Науменко, шена накъост караварна.

— Ткъа, иштта схъавеа-кх со кху шун, иллешца юьйцучу, Игарке, — ший а белш а лаьцна, хьостуш, вегийра Малашкина Андрей.

Замано чахчош мажарбахийтинчу цуьнан блаьргийн гонашка ладоьгича шовзткъа, шовзткъей пхийшо хир дара Малашкинан. Амма, цуьнан кадечу боларе хъаьжча, дечу къамеле, велаваларе ладоьгича и хлиница бен пхийттара а ца ваьлла эр дара. Схъа-

гарехъ, аре лан Іемина, халонашца кыййсина стаг вара.

Къаѣсттана цу баккхийчу хъаькамех тера а во-
луш волу кхуза веана и Малашкин шайн бригади-
рана вевзаш хилар чlogla хазахетара дlo тхов тlера
схъахъуьйсущ лаьттаху Андрейн накъосташна.

— Теша а ца теша со-м.

— Стенах?

— Санна гуш верг хьо хиларх.

— Тера вац ткъа?

— Тохарлерра дада Коля ву, — аьлла, воккха-
веш вела а велла, юха а маравоьллира цо Малаш-
кин.

— Паққха. Схъадагардел хlинца хъайгара
хъал-де, — элира Малашкина, дас санна, и хъаста а
хъостуш.

— Дика воллу со, Николай Александрович, де а
оьшуш хlума дац.

— Валя мичахъ ю?

— Кхузахъ, соьца ю.

Хlуьу делахъ а цхъа хlума-м хlара воцуш вов-
шах ца тасаделла, дlo тхов тlехъ бохкучу накъоста-
ша мохъ а тоьхна, дlакхайкхира Андреяга.

— Сарахъ хьо тховга ца веъча йнш яц хъуна,
Николай Александрович. И дlo йнстехъа лаьттаху
лохачу ценош чохъ вехаш ву хъуна со. Валина
чlogla хазахетар ду. Вари, ванза ма lелахъ.

Генара веана хьоме хъаша дукха йоккхаеш тlе-
ийцира Валентина Степановнас. Ша кога ирахlоьт-
тичхъана, массарна а везаш, дика цlе йоккхуш волу
Николай Александрович кху пана .махкахъ шайх

схъакхетар хазахетта ца Іаш, хІинца, хІара бахъа-
на долуш, шайн дахар кхин а дикачу агІор доьрзур
ду, аьлла, тешна яра Валя. Къаьсттана цунах йок-
кхаера иза. Шайга и вогІур вуйла ма хиъи, лерина
хи йисте а яхана, уггаре а тоьлаш долчех керла че-
рий а эцна, — уьш кхерзина, дакъийна жижиг кхех-
кийна, ниha кечдина, массо а ша да ерг вовшахтоьх-
на, комаьрша хъешан гІуллакх дира хІусамнанас.

— Иштта, хъуна ма-гарра, дехаш ду-кх тхо, Ни-
колай Александрович, нагахь тхоьгара ледарло
ялахь бехк ма биллалахь,—элира Валяс, хъешана
хъалха и йоккха зайла юьззина кхерзина осетрина
а хІоттош.

— Бехк билла хІума дац, Валя, массо а дика,
дика ду. Шу кхин а дика дехийла лаъа суна, — аьл-
ла, шена хъалхара стака схъа а эцна, реза хІлла,
хІусамненачух дІатуьйхира цо.

— Кхин керла хІун ду вайн Боготолехь? — хаьт-
тира Валяс.

— Башха хІара ду ала хІума дац, Валя. Кхуза
вай санна, иштта цхъацца гІишлошъечу дІаохуш
кегий нах а бу. ХІинца массанхъа а ма болийна и
баккий гІирсаш.

— Кхузахь а дуьйцу иштта. Дукха гІишлош ю
боху хІара вайн хъалхара пхеа шеран план кхо-
чушъеш ян йолийна, — элира Андрейс, зайди чуь-
ра схъаэцна Малашкина хъалха лаьттаху бошхепе
доккха жижиган дакъа а дуьллуш.

— Вайн Боготол а хІинца цІанлуш, талуш лаьт-
та: керла еш хІусамаш ю, шу цІахь а долуш йолий-
на кино-театр йинна яьлла, йийр йолуш дечиган гІир-
саш бен завод а ю, — бохуш, дуьйцура хъешо.

— Хъажал, Андрюша, ас бехарий хъоьга цлахъ те вайшиъ, — элира, цлеххъана юкъя а иккхана хлусамнапас.

— И хлунда бах ахъ хлинца? — ца тайра Андрейна и хабар.

— Иштта дера бах. Цлахъ а долуш, керла хлусам а, болх а хир бара-кх хлинца вайна цигахъ.

— Кхета дагахъ а яц, — аьлла, лерина цуынга хъаьжира майра. — Хлинца мукъана а дитахъ и хъайн пайда боцу сатийсар, — олуш, юьхъа тлехъ хийцавелира иза.

— Хьо иштта сиха вуила ца хаьара-кх суна, Андрей, — аьлла, цуьнчух длатовхна и шен буйнара боккха нихин кад а мелла, дехха кхин а кегийчу нахаца къамелаш деш Инйра Малашкни. Шен Лопатинца долу гергарло а, шаьшшиъ цхъаьна Цлечу Эскарехъ хилар а дийцина ша ваьлча:

— Дика Инй вай хлинца. Бехк ма билла, со длатлур ву, — аьлла, хъалаглаттира хъаша.

— Ой, собарде, Николай Александрович, готта делахъ а, кхузахъ яккха ца мега ахъ хлара буйса? Оха санна, везаш цхъаммо а тлеобцур вац хьо, — хъалаиккхира и шиъ.

— Иза а хаьа суна, баркалла, — аьлла, ша араволуш, саца а сечна, мала хи дийхира цо. Валяс яхана гуьмалк чуьра схъаэчна и доккха зока дуьззина мерзо-муьста чомехъ долу шийла ниха кховдира Малашкине. Гладвахна и ниха а мелла аравелира хъаша.

— Хло ма цлена а ду кхузахъ, — аьлла, уьйтлахъ пухавирзина хлусамдега хъаьжира иза. — Хаалой хьуна? — хаттар дира цо. — Иштта цлена хло дол-

чохь даар ледар хилча а могуш хир ву стаг. Кхуза веачхана, цхьа беза мохь тӀера охьабжьча санна, вайвелла-кх со, Андрей.

Сохьта тӀе а хьаьжна:

— Буйса ма ю вайна, Николай Александрович, тхо хӀокху сехьарчу оти чохь дуьйшур дара, дӀа ма гӀохьа, — элира цуьнга Андрейс.

— ХӀара-м буйса яцара. Кхана гур ду вай, Юдика йойла хьан, — аьлла, дӀавахара Малашкин.

Буйса... Ткъа, ма дарра дийцича, буйса-м ян а яцара! КӀеззинг таьӀано, сирла-сийначу басахь стигал.. ДӀо геннара Малхбалехьара схьа гӀийла йовхолуш болу полярни малх, и шен ворхӀ басахь йолу кӀегина зӀаьнарш дӀаяле, юха а айлой, схьакхетара. Шеран кху хенахь и дей, буйсий вовшех муха кӀаьста ца хууш хийцало кхузахь.

Хьалххе гӀаьттина, Валица цхьаьнӀа, Андрей хьуьнах вахара. Тахана Валя, кӀамелана тӀера йоцуш, лерина тидам бечуина хаалур долуш, оьгӀазь-яханера. Дехха кху хьуьнчухула лелаш, ур-атталла экха лелла а лар йоцчу шаьшшиь инсделча, те а ца елла:

— Схьаверзахьа соьгахьа, Андрюша, вайшиь стенга дуьгу ахь? — хаьттира Валяс.

Кхин вист ца хуьлуш, саца а сецна, велакъежин-чохь, шен зудчуьнга хьаьжира Андрей. ТӀаккха, коьртара куй схьа а баьккхина, нана-пӀелг хьаькхна хьаж тӀера хьацар дӀадаьккхира цо.

Хьуьн чохь инзаре тийна, хаалуш шийла а дара. И цхьа йоккха ложа чуьрк, гӀийла цӀийза а цӀийзаш,

луьстачу хьуьнан глаш юккѣшхула юткъа схьа-
кхеттачу маьлхан злаьнарехъ хьийзара. Баьццара
клажарш санна, къеначу декхан лаьржачу чкъура
тлера охьа а хецаслла, лаьттара и полярни семса
корсам. Гондахьа дласахьаьжира Андрей. Хинца
шена хлара хьун евзаш ю, аьлла, хетаделира цунна.
И къена дакх а, я и дацахъ. и санна, дунглазе долу
цуьнан ваша кхуззахъ гина суна, элира цуьнан
даго.

— Гелъеллий хьо? — хаьттира цо зудчуьнга,
белша тлехула куьг дахнийтина и шена тле а озош.

— Дера гелъелла, — бер санна, цецъаьлла
хьуьн чу хьаьжира иза.

Гена доццун деттачу дагаран тата хезира цар-
на... Андрей хьалха а ваьлла, дладоладелла и шиъ
дукха хан ялале цхьана жимачу ирзо тле кхечира.
И ложачу басахъ йолу яккхий чуьркаш, хинца,
шортта гул а елла, лаьржо-ложачу мархех таръелла,
кху шинна тлехьаьвзира.

— Dorla doglur дац вайна, — элира Андрейс,
чуьркашка а хьаьжна.

— Дала ма дахийла, — тлетайра Валя.

Ирзо а хадийна дладоьдуш, цхьана лума тле инс-
делира хлара шиъ. Валин туфлеш ледара йолу дела,
цуьнан когаш ца башабайта лумана геннахула го а
баьккхина дахара хлара шиъ. Шена Никитас бий-
ццнарг хлара лам буй техьа, аьлла дагадаера Ан-
дрейна.

Лумана го а баьккхина дладирзина хлара шиъ,
нилхо кхиничу, лекхачу хьуьна юккѣе инсделира.
Кхечахьачул къаьсттина лекха яра кхузахъ кхинна
баганан а, базанан а дечигаш. Кел тесна куз санна,

аре а кързъеш, лахахъ хыйкъина лаътташ масех тайпа мангалкомаршший, цлазамашший дара хуьн-хахъ.

Хадош, кегийра а доккхуш, кхузахъ глулч еш, дечиг охьадуьллуш воллура цхьа таллархо. Иштта ду кху мехкан гиллакх: тилавеллачу стагана эшахъ а олий, даьккхина дечиг а, сиринк а хуьнхахъ юьтуш.

Валя цлазамаш лахьош а йнтина, цу таллархо-чунна тле а вахана, и дечиг даккха цхьана сохьтехъ цунна гло дира Андрейс. Цигара а ваьлла, шен майра вухавирзича:

— Андрюша, ас селхана аьллачуна оглаз-м ца вахана хьо суна? — хаьттира Валяс, хлара селхана дош айдина вистхилар шена дагахъ лаьтта дела.

И дагахъ а доцу Андрейс:

— Хиун дара иза? — цецвелира.

— Боготолехъ вайша диснехъара бакъахъа дара, ас баьхна дага ца доглу хуьна?

— А-а, тамашийна ю-кх хьо, Валя, и хьанна дага доглу?

— Лела а ма делахъ и саннарг хьайн дагахъ. Суна хьо волчохъ данма а дика ду хуьна, — аьлла, шен майрачух длахьарчира Валя.

14. Йовлан амал

Дло гана кьилбехъа, лаьржачу хлорда йисте, сада а вахана вухавирзичхьана тахана кхузахъ, клу-бехъ бен Анна Гудиевна ца гинера Бочаровна. Кху хлорда йистехъ ша садоьучу хенахъ, цхьацца хлума-наш Итталуш, кехат а ца яздинера цо шена езачу йоле. Амма, цхьана а минотехъ и дагара яьлла я ма-

до йина-м ца Иийнера Никита, цуынга и ца яздеш. Котамаша малараш тийсича санна, кегаделла, го-мий-чломий хуылчу шен йозанна реза вацара къуона ста. Шегара и «ледарло» гича йоблан безам шех барна кхоьрура Никита.

Мосуйттазза гулвелла ша Анига яздина кехат, цу шен хатлана реза а ца хилла, этлийна длакхоьс-сира Бочаровс. Халла гюьртина яздина цхьа доа кехат а, «снхо волуш, ирахь лаьтташехь яздина хла-ра хьоьга, бехк ма биллалахь суна». — аьлла, даий-тинера. Хинца а и кхуынга дла муха дуьйцуьр ду ца хууш, дийчица тешар а юй техьа хлара, бохуш, ой-ланаш йора къуоначу стага.

— Кхузахь, вайн кьилбаседа аглонгахьа шийла а, сингаттаме а ду, олу, цхьаболчу, наха, реза вац со царна, — элира Никитас, лерина Анега а хьаьжна.

— Хунда бах ахь и? — шена и башха а ца хета-чуха, шийла хаьттира йола, кхуынгахьа а ца хьо-жуш.

— Хунда? — клезинг ойла а йина, — уггаре а хьалха хьо кхузахь йолу дела, — аьлла, велакъежи-ра иза.

— Теша-м лаьара, делахь а...

Кхин дла ца дуьйцуш, дло дланехьа, клубан йок-кхачу фойе кора хьалха, сакъераделла, къамелаш дечу нахе а хьаьжна, Анна сецира.

— Таккха? Дийцахьа, — хаттар а деш, де-хар дира Никитас цуынга, бер санна, хьаста а луш.

— Сан-м дац кхин дийца хлума, — аьлла, дла-йирзира Анна.

— Ой, и хІун ду? Алахъа соьга, Аня, хІун ду хъуна вас йинарг?

Анна Гудиевна йист а ца хилира Шен буйнарчу Іаьржачу тІаьрсканан тІоьрмиган йоккха нуьйда схъайоккхуш, дІатухуш, цунах синтем би́на Іара иза.

— Аня.

— ХІун бах ахь?

— ХІара хІун ду?

— Хаац суна-м.

— Хьо соьца иштта хІунда ю, бохий ас-м. Алахъа, хІун доьлла вайшинна юккѣе? — йоІана хъасталуш, воьхна хъаьвзира Никита.

— Де а вай дийца оьшуш хІума дац и, Никита. Хабарш совнаха ду, — шийла жоп делира йоІа, цуна юххера хъалагІаьттина, куьг хъаькхна, тІехъара шен сийначу тІергІан коч а таеш.

— Ой, собардехъа. Хьо стенга яха гІерта? — хъалаайвелира иза а.

— Со-м цхъаннахъа а ца йоьду, — аьлла, шаьш-шинне юккѣехъ цхъа гІант паргІата а дуьтуш, дІанехъа охъахира Анна.

Кхин хІара шиъ вовшашка дист ца хуьлуш цхъа минот яьлча:

— Никита, — элира Аннас, кхуьнга схъа а ца хьожуш.

— ХІун бах ахь?

— Дуьххъара, айхъа ялийна зуда мичахъ йитина ахь?

ТІехъашхула, тешнабехкаца, коьртах тоьхна хІума санна, Аннас, дагахъ а доцуш, цІеххъана динчу

цу хаттаро вон лазийна, ша хлун эр ду а ца хууш висничу Иикитас:

— Сан хьалха хилла зуда... Соьга хоьтту ахь и? — аьлла, вoьхна, духа хаьттира.

Кхин кьаьстийна вистхилар а доцуш, цхьа «ахI», олуш санна, узар белира Бочарови кийрара.

Хийна-м дерриге а и ма-дарра хуур дара суна, бохучуха, лерийна Бочаровга а хьаьжна, ши бIаьрг серлабелира Анни. Юха а, бIаьргаш чуьра и серло сиха дIа а яйна, ша шеца йисира иза.

Ойла еш сецна, корах ара хьаьжначу Бочаровна, кхин а тIе хIара шелван санна, догIуш даккхийра ло гира. Хийна а август бутт чекхбаланза белахь а, бумбареш санна, тIедогIу ло, арахь яржийна пехаш, хьардаш дIа а хьульеш, стомма дужура. Дукха хан ялале, массо а хIума кIайийна, малха кIел лепаш Iуьллурало.

— Хьoьга цхьаммо цхьаь дийцина моьтту суна,—олуш, гулвала гIоьртира кьуона стаг.

— Соьга хьан хлун дуьйцур дара? — шена и башха а доцу кеп хIоттийра йоIа.

— Ишттанаш а тоьу-кх хийна, — аьлла, доккха садаьккхира Бочаровс.

— Соьга хIумма а ца дийцина... — Тохара санна, йоккхачу фойе маьIле хьовсийнчохь бIаьргаш а совсийна, и ша муха до ца хууш, цу шен тIоьрмиган нуьйдане духа а, схьайоккхуш, дIатухуш «кIалцI-кIалцI» дойтура йоIа.

Дай тIехь лаьцна кьу санна, вoьхна Iачу Никитин са легашка гIоьртинера. Попан уьнан чIогIачу шеда тIе нисбеллачу хьостамах тера, ойла а гIоьртинчохь йисинера. Ма дарра и дийцича, хIара ша

бехке а волуш, йитина зуда яцара Никитин цхьап-нахьа а. ХIетте а цхьаммо Аннина цхьа хIума мотта-далийтина таро яра. «Хьуна бакъдерг дезахь иза иштта дац, Аня, иштта ду», — аьлла, дийца волавелча деха а, дагана хала а хIуманаш дара кьуоначу стагах Иттаделларш. Делахь а, кхуьнан эхь-бехке долуш, хIара дагана вон, цIармата хилла меттиг бацара. И иштта хиларна, ша цунах муьлха агIо юьйцур ю ца хууш Никита воьхна Iаш, меллаша хьала а гIаьттина, ара йолучу неIарехьа йола-елира Анна Гудиевна. Цунна тIаьххье гIаьттина Бочаров а волавелира.

...Хье ца луш дешна дIадаханчу ланх йисина тIуналла яра арахь. Дехачу шарахь пхийтта-ялхийтта дийлахь бен кхузахь адамашка тера ца хьожу и малх хIинца кьаьсттана кьегина хьаьжниера. Делахи а, Бочаровна цуьнан серло а, йовхо а ца хаалора. Цу малхо кьагош синкьераме даха деза адамаш а, дитташ а цхьа тамашийна кхоьлина ду, аьлла, хетаделира Бочаровна. Цул совнаха стигларчу мархаша го бина и малх ша а, аьчган гIурчонна юккье а Iаьвдина лазийча санна, кхуинна гIийла хьоьжура.

— Аня, — элира Никитас, шена гена йоццуш, клубан учахь лавттачу йолс, цхьа цIеххьана набарха вавлча санна, сиха, — хьо соьга бакъ лец. Схьа-дийцахьа, хIун хилла хьуна? Хьо иштта шийла соьца хиллал бахьана дац хьуна вайшинна юккье доьлла.

— Бахьана ду, Никита, — элира йола, кхуьнга кхин схьа а ца хьожуш.

— Дийцахъа ткъа, х'лун ду и?

Тлаккха а Анна кхин йист ца хуьлуш яьлла минот, Никитина цхъа шо тарделира.

— Суна хаа тарлуш дац техъа иза? — духа а хаьттира къуоначу стага.

— Вовшийн дика ца девза вайшиъ, Никита. И клезга бахъана хета хъуна? — кхуьнга блаьрг туьй-хира йола.

Иза бен кхин х'лума дацахъ-м со воьхна хила оьшуш дац, аьлла, ойла хиллачу Бочаровс:

— Ткъа со собардан а кийча ма ву. Х'лун де вайша? — хаьттира йоле.

— Иза а замано ша гойтур ду, — элира йола, клуба хьалхашхула длабодучу ураме хъала а хьожуш. — Бехк ма билла суна, сан яха деза.

Анна Гудневна, учара охъа а йоьссина, длаьодуш вехха цунна тлаьхъахьожуш а лаьттина, дог талош тлейийшинчу ойланашца, шен цла вахара Бочаров.

15. Анна ша йисинера

Иштта, кхин гучудаьлла бахъана доцуш, шийла Бочаровх дла а къаьсттина, Игарка-г'лалара къуона белхалой цхъаьна бехачу ценош чу еанчу Анина ша ехачу цла чохъ стагга а ца карийра. Тахана, кху парг'латчу дийнахъ, и къуона нах цхъаццанхъа дла-сабахана таро яра.

Тпера схъаяьхначохъ, кхин гена яханза, лохкура кхуьнан доттаг'лийн белхан бедарш. Шкафа чу хъаьжначу Анина ца карийра шеца цхъаьна ехачу Марняс, ша сакъера ара йолуш бен тле ца юху, цуь-

нан цлечу тлерган коч а, Іаържа туфлеш а. Цлен-
къа юккѣхъ латтачу йоккхачу стоъла тлехъ, схъа
а диллина. Іуъллур а пудар чохъ долу клайи глутахъ,
кхуззахъ латташ кога тле хлоттон куызга а дара,
хьалха Іуъллуш йоккха, Іаържа ехъ а йолуш.

Хинца ша йисина Анна, кху чуърчу хлуманан
кхин башха тидам ца беш, йоьддушехъ яхана. дло
кора кІел латтачу, шен аьчгачу маьнги тле длатев-
жира. Чохъ цхъа тамашийна тийна дара. Цхъанхъа
геннара схъахезира илли олучу божарийн стомма аз.

Бина кхин башха болх а боцуш, члогла гІелъел-
лера Анна. ДІайижа гІоьртича набаро ца Іехайора.

«Мария яр-кх со цу хабарех тешийнарг: Никита
дика вевзачу накъоста шена дийцира, дукха хан
йоцуш ялийна зуда а, по дина бер а дара Никитин.
Уьш а дитина веана и кхуза, бохуш. Бакъ мукъане
а дуй техъа иза?.. Ма дарра и Никите дІа а дийци-
на чу еанехъара хинца атта ма дара суна, — бохуш,
ойланаш йора нолла. — Еза мукъане а езий техъа со
цунна? Еза аьлла хетадаларх а пайда бац, и безам
дог цІена бацахъ... ХІара бала кийра а боьллина
со-м лелалур яц...»

Цлеххъана веана схъахІоьттира Бочаров. Ой,
ган ду техъа хІара, аьлла, лерина цуьнга а хъаьж-
на:

— Вайшиммо хІунда Іехадо вовшийн? — аьлла,
хьаттира Аннас.

— Аня, ца Іехайо хъуна ас хьо. И нах бакъ ца
лоь, ма тешалахъ царех, — бохуш, тлеволура Ни-
кита.

— Схъадийца бакъ дерг, хІумма а дац. Ахъ и ма
дарра дийцахъ суна кхин хІумма а ца оьшу.

— Ткѡа ас хІун дуьйцур ду? Сан дийца, хІара ду аьлла, хІумма а ма дац. Шен цхѡа кѡайлах тІаьхѡе а йолуш, ма хуьллу, сох схѡахѡарча гІерташ цхѡа зуда яра и.

— Ткѡа и бер хѡена ду?

— ХІун бер?

— Цу зудчо динна бер?

Цецваьлла Анега а хѡаьжна, кхин ала хІума а ца карийна висира Никита.

— Зуда-м дІакхоеьсинера ахь. Ткѡа цу беран хІун бехк бу? И хІунда кхоеьссина ахь дІа? Адам дац хѡе? — ДІавала суна гучуьра, — аьлла, Анна сиха кІегаргІоеьртича, хѡацар кІур а хнлла набарха елира иза, тохара ша дІатеьвжинчу маьнги тІехь. ДІасахѡаьжча чохь стагга а вацара.

ГІаьттина, яхана, стоьла тІехь лаьттачу йоккхачу графина чуьра доьттина, стака дуьззина шийлахи а мелла, тІаккха, юха йирзина, корехь Іуьллу Пушкинан книга схѡа а эцна, тохара санна, юха а маьнги тІе дІатеьвжира Анна.

И сийлахьчу поэтан книга схѡайоеьллушехь тІе-нисѡелла:

Дарцо стигалах бода хѡарчош,
Лайш шакарна хѡовзадо,
Экха санна, керчаш угІуш,
Берах тарлой, белхар до...

аьлла, Пушкина язйинна «Іаьнан суьйре» цІе йолу стихотворени йийшира цо. ТІаккха, схѡакарчийна, вукху арІон тІера:

Яйрий хѡуна йоІ берда йистехь,
КІайчу духаршца тулгІеш тІехь

аьлла, «Дарц» цле йолчу стих тлера ши могла а
бешна, и стомма мужалт йолу Пушкинан томик
цуьнан буйнара маьнгн хьалха охьа а южуш, наб
озийра йолана.

16. Глалин урам

Хинца вайн кьуона нах кху мехкан буьрсачу
лаламах а, халачу балхах а боьллера, царна дог
цленчу безаман хама а хиннера.

Цкъа а адам ца даьхначу кху Игаркин доккхачу
Татолан бердан йисте бел а тоьхна, удар санна,
коча латта хьалаайдеш, Бочаров Никитас таьлано-
сийна ша гучубаьккхичхьана дуьйна дукха хан дла
ца яьллера. Хлетахь оцу кьилбаседан шийлачу махо
нахера дла а ийзош, дуьххьара доьгьначу клайчу
четарна гондахьа гулъелла хинца, куьцехь дла-
хлоттийна, алссам глншлош яра.

Оцу длаяханчу хенахь дуккха а хийцамаш хил-
лера кхузахь. Хлокху акхачу арахь хиллачу цу хий-
цамех уггар а коьрта дерг: кхо эзар кубометр сов
латта хьалаайдина нацкъар а доккхуш, кхо бле ку-
бометр аьчга-битон кегийна охьа а юттуш, ши эзар
кубометр хьун пенашна хьаькхна охьаюьллуш глнр-
саш бар а дацара. Коьрта дерг — кхузахь болчу не-
хан хийцабалар дара; хинца кху нахана хама а бо-
цуш, майрра халонна дуьхьалабовла леминера, цара
шайна керла говзаллаш ламийнера, вовшашца барт
болуш, нах цхьа доьзал хилла баха хевшинера.
Иштта бертахь кхиничу кху боккхачу доьзална
хинца цхьана а хлуманах кхерам бацара.

Ноябрь беттан шийлачу Гуьйранна хлотьтинчу

сийно-сирачу дахкаро хьарчийна лаьтта завод хIинца, гIишлошъярхоша гондахь йобгIначу тангIалкхаш юккьехь яцара. Заводан чарх йинна а яьлла, и тангIалкхаш вовшахъяьхна Iох-кура.

Кхузахь и цхьа завод йинна ца Iара; заводан чархана гондахь лаьттина четарийн гIала хIинца евзар а яцара.

Четарийн гIала тахана... Цхьалха я шозза тIекIел, баганан дукъойх дуттуш, дина цIенош, догуш электрически стогарш, планаца нисдеш дехкина урамаш, куьцехь йинна кино-театр, йоккха клуб, ресторан, урамашкахь а, хIусамаш чохь а схьахезаш радиоца Москван аз. Доцна аьлча, доккхачу дахаран меттиг яра тахана Игарка.

И дерриг а кхузахь хьалахIоттийнера вайн къуоначу турпалхоша.

Худар санна, кочачу сацкъарх кхузахь йинна лаьттина уьшалш хIинца, хаьал дIахилош, нацкъар яьхнера. Кху гIалин и, багана у а тухуш кечбина, коьрта урам-некъ хIинца шорбелла бахана дIо генарчу хьюьна юккье а гIоьртина лаьттара.

Тахана къуоначийн исбаьхьаллица кхелинчу оцу урамехь къаьсттина синкъераме дара. Муьлххачу а шахьарера универмаг хьаггал товарах юьзинчу кху йоккхачу туькан чохь беш катойхна мах бара; хаза йинна, селхана схьайиллинчу белхалойн столовера мерзачу даарийн хьожа етталора; чувеанчунна вуно токх а, синкъераме а меттиг яра иза. Шуйра урам-некъ чекхболлучохь лаьттара, хIинца дина девлла, белхалой чохь бехаш долу даккхий цIенош; царна тIехьа, кхуза а веана ша генна кIегаръяьк-

кхинчу стагана оьгІазьяхча санна, доккхачу лай
кІел генаш а сеттина, буьрса, тийна лаьтташ яра
йист йоцу юькѣа хьун.

Заводехь монтажни белхаш чекхбовла герга ба-
ханера. Бурош санна, хьийзина, дуушто дечигех те-
ра сеттийна семанашший, пха санна, юлуш тІей-
зийна асанаш а йолуш, цу семанашна тІейоьхкина
чкъургашший — ехха конвейер а хилла лаьттара.

ХІинцале шена механикан говзалла Іамийна Ни-
кита Бочаров, шатунан плелгашна тІера тІаьххъара
винт гІоддах тІеоьзна дІа а чІагІийна, херхан ла-
харчу терхи тІера везо охьанккхира. Белш ластош
шен сийначу спецовкни деха пхьош охьа а оьзна,
куьг хьокхуш, хьаж тІера хьацар дІадаьккхина,
ойлане ваьлла велакъежира Никита.

— Схьахетарехь, хІинца массо а шен меттахь-м
ду, амма болх беш муха хир хаац-кх, — элира Бо-
чаровс, керла говзалла а Іамнийна, шеца кху чу бал-
ха валнийчу Науменке.

— Хьовса вай, Никита, муха хуьлу?

— Хьовса дера-кх.

— ТІеталаел рубильник, — элира Никитас Анд-
рейга, херхан рамин лахарчу терхех куьг гІорттийна
дІа а хІуттуш.

Науменкос рубильник тІеталайра.

Уй дохучу чархо, барамехь тата а деш, шен болх
дІаболийра.

ДІо коре ваханчу Андрейс, меллаша болиндерца
тІе а тоттуш, баганан дукъо дахийтира херха кІел.
ЦІеххъана, гІоьртина, шийла аз делира херха кІел

яханчу дечаге, урс хъаькхинчу бежанах тера, таьла-
но-беха узар а бина, длатийра херх, дечиг хадийна
яьлча.

— Дечиг а, кхин ерг санна, шен са долуш хлума
ю, — олура Андрейс. — Иза а шен амалца, атта я
хала, глуртий хуьлу, цунна а хаьа шена тлелгортин-
чунна атта клел саца, я дуьхьало ян. Цуьнан а ду
шен аз а, «лер а».

Иштта цу дечиган вон а, дика а девзинера кьо-
начу пхьерана. Масала, баганан дечиг глурсана ди-
ка а, херхана хад а атта а юйла хаьара цунна. И ше-
на клел нисъелча херх синкъераме аз а оьций боьду-
ра. Ткъа, базанан дечиг, тлулге глортташ, члогла
хуьлу, дагарца чомахь хьакхалац, и шена клел еача
болатан херх а ирча, къиза аз деш боьлху.

Хинца длахлорттинчу заводан херхо и баганан
дукьо дика хадорна, кху чохь берш массо а бак-
кийбеш лаьттара. «Хьовсийша, мел сиха доьду
хлара дахар, — бохуш, ойланаш йора цара. — Сел-
хана дацара хлара ерриг а чалх яьшки чохь луьл-
луш? Ткъа, тахана, айелла дла а хлорттина, болх
беш ю».

Хинца хаьара Бочаровна а хлаваан кеманца
Полярин полюсе ваханчо бина некъ а, ша кхуза а
веана, халкъан гиншлонна биллина тлулг а махка-
на цхьабосса сийлахь, доккха глудлакх дуйла.

— Цена вовшахтесна болх бу, — элира Ники-
тас, воккхавеш велакъежна, уй дохучу чархан рами
тле шен онда куьг а тухуш.

— Хла, дуьло, клентий, гуламе кхуьур дац вай...
Хлума кхалла а ма деза, — аьлла, массарел хьалха
а ваьлла, завода чуьра араволавелира Науменко.

Тлаккха, цлеххъана шен болар лагІдина, Бочаровна юххе а гІоъртина:

— Схъадийцал, доттагІ, Аница долу гІуллакх муха ду хъан? — хьаттира цо, вукху накъосташна ца хозуьйтуш.

— Вуно дика ду, Андрюша, — элира цо, шен горга йоккха юьхь юьззина вела а къежаш. — ХІокху деношкахь, синкъерам а бина, цхъаьна чудоьр-зур ду тхойшиь.

Сарахь хийла хан яллалц дийшаза дара гІалниг урамаш: декаш иллеш дара, дІо цхъана генара схъахезаш пондар а бара.

Партийни гулам бах ца белира. Гулам дІа а биллина:

— Накъостий, кхузахь деха дийца оьшуш хІум-ма а дац, бехк ма билла суна, цундела ас дош Борис Васильевичана лур ду, президиум а ца хор-жуш, — элира Лопатина.

— Дан а дац кхузахь деха дийца хІуманаш, на-къостий, — аьлла, къамел дира Лавровс. — Виктор Семеновичаца цхъаьна тахана массо а цехашка хьо-жуш чекхваьлла со. Болх дика бина вай, и дийца оьшуш а дац. Къаьсттана цІена болх беш дІахІит-тийна херхаш. — КІеззиг сецна, тохара санна, зала чу блаьрг а тоьхна, — делахь а, цхъайолчу цехаш чохь кхочушдаза дисина ладам боцу хІуманаш ду. Уьш оха бригадирашка а, пхьерашка а дІадийци-на. ХІара ши де далале, и ледарлонаш нацкъар а яьхна, завод балхана кечъян еза вай. Цу тІехь вай, коммунисташ, къаьсттина хьалхара меттиг лаьцна

хила деза. И дара-кх суна шуьга ала лиинарг,— олуш, Лавров чекхваьлча, Лопатина гулам дла-члаглабира.

17. Хьалхара у

Хинцале догланаший, малхой макх а бина, лач тиллина, аннийн цхьалха тхов а болуш, цхьа кегий, лоха ценош дара заводан кетлахь, некъал дехьахь лаьтташ. Кху чохь вехара Борис Васильевич Лавров.

Хийла хенахь дуьйна, сийсара дуьххьара шинакхаа сохьтехь алсамо наб а йнна, тахана дегI дика долуш, паргIат кху чуьра аравелира Лавров.

Заводан кевна тIехула дIатоьхначу: «Диканца догIийла шу!» — аьлла, язйинчу плакатана кIелхьахула а ваьлла, заводан кертахь цхьацца белхаш беш бохкучу нахана тIевахана маршалла а хоттуш, шен белхан кабинета чу вахара Борис Васильевич.

Кху Енисейн Заполяръехь завод а, гIала а ечу урхаллийн массо а тай чудогIучу хIокху жимачу кабинета чохь берг вуно кьен гIирс бара: пхи-ялх гIант а, книгаший, журналаший сатта а йнна лаьтташ, сийна басар хьаькхна этажерка а, пенаца деха дIахIоттийна лаьтташ, диванах тера, декъа гIант а дара. ДIанехьа маьIлехь, готто-лекхачу кора кIел лаьттара Лаврови стол, тIехьа хIоттийна шуьйра букъ болу, иштта екъа, кресло а йолуш.

Шена тIера схьаяьккхина, кIайн дабагIа дина. Йоца кетар нелара тIехьа хьала а тесна, стоьла тIевахана Лавров, цунна хьалха, пенах кхозучу Ленинан сурте хьаьжира. КIорггера ойла а еш, даима а шен дагахь лаьтташ долу тхьамданан хьекъале хьа-

жар хінца кхуза — шайга кылбаседехъа хъаьжна ду, аьлла, хетаделира цунна. «Дика клентий ду шу, накъостий. Боккха болх бина аш, варий, хінца ледарло ма елаш, майрра глолаш, керлачу кхнамашка!» — бохуш, Ленин шайга хьовжуш саниа хетара Лавровна.

Иистехъара стоьлан глутакх схъа а озна, цучуьра клайчу кехатан лист схъайцира Борис Васильевича.

«Москва, ВКП (б)-н ЦК-га, Халкъан Комиссарийн Совете.

Севъенстройн глншлошъярхойн коллективо, сийлахьчу Коммунистически партин лаамца муьтлахь хилла и кхочуш а беш...» — аьлла, яздинера Лавровс парткоман секретарь Виктор Семенович чуволучу хенахь.

Стоьла тлера хъалаглаьттина, дуьхьал а вахана, куьг лоцуш, маршалла хьаттира Лавровс Лопатине.

— Борис Васильевич, нах схъа ма гулбели, митинг длайовьллу хан кхаьчна хьуна, цига длагло вайша, — элира Лопатина, кхин охъа ца хууш, накъостан луьйре дика а йина.

Завода чу вьодучу хьалха лаьтташ, селхана сарахь кхузахь йина жима трибуна яра, цунна го баьккхина тоьхначу цлечу кледи тлехь: «Даймакканна уггаре а диканиг херхаца баьккхина глнрс лур вай!» — аьлла, яздина а долуш.

Тахана кхуза ца воглуш хлокху керлачу глали чохь бехаш болчех клезиг нах биснера: жима а, воккха а — массо а кхузахь вара, сакъералуш, гловганца баьккина кегийрхой а, школехь доьшуш долу бераш а. Иштта кхуза баьккина Ширачу Игаркера

члерилецархой а, гондахъарачу тундрера сешлелор-
хой а, таллархой а дукха члогла сакъераделла бара.

Діо діанехъа, вовшашца къамелаш а деш, лаьт-
таш пхи-ялх эвенкъхо вара, церан сакъерар а, бий-
лабалар а цхъа тамашийла собарица доглура. Арахъ
вуно шийла йоллушехъ, царех цхъаъ коьрта тиллина
хлума а йоцуш вара. Говран кхес санна, лахара ха-
дийна Іаьржа месаш, иштта Іаьржа, тидамца гена
хъаьвсинна, готта біаьргаш, шийлачу махо макхийнна
шуйра юьхъ. И ву и кху буьрсачу Къилбаседанан
вол. Заманан гІайгІано цистинчу цуьнан хъаж
тІехъ, тхин буьртигаш санна, лаьттара хъацар. Вела
а вьолуш цхъаъ-м дуьйцура цо шен накъосташка.
Хъанна хаа и хІун дара. Кху йист йоцуш шен як-
кхийчу аренех воккхавехъ а, кхайкхаза кхуза баьх-
кинчу хъешашна реза вацахъ а, цхъаъ хир дара-кх.

Царна генахъ йоцуш, наьрташна юххехъ, и шайн
хаза, еха маІаш белшаш тІе а ехкина лаьттара
таьІано-овкъара басахъ сеш. Церан хаза біаьргаш
гІийла хеталора. Уьш лаьттара кху шайн дайшка
хъаьвсинна, кхара дуьйцуцуьнга ладоьгІча санна.
Кху мехкан уггаре а деза, хьоме хъайбанаш ду уьш;
цара болх шорта бо, клезга йоу И біаьргаш-м це-
ран данма а иштта гІийлачу ойланца хуьлуш ду.

Иштта шера охъаевлла Іаьржа месаш а йолуш,
когера дуьйна коьрте кхаччалц юьйхина жІаьлтин
цІоканех йинчу бедарца, лохачу дегІахъ цхъа стаг
вара кхузахъ тахана лерина кху гІалига хъажа веа-
на. Иза Мангизей Іам тІера веана таллархо Панка-
гир вара. Цо къуьйсура шена юххехъ лаьттачу на-
къосташца Игаркел йоккха гІала хІокху дуьненахъ
яц, бохуш.

— Ткъа, шу долчу, тундрехъ евзий хIара гIала?

— Дукхах болчу нахана йовзац хIара, — эли-ра Панкагира. — Тхан цигахъ Дудинка евза, иза а ю Iаламат йоккха гIала, ялхнйтта чум* ю цигахъ. Амма кхузахъ ерш ягарйина-м цхъа а вер вац, — аьлла, чIагIдира таллархочо шен дош.

Заводан кертахъ а, гIалин боккхачу ураман массо а маьлехъ а лаьтташ йоккха гIовгIа яра та-хана: адамнийн къамелаш, вовшашка детта маьхъа-рийн дара хезаш...

— Валя, Валентина! Митинг чекхъяьлча тхоьга чIерийн далнаш яа йолахъа, Андрейца цхъаьна, — бохуш, мохъ беттара, сакъераделла ела а къежна, цхъана лекхачу дегIахъ, кIайн юьхъ-сибат долчу зудчо. Иза Никита Бочаровн къуона хIусамнана Анна Гудиевна яра.

— Ткъа ниха хир дуй шуьгахъ, Аня, ниха? — аьлла, мохъ туьйхира Андреис.

— Ниха а хир ду шортта. Варний, дуйьлалаш, Андрей.

— Со ван мегар дуй? — аьлла, дIанехъара схъа мохъ а тоьхна, хаьттира аьчгапхьеро Степана.

— Дукха дика мегар ду. Хьуна дийца керла хIума а ду сан, Степан. Воьллахъ хьо а, ВалягIаьрга а воьдний хьо.

— Шуьга а вогIур ву, — велавелла, куьг ла-стийра Iаьржачу пхьеро.

ТIевогIу хъаша-да везаш, массаьрца а уьйр йолуш вара къуона херхийн пхьар Андрей Наумен-ко, иштта яра кхуьнан хIусамнана Валентина Сте-

* Чум — цIокарчий тIе а тухуш йина бун, эвенкийн мат-тахъ цIа.

пановна а. Хлор сарахь бохург санна, гуллора кхеран чохь кхузара кегий нах. Оццул готтачу шайн хлусамехь чувана хьаша охьахао меттинг а, цунна хьалха хлотто чомехь пхьор а карадора комаьрша-чу хлусамнанна. Кхеран хлусамах аьлча нийса а хир дара: «Готта делахь а, кхузахь сингаттаме дац», — олуш долу кнца.

Валига ша ван мегар дуй, аьлла, мохь тоьхна аьчганхьар Степан кхуьнан доттагичунна тлехий-заш вара. Цу йолера дара Валяс Степане шен керла хлума ду, бохуш дерг а.

Къуоначу белхалоша синкьераме иллеш долиира. Царех цхьаберш, дло дланехьарчу майданан маьлехь, пондар а локхуш, хелхарш деш хийзара. Луьйренан боданца кхузахь хлоьттина дохк, цадаьлла даьржина, дладовш лаьттара, стигал а, сакьераделлачу адамца бертаеьча санна, кьегина серлаелира.

— Накъостий!..

Нехан гловганаш, хада а йина, лаьтта буха яхийтинча санна, цхьа гамашийна сиха длатийра. Лекхачу трибуна ялкхана тле диллинчу шен шин куьйга тле а тевжина, схьахьожуш Виктор Семенович Лопатин волчухьа давирзира массо а. Хлар яра и, кхузарчу паха хийла сатийсина, сийлахьа минот.

Парткоман секретаро, гишлошъярхойн коллектив кхара баьккхинчу хьалхарчу, боккхачу толамца декъала а йина, Борис Васильевичана дош делира.

Лавровс доцца дийцира. Амма, хлор дош а члогла къастош, массеран а лере кхачош олура къамел дечу урхалчас. Цо бохура, номер цхьаь

йолу уй доху завод тахана болх бан йолаялар а,
кху генарчу Иннехь хьалалатийна Ильичан лампа а
советски Заполярнийн даккхий гIуллакхаш дIадо-
лош яьккхина хьалхара гIулч ю. Таханлера де вайн
мехкаи исторехь хьоме деш билгалдаьккхина хир
ду.

Къамел дечуьнан дешнаш а къардеш, ноябран
дийнан шийла хIаваъ а датIош, заводан йоьзачу
шакаре ницкъболу аз делира. Кху буьрсачу арахь
тахана дуьххьара даьлла и онда аз дехха айделла,
генна дIадахара, хIара йист йоцу пана аренаш,
хьаннаш самаяха...

Хьалхарчу могларехь болчарех цхьаммо-м онда-
чу азда, цу сиренан маьхьарца къовсавала дагахь
волчуха, массара а тIаьхьара а олуш, илли элира:

Бел-ха-лойн, а-хар-хойн

Вай къуо-на гвар-ди ю...

Оцул дукха чIогIа цхьа барт а болуш вовшах-
кхеттачу аьзнашка ладоьгIча, дIо гучу хьуьна чуь-
ра массо а дечиг пондар хилла екаш ю мотталора,
набарх а даьлла, ша кIелхьара айделла хи а тул-
гIешца техкаш доьду, аьлла, хетара.

Хаьал ешаш мархаш а дIаяйра, ткъа цIеххьана,
схьагуш а йоцчу херона юккьешхула маьлхан зIаь-
нарш а схьакхийтира, сакъералуш долчу адамийн
корташна а, заводан лекхачу цIеношна а тIехула.

Лавровс, завода чу воьдучу неIара хьалха тесна
деха цIен лента а хадийна, массарел а хьалха чу-
вахийтинчу Никита Бочаровс рубильник меллаша
охьатаIийра. Болиндеро дукъо схьаоьцучу коре а
яхна, хи чуьра хьаладаьккхина лаьттачуьра, дешн
санна можа, тIуьна дукъо схьа а эина, шен дак-

кхийчу мIаранашна юккѣ Iаьвдира. ТIаккха, Бо-
чаровс, шолгIа тIам дIа а хецна, юха ялийначу бо-
линдера тIера стомма дукъо уй дохучу чархан ра-
мина хьалха — Андрей Науменко лаьттаху дIада-
хийтира.

Болиндер, тохара санна, юха а дукъош лаьттаху
коре яхара.

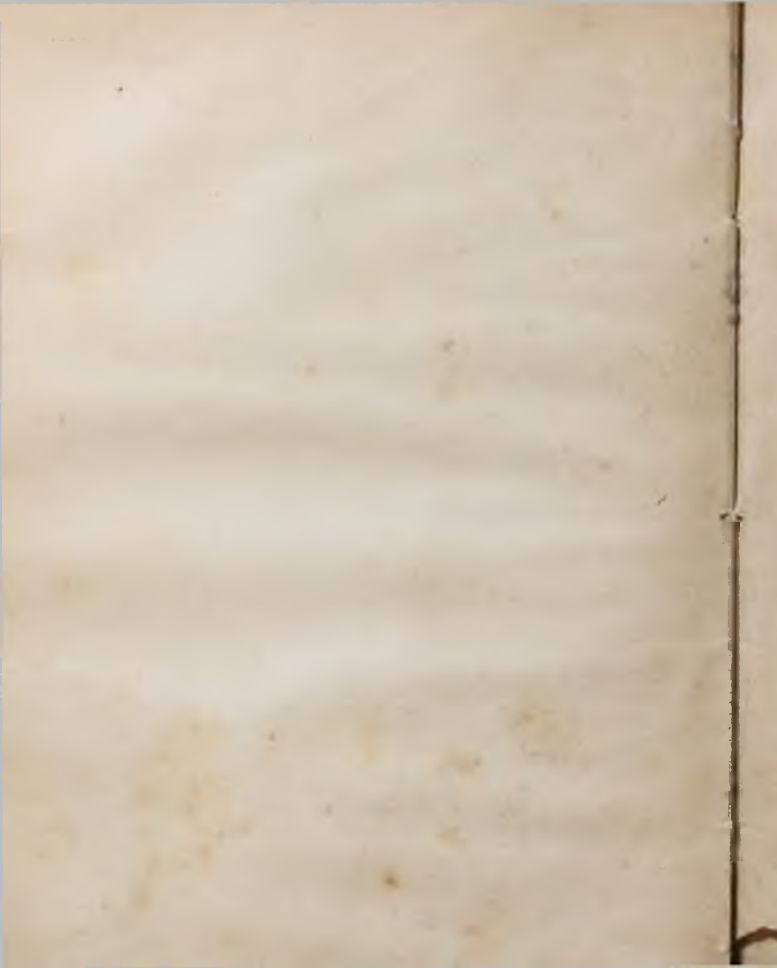
...Са озийча санна, боьлхуш дуткъа-деха аз де-
лира херхан, баганан дечиган муттан хаза хьожа а
яржош, охьаяхара дечиган, хьаьжкIийн ахьар сан-
на, можа жираш. Шен дикачу боларе бахана шар-
белла херх хIинца шина азца бекара: ша баьсса
бисча — адаман дог хьостий бай-й бекалора, ду-
къох чубоьдучу хенахь — лаг лаьцча цигиг санна,
къора цIевзара.

«...Карский экспедицинал кечдечу кирапах, уй
дохучу заводан конвейерна тIера тахана дуьхьхьара-
лера у даьккхина», аьлла, яздина чекхдаьккхира
Лавровс «Севъенстройн» коллективо Москва до-
хьуйту рапорт.

И рапорт, тIе куьг тало. Лопатишна хьалха а
теттишна, пенехьа дIахьаьжначу Лавровна, тохара
санна, бакъахьара хьехамаш беш, шега схьа а
хьаьжна Iачу Ленинан сурт гира.

ДИЙЦАРШ

ЦІЕНА ДОГ

Ишиман аре. Хийла да дарцо хьовзийна, шийла меттиг ю хІара. Дийцаршца дага ца йогІучу хенахь дуьйна схьа хийцалуш къаьмпаш даьхна кхузахь. Хийла къуонахчун ондачу кого хьаьшна латта ду хІара. Хийла цхьайсинчу берийн ненан гІайгІа гина, къуонахчо къийсамехь тоьхна луьра мохь хезна кху аренна. Дуккха а къаьмнаш девлла кхузахула чекх. Хьанна хаьа царех муьлха хІун эцна вахана кхузара дІа. Цхьаь хІонс эцна вахана хила мега, важа, кхузахь Іаннийна, шен цІий дитина вахана хила тарло.

Ахьмад кхуза валийнарг, схьадийцарехь, иза а, я важа а дацара. Ахьмадана шена а ца хаьара ша кху махка муха кхаьчна. Ахьмадан нанас дуьйцура кхуьнан пхи шо кхочуш шаьш цхьана шийлачу Іан кху махка далор.

«Цхьа нрча дарц а хьийзош еанчу Іаьнан буса «же-же», — аьлла, муьшка а тухуш, сихдина, цІерпошт новкъахь охьадиссира тхо, — олий, доккха са а доккхий, йолалора иза. — Цу къематденна юккъера схьаяьлла, суо муха йогІу ца хууш, еана цхьана тишчу parly кІел нисъелира со. Цомгуш во-лу хІара кІант ца шелваллийта гІерташ, хала буьй-

са яккхира ас, сайн коьртара кортали кхунна хьерчош. Цу буса шелваларх, клелвисна, кхин мет-та ца воглуш, кхуьнан да а кхелхина, цхьа дисира тхойшиъ... Хинца хала дац. Клант а андаваьлла, со суо а болх балуш ю», — олий, шен цхьаь бен воцчу волах йоккхаш, йистхуьлура Ахьмадан на-на чувеанчуьнга.

Делакх а, лайначу халоно, шовзткъа шо бен ца кхаьчна Минга шен хенал шозза йоккха хоьтуьй-тура. Хлеттн а, хинца шел ирс долуш адам ца хе-тара Мингина.

Иштта ю-кх кху дуьненан амалш: вой, диккий вовшашца хийцалуш, кхоьлина де а декхалой до-глуш.

Оьшучу хлуманан хам хууш, берахь дуьйна а хала кхиьна Ахьмад, ворхлалгачу классера дешна а ваьлла, махкана пайдехь а болуш, хьанал бен болх, н муьлхха а белакх а, сий долуш бу, аьлла, колхозан жа лело глотанашка вахара.

* * *

Шен ницкъ маббу, белш а тоьхна, длатеттира Ахьмада не! Не! меттах а ца елира. Паккха, дог-гах глортина клеззиг и хер а йина, халла уча вели-ра иза.

.. Цхьана клирнах сов лаьттира арахь дарц. Ме-ца борз санна, углуш хьекхначу шийлачу мохо гул-йиничу лайн раьгнашна юккьехь кьайлаялаза лаьтташ яра Гирглазерчу жалуйн хлусам а, глота-наш а...

Цхьана миотана учакх сецира Ахьмад.

Цунна тлехь, тлеуззуш нохчийн доьхкарца юкь
йиьхкина, можачу басахь дерматдина, йоца кетар
ю, когахь, кхоччуш лелийна, вертанан блоржамаш
бу. Ахмадан, къаж санна, дуькъя девлла, даккхий
цлоцкъамаш лаьржачу куйнах длаиэлуш ду, холха-
зан куйнан еха кинжа глийла хьоькхучу мохо луь-
сту. Цуьнан лаьржа блаьргаш, лон цу раьгIнашна
юккьехь яйна хIума лобхуш санна, лерана хьоьжуш
бу.

Учара схьа а ваьлла, вуха саца а сецна, дла
геннахь Ишам схьадолучу дукъал тлехьа кхин гIо-
танаш лаьттаху хьоьжура иза леррана.

«Iумар дика жаIу ву, — аьлла, ойла йира Ахь-
мада, — цо шен уьстагIий цхьа а ца бойтуш дика
Iалаш а дина, берзалойх лар а дина. Делахь а, бал-
ха тлехь клоргга кхиьна вац Iумар, цундела цуь-
нан уьстагIаша арахь тIаргIа дукха бойу».

ТIаккха, корехь чуоьзна чиркх богучу вуха а
хьаьжна, шена жаIуьнан говзалла Iамийна воккхах
волу доттагI. Сирсакбе, баркаллица дагавеара
Ахмадна.

Чуьра йиша-вошалла шен цуьнца дацахь а,
кIантана да санна, дукхавеза цунна Сирсакбе. Ахь-
мад нохчо ву, Сирсакбе казах ву, делахь а, цхьаьна
бечу хьаналчу балхо чIагIдина цу шинна юккьера
гергарло.

Массарал воккха а, говза а жаIу вара Сирсак-
бе районехь. Ахмадна линра и санна хила. Школан
ворхI класс чекх а яьккхина, Сирсакбеца жа дажо
вахара иза. Амма дукха хан ялале колхозан жа ал-
самдаккха Сирсакбен цхьа говзалла клезиг юйла
хиира цунна. Колхозан зоотехникца гергарло а тес-

на, шен ма хуьллу книгашна тлевирзира Ахьмад. Пхи шо хан ялалъ районехъ тоьлаш болчу жалуйн коьрте велира иза. Тлаккха артело Сирсакбега элира: «Хьайн белхан рагI яьккхина вели хьо, хIинца ахь садаIа мегар ду». Амма цу дашна реза а ца хилла, Ахьмадан рогIца жа тIехъ висира иза. ХIетахъ дуьйна Ахьмад — гIотанашкахъ коьрта жалуву, цуьннан бригадехъ воккха стаг Сирсакбе пелахъ а, бригадан цIе — комсомольски олий бен ца йоккху.

Кисанара даьккхинчу кIайчу йовлакхца ша лайца йилина юьхъ а якъийна, вухавирзина сени чуьра баьхъа а эцна, гIотанашка вахара Ахьмад, ло дIа-хьаькхна паргIатъяьккхинчу неларан зайл катобхна дIа а баьккхина, гIоте чу велира иза. УьстагIий, барзо кхерийча санна, къаьхкина цхьана маьIле гулделира. Фонарь а латийна, чу ма велли лаьттаху гIопастана тIе охьахира Ахьмад. Шен болх диканца чекхбер буйла хууш, тешна вара иза. «Тахана я кхана тIаьхьабисна ши жий бехкар бу, тIаккха, айса тIелаьцна декхар кхочушдина аьлла, артелан куьйгалле хаам бан юьрта гIур ву со» — бохуш, ша Iаччохъ ойла йора Ахьмада. Кхузахъ вуха а дагавеара цунна Iумар.

«ХIун деш ву техъа и цигахъ, балха тIехъ ларавой техъа и? ГIо дан дезара ас цунна». ХIинццалц ша цунна гIо ца дарна шена резавоцуш хилира Ахьмад.

«БIаьста, сайн жий а боьхкина, велосипед оьцур ю ас, — аьлла, сацийра цо шен дагахъ. И тIех дика хир ду, нагахъ юьрта я районе ваха дезча, со сихха дIа-схьа вахалур ву».

Глотанан сонехъ хала дечу узарша меттахвак-
кхалц, иштта ша тechoхъ ойланаш еш ши сахът зама
ьяккхира цо.

«И муьлха бу?! Дларинг, — аьлла, хьаьдда глотанан лаьржачу сонехъ, озабелла гаъ охьа а тесна лаьттаху сирачу жийна тle вахара Ахьмад. — Шала бехкина! Хлара глуллакх ду!»

Леррина схьаэцна и ши лахар бlegлаган тloьрмига чу а биллина, клари чу длабахьа хьалаглаьттира Ахьмад. Амма цу минотехъ орцадаьккхина важа жий лаьхира. Тloьрмиг охьа а биллина, хьаьдда вахана кхин ши лахар схьанйцира Ахьмада. Тлаккха вухавeана, лерана айбина лахаршца шен тloьрмиг а эцна, глоти чуьра аравелира Ахьмад. Вуха ца воьрзуш мийра тоьхна тлететтира цо nel. цлевзина гурах а кхетта, юха а цлевзира nel. Nel юхахерьяларх кхийтира Ахьмад. Кхин цкъа а ластийна, nelарх мийра а тоьхна, каде когбоккхуш, клари чу вахара иза.

Лахарий кледачу ча тle охьа а дехкина, хьаьвди тлера хьалаайялуш воллу Ахьмад, шен лаамера ваьлла, цлехьана, хорша съча санна, вегавелира, глоти чохъ орцадаьккхина loьхуш уьстаглаша уьдуш ден татанаш хезира цунна.

Кхоьссина хлума санна, сиха клари чуьра аранккхина Ахьмад, вахийча санна, ша лаьттачохъ висира: глотанан nel шуьйрра йиллина лаьттара. Буьзна кад ланорна кхоьруш санна, гинйла когбоккхуш глотанан nelcarlel чохьа а ваьлла, кхерамо талийна, цхьана маьlle гулделла лаьттаху уьстаглашка ира блаьрг туьйхира Ахьмада. Шозза дагар-

дира цо устаглий, шоззе а цхъа жий оышуш а карийна, глотн чуъра аравелира иза.

Хиллачо сов члогла вохийна, ша хлун дийр ду ца хууш цхъана минотехъ лаьттира иза. Цул тлаъхъа клеzzиг кхетам чу веъна, кхоссавелла кертал дехъа а нккхина, хъаьжинчу Ахьмадна, ло тлехула ехха глулч а тосуш яханчу берзан лар гира. Хил дехъа, хъуьн чу яханера берзан лар.

— Дала хлаллакйойла хьо, — аьлла, татанца цергаш а хъакхийна, ша лаьттацохъ ло тле охъахнинра Ахьмад. — Хлун дийр ду хинца? Топ эцна лорах вахча а, хинца муха боккхур бу цуьнгара дийна жий?

Дло геннахъ, дукъца охъайоглучу нилхачу хъуьнна тлехъа, лумаран глотанаш лаьттачу дла хъаьжначу Ахьмадна шен букъа тлехъ зингаций лиэлаш санна хийтира: «Кху сайн таронца лумар Iамо а глертара. Мх... Тентиг!»

Цхъана минотехъ ша волчуъра меттах ца волуш Ийра Ахьмад. Тлаккха цхъа хлума дагатесна, вухавирзина глотанан неларан члуг дла а тесна, цла вирзира иза. Учахъ клеzzиг сецна, са а даьлна, чувыхара Ахьмад. Сирсакбе набкхетта волчух тера дара.

Меллаша, пеша юххехъ кхозу архаш а эцна, сиха вуха аравелира Ахьмад. Цул тлаъхъа сахът даьлча, ца кхоош говр лаьल्लीна, деттачу лайлахула салаз хаьхкина воьдуш вара иза.

Иоьттина алан варда а яхъаш, луьйрре юьртара вухавеара Ахьмад.

Сиха блаьрг тоьхна гондла хъа а хъаьжна, вардана тлера охъабаккхира цо ала юккъехъ луьллуш

болу нисбелла жий. Нел херйна жий глоти чу а тесна, тлаккха катоххана говр дла а хецна, ша динчунна реза хилла, чувовавелира иза.

Учахь Сирсакбе кхийтира Ахьмадна дуьхьал.

— Маца кхиъна хьо йол ян ваха? — хаьттира цуьнга Сирсакбес. — Глоти чохь клеизг дара техьа глудлакхаш?

— Бисина ши жий селхана сарахь бехкира... — аьлла, геннара лаьцна жоп делира цо Сирсакбена.

— Йол-м ишта а шорта ма яра вайн кхузахь.

Ахьмад воьхна хьавзира.

— Глотанашкахь сов йол хиларх новкъа дац, — элира цо, Сирсакбена юьхьа дуьхьал ца хьожуш.

— Иза а ду бакъ, — аьлла, реза хилира воккха стаг, чувовдучу Ахьмадна тлаьхьа кхин цкъа вела а къежна. Цхьана минотехь ша волчохь а лаьттина, цул тлаьхьа глоти чу а вахна, шозза дагардира цо уьстагий.

Ахьмадна дагахь а дацара и юьрта ваха кечлуш, цо мел боккху ког а ларбеш Сирсакбе вижаза хилар. Ахьмад хлунда вахана ца хууш вехха лийлира иза, цхьацца ойланаш еш, глотанашкахула волавелла. Ло тлехь берзан лар а гича, глоте чохь цхьа жий оьшуш а карийча, кхин а члогла цецвелира Сирсакбе.

«Стенга, хлун эцна вахна Ахьмад буса? — бохуш, хоьттура Сирсакбес ша-шега. — Нагахь и экханан лар эцна ваханехь, топ хлунда ца ехьна цо?» — Сагатдеш, сахиларе сатуьйсус лийлира иза. Луьйранна малх кхеташ, глотанашка йоьттина элан варда еача, кхоччуш ойла юьйхира Сирсакбен. Амма Ахьмада вардана тлера охьабоккхуш боккха

жий гича, цу сохъта гIуллакхах ма дарра кхийтира
иза.

Чу а веана, цхьалха ца волуш, маьнги тIе дIави-
жира Ахьмад. Амма, ши бIаьрг а хьаббинна мел
чIогIа и дIатерах, наб кхета ца туьгура. ГIотанаш-
кахь хиллачуьнга ладойгIуш коьртехь хезаш ма-
сийтта ойла яра. Ша колхозан жа юккье хецначу
шен жийх бе а кхоам ца хетара цунна. БIаьста и
жий а боьхкина, ша велосипед эца кечлуш хилар а
диделлера Ахьмадна. Кхин дара цуьнан сагатдеш
дерг. КIорггера дог Iийжош хьийзачу ойланаша
байъинера цуьнан синтем.

«Айса колхозан уьстагI ца Iалашбарна санинг
бели ас, ткъа харцахьа ду и? Сайн ледарлонна, на-
къосташа даре а ца хьоьжуш, ас айса дин сайна
таIзар», — ойланаш йора Ахьмада.

Кхузахь дагадеара цунна ша ихьана комсомоль-
ски собранехь, эхь деш, Iумар хьовзавар, уьстагIа-
на тIера тIаргIа алсамбаьккхина ша аьлла, и накъо-
стий Iехаба гIортар бахьана долуш.

— Мел кIезигчу хIуманна тIехь а, накъосташ-
на хьалха, хьанал хила веза, — элира Ахьма-
да хIетахь. — Харцо цIеначу герзана лаьцна ме-
кха ю. И шен хеннахь дIа ца яккхахь, цо деза
герз хIаллакдийр ду. — Ткъа хIинца со ца гIерта
сайн накъостий Iехо? — хоьттура Ахьмада ша
шега.

Цхьа сахьт даьллачул тIаьхьа Сирсакбе веара
чу. Шад а, топ а эцна, нелара тIехь вуха а сецира
иза.

— УьстагIий аралахка воллу со, — элира цо,
Ахьмадна хазийта, чIоггIа.

Ша набарха ваьккхипчуа б'аьргаш а биллина, воккхачу стаге хьаьжира Ахьмад:

— Цхьана дийнахь собарда мегар дацара те-хьа?.. — элира цо г'ийлачу озаца.

Реза воцуш корта ластийра Сирсакбес, т'аккха шен луьлла а латийна, цахуучуха дош кхоьссира:

— Сийсара вайн г'лотанашкахь борз хилла, цуьнан лар гира супа. Уьстаглашна юкъяыха г'иртина таро ю. Амма мичахь яхалур яра и вайн г'лотанашна чу. Яцара дера, и яларх-м. Гонд'ахьа а хьийзина яьсса д'аяхана-кх.

Мохо макхйинчу Ахьмадан юьхьа т'е ц'ен бос тесира, юха а б'аьргаш а хьаббина, воьхна вистхилира иза:

— Хилла... Супа а гира цуьнан лар... — аьлла, вуха а пенехьа вирзира иза.

К'лезиг неларехь а лавттина, вела а кьежна, аравелира Сирсакбе.

— Вухаверзаве ас и, ма дарра, д'ладийца ас воккхачу стаге, — дагатесна, Сирсакбега кхайкха, хьалаайавелира Ахьмад, амма вуха а дег'лана вазвелла метта охьавуьйжира. — Х'лан-х'ла, сихвала хьашт дац. Хаза ч'огг'ла, хьалха айса ойла ер ас цуьнан, — аьлла, сецира Ахьмад.

Делахь а, дахаран новкъя волуш муьлххачу а к'уоначу стагана т'е х'луттучу ойланаша вуха а хьовзийра к'уона жа'у: муха ваха веза, кху халчу дахарехь шен меттиг мичахь каро еза, халкъяна беркате хир долу доккха дика х'лун дича далур дара техьа? — бохуш, х'луттучу хеттаршна дуьхьал жон ца карадора цунна. «Ас махкана х'лун доккха дика дина к'омо т'аьхьенна ц'е тергал йийр яра

сан? — бохуш, ойланаш йора Ахмада. — Буърсачу тIамехъ хьалхе яьккхина турпалхочун цIе а ца ела суна, я керлачу мохан-кеманца айвелла ва-хана Къилбседанна го а ас ца тесна... ХIумма а дац. Сайн изъхана хьалхха ийзалуш ваха сан ца дезчахъана тоьур ду», — аьлла, дIатийра иза.

Ледара хIоттийначу коран гура кIелхула, пешан туьнкалгехула санна, хьобкхучу мохо лобкхуш сингаттаме шок а яра. Цу шакаро аййича сайна, Ахмадна тIегIерташ наб а яра. Ахмадан ойланаш гIеллуш, хедаш йовш яра...

ЦIеххъана учара аннаш меттахдевллачул тIаьхъа схъайиллину цIеларал чохъха пхиъ комсомолец велира.

— Вижина ву хьо? — хаьттира царна хьалха лаьттаху шуьйрачу белшашца, лекхачу дегIахъ волчу Дауда, — юьртан комсомольски комитетан секретаро. — Тхо хьо волчу даьхкина хьобгара каркара лун цIен байракх схъаэца. Комитето сацниина и Iумаре яла.

— Iумаре? — цецвелира Ахмад. — Иза маца ваьлла сол хьалха?

— Iумара цхъа уьстагI ца бойуш жа Iалашдина, хъан дараш хилла, — элира Дауда.

— Цкъа хьалха гIоти чу гIой, дерриге а уьстагIий, Iахарий дагарде.

Лекхачу дегIахъ кIеззиг уккал а таьIна волчу Даудана юххехъ лаьтта Iумар, тешам боцуш Ахмаде а хъаьжна, цIеххъана велавелира.

— ХIунда дагардо уьш? Тхуна-м ишта а хаьа, уьстагIий, Iахарий хъан дерриге а дуйла, амма жа юккъера цхъа жий нехан бу, дукха хан йоцуш ахь

суна тлехбиттина тешнабехк бу и, Ахьмад. Хаза дац и.

— Дика дац и, Ахьмад, дика дац, — аьлла, члагидира, Ахьмадан бригадана планал совдоккхуш жа талашдарна, тларгла алсамбаккхарна елла байракх пена тлера схьайоккхуш воллучу Дауда.

— Ткъа и шух лачкъо глертара со? — хаьттира Ахьмада.

Жоп ца делира Дауда. Пена тлера схьа а яьккхина байракх тумаре длаелира цо. Хаза хьарчийна цлен байракх а эцна, тумар аравелира. Цунна тлаьххье бисина комсомольцаш а арабевлира. Дауд цхьана минотана чохь сецира. Ахьмадна тле вахана, цуьнан белш тле шен доккха куьг а тоьхна, элира цо:

— Цхьана а хенахь накъосташна тешнабехк ма белахь, Ахьмад, и товш дац хьуна. Массо а тлуман тлехь хьанал хила, тлаккха накъосташна везаш а, сий деш а хир ву хьо.

Дауд длавахара. Шена легашка хлоьттина къаьхьа къурд сецабеш, мохь туьйхира Ахьмада цунна тлаьхьа:

— Дика ду, Дауд, длахьо байракх, амма и юха а соьгахь-м хир ю хьуна! — Цу шен цлоглано самаваьккхира иза. Меттара хьала а иккхина, уггаре а хьалха пенаца кхозучу байракхе хьаьжира иза. Тохара санна, ша йоллучохь яьржина кхозуш яра цлен байракх.

Шена гинарг глан хиларх воккхавеш, дайн са а даьккхина, бйоржамаш тлебухуш воллур Ахьмад. — «Воккха стаг устаглашца арахь воллушехь, юьрта а вахана, ма дарра и Дауде дладуьйцур

ас», — аьлла, дагадеанера цунна. — Амма цу мино-
техь ша Iаччохь вегавелира иза. Учахь, гIенах а
доцуш, хезаш Даудан, Iумаран, артелан председа-
телан Салидовн кьамелаш дара.

— Хьо стенга ваха кечлуш ву? — хаьттира месал-
чу куйна тIера ло охьа а дегош, шен буьрса мекхаш
тодеш лаяттачу Салидовс.

— Юьрта.

— Тхо хьо волчу даьхкина. Схьадийца, муха ду
гIуллакхаш, хIун ду керла? — Ахьмад воьхпа
хьаьвзича, тIетуьйхира цо, — вохий ма хила, кIант,
тхо доккха гIуллакх дахьаш даьхкина хьо волчу.

«Со Iехо гIерта председатель, — моьттура Ахь-
мадна, — хIун таро ю, ткьа хIинца соьга даре дай-
та гIерта», — хезаш элира:

— Хаставала де а хIума дац сан!

Яханчу буса гIотанашкахь хилларг, ма дарра,
дIадийца кечвелира Ахьмад, амма председатель
юкьянkkхира.

— Дика ду, хьайн гIуллакх тIаьхьа дуьйцу-
рахь, хIинца ас бохучуьнга ладогIал. Уьста-
гIийн ферман заведующи юьртбахаман школе
деша вахийта, хьо цуьнан метте хIотто сацийна ар-
тело. Ларор вуй хьо?

— Со, ферме? — цецваьлла, юха хаьттира, гIул-
лакх иштта дIадоьрзур ду аьлла дагахь а доцу
Ахьмада.

— Иштта бу тхан сацам, — чIагIдира Сали-
довс. — Комсомольцаш а бу хьуна юкьара хуьлуш.
Хьан гIотанашкахь Iумар вуьтур ву.

— ХIан-хIа, ларор вац col — хадийра Ахьмада.

— Комсомольски комитетана хьоьга и болх ба-

лур болуш хета. Нагахь хала хилахь, гло дийрду, — аьлла, дуьхьалвелира Дауд.

— Артелан массо а членаш и хеташ бу, — тлетуйхира Iумара.

Чуглоьрттина Iумаран дашна юкъянkkхира Ахьмад:

— Комитетана а, артелан членашна а дерриге ца хаьа... Царна ас... — Сихвелла, яханчу буса барзо жий бахьар а, ша цлера шен жий бар а дладий-цира Ахьмада.

Доцо стаммийчу пелгашца ша хьийзочу Iаьржачу мекхашна клелхьара вела а кьежна, элира Салидовс Ахьмаде:

— Ахь хьайи гIалат хIинцале нисдина.

— Амма и ца дан таро а яра сан, — элира Ахьмада, леррана Салидови бIаьра а хьаьжна.

— Иза а бакъ ду, — вистхилира вуха а председатель. — Амма шен гIалат нисда хуучо шолгIа гIалат дийр дац. Нийса бохий ас? — Дауде хьаьжира председатель.

— Бакъду и, — тIечIагIдира Дауда.

Ахьмад цIеххьана юьхьа тIехь хийцавелира, тIеттIадаханчу цIокъамашна юккье готто ши харш хIоьттира, балдаш клеззиг деладелира. Мекхасанна, шен дага тIехь, кийра багош лаьттина кьаьхьа кховр охьадужуш хааделира цуина, цхьана халчу язонна клелхьара ша ваьлча санна, вайвелира иза. ПаргIат са а даьккхина, накъосташка хьаьжиира Ахьмад, цаьрга цхьаь ала дагахь, амма цу минотехь, цхьа дехо-готтачу гонаш чохь лиэла цхьа Iаьржа бIаьргаш доцург, верриг и кIайвеш тIе-

диллина ло а долуш. нелсагlin тlехъ гучувелира Сир-
сакбе.

Гуйриг санна, шен цlийла кирчина экха охъа а
тесна, гlелвелла вистхилира Сирсакбе:

— Жа арадаккхарна, ахъ ма бохху, собар дира
ас. Делккъалц кхунна тlаьхъаваьлла лийли со.
lаьмнаш тlехъ карийна суна хlара, и вайн жий
бехънарг.

Эр санна, екъана, шуьйра хаза хъаж долчу бок-
кхачу коьртан гlаьттинчу багахъ гуш кlайн-мокха
цергаш а йолуш, буткъа-беха биъ ког дlа а тесна
lуьллурa борз Ахьмадна хъалха. Цуьнан цкъа а ца
сеттина таьlна-lожа яьлла ворта кхакханан куйнах
тера яра. Экханан ира блъьргаш хlинца а хьоьжуш
ду моьттурa. Аьрру блъьрга кlел, леш баьлла хин
тlадам хуьйдинчохъ, lаьржо томмагlа дара.

«Хъажахъа, Сирсакбена и дерриге а хууш хил-
ла-кх,— оила йира Ахьмада.— Суна glo дан гlер-
таш сагатдина-кх цо, ткъа со вара сайн даг тlера
гlайгlа цунах лачкъо гlерташ».

Майрра ког боккхуш, шен воккхах волчу накъос-
тана тlе а вахана, цуьнан доккха, белхан куьг леци-
ра Ахьмада.

ЦХЪАНА БУСА

Сарахъ, лимон санна, можа малх длабузуш, ший-ла мох хъаькхира. Буьйса юккъе яхча къаьсттина кхин тле а шелъелира, ткъа сатосуш глотанашна хъалхарчу кегийрчу лаьмнаш тле, ахкарган пардо санна, буткъа ша лецира. Глеххъа хъоькхуш лаьттина мох тлеттла члаглауш, хинца дарце болуш лаьттара. Цкъацкъа и кIоргга лаьттах тоьхна хъокхий схъа а даьхна, массо а эрзан цлов цхъацца боккхуш, мохо и бун кху йист йоцчу арахула дласхъа хьур ю, аьлла, хьотуьйтура.

— Ой, шайтIано эькхийна лиэла техъа хIара, — олура ИбрахIима, ша шега луьйш санна. Онда, лекхачу дегIахъ, тIехъаьжча, и дарц санна, буьрса юьхъ-сибат а долуш стаг вара къена жалу.

ДIо, буьнан соннехъ, йоккхачу кетарх а хъаьрчина, чан цIевна тIехъ арIорваьлла луьллур Ахьмад. Цуьнан, беран санна, ховха, стоммий балдаш а долуш, сийначу бIаьргашца горга юьхъ, оцу боккхачу кетаран коча юккъера, боданера, цхъа къуьда санна, схъахъоьжуш яра. Хъерабаьллачу мохе ла а доьгIна, шен сингаттаме даьлла дог а тIаIош, хIара-м шек а вац, аьлла хьотуьйтуш:

— Иза-м, Ибрахѝм, шен цѝнгаш биттина, со-
цур бара. — эѝра Ахьмада.

Хѝнѝца а ткъаесна шо а ца дуьзнера Ахьмадан.
Делахь а ницкъ ма кхоччу оцу шен хенал воккха
хѝла гѝрташ, холчохь вара иза. Собар-сацам бо-
луш, гѝллакхашца гѝлашлуш, шен дешан да хѝла
гѝрташ холчохь вара Ахьмад. Шайн эвларчу уггаре
а тоьлаш болчу нахера: къамел дар, велавалар
хьовха, волавалар а схьаэца гѝрташ, данма цераи
тидам беш ву иза, олура наха Ахьмадана.

— Воккха стаг, хѝумма а дац хьуна, воха ма во-
халахь, — эѝра цо, шен хѝйла хан хьалха кхелхѝна
пенда санна, цхьана балдашца вела а къежна.

Ша лечуьра айвелла, буьнара ара а хьаьжна:

— Кхѝн шек-м дера вацара со, уьстагѝlex къахе-
та-кх, — жоп делира Ибрахѝма.

Гена доцуш, дѝанехьа регѝаца, вовшах а гѝоьрти-
на гулделла лаьттара уьстагѝлий; стиглахь яссаелла-
чу кѝайчу морхех тарлуш и аре дѝалаьцнера цара.
Мохо царна гѝера и бежа, кѝайн исхарин тѝаргѝа
керчош, уьш хѝ тѝехь айелла цхьа кегѝйра кѝай-дато
тулгѝеш ю моьттура.

— Гѝотош чу лаьхкича муха хир дара техьа
уьш?.. — эkkхѝйтира Ибрахѝма, кѝеззиг ойла а
ѝина.

— Вайшиъ ѝовхачу пеша хьалха а хууш ба-
хий ахь? — аьлла, бегаш бечуха, вела а къежна, тѝе-
туьѝхира Ахьмада. Хьалагѝаьттина, куьйгаш пхьуьѝ-
шаш чу а доьхкина, и шен еха кетар а такхѝйна, буь-
нан берте веара иза. — Хьовса вай кху арахь хѝун
ду. — аьлла, аравелира Ахьмад.

Ахьмад, ара ма велли, цу сѝхачу дарцо, бумба-

рий санна, юьйсина кетар а айина, бѣаьргаш чу ло а дѣташ, вадийна дѣлаха инчу ваьккхира.

— Ой, дела хила хьо хѣллак! — аьлла, оьглазвахана мохь а тухуш, эькхийтира Ахьмада.

Бѣаьргашна хѣума ца гойтуш гѣаьттинчу дарцо ло айдина ца ѣеш, шок а тоьхна ша карзахдаьлча, айбой и кегийра жагѣа тухий, Ахьмадан кетар, вота санна, екайора.

— У-у-вай. Хѣара-м далатохар ду! — аьлла, цецвелира Ахьмад. Бѣаьргашна хѣума ца гойтуш, лаьттачула текхина, и ерриге а стигала дѣа а лачкьийна йогѣуш цхьа пизаре ирча, ѣаьржа мархаш яра; цу кѣуьро бахьачу кхерамо, ластийна хѣума тоьхча санна, дог лазадаьккхира Ахьмадан.

Охьа а таьйна, халла текхаш, дарцехьа букь а тоьхна, юха буьнчу веара иза.

— Хѣара-м кѣаьхьа де ду, ло ма дѣллахьара, — элира цо Ибрахѣме, шен дахьийна куьйгаш а хьекхош.

— Тѣаккха хир ду хьуна, Ахьмад, далатохар, и ду хьуна уггаре а доьхнарг, — аьлла, шен кѣайлуш лаьттачу можах ка хьаькхира Ибрахѣма. — Кѣухалла тесна хѣу санна, довш, уьстагѣий даьржар ду, я схьа а гуллур дац вайша валарх, — аьлла, йишйохьна висира Ибрахѣм.

Кетаран тѣам а айбина вѣхха ваьллира кѣена стаг шен бумазин хечин кисанара кисет схьаяккха гѣрташ. Чѣогѣачу томкѣх цигаьрка а йина, халла и латийна, шен буткѣа-бѣхачу мерехула, цхьа кѣай-ѣо-жачу басахь, чкѣургащца кѣур хийцира цо. Ибрахѣман, гѣзган маша санна, гондахь сизаш а хѣитти-

на долу боьмаша бѣаьргаш, наб озийнчу цициган бѣаьргаш санна, горгделлера.

Чувеана Ахьмад, шена тѣра кетар дѣа яькхкина, охьахира. Цунна тѣхь доѣахан басахь аьхна гловтал а, иштта йина хеча а, когахь ѣаьржа бѣоржамаш а бара.

— Цхьа жимма хѣума кхалла вайша, Ибрахѣм, тѣаккха хьовсур вай кхунах хѣун хуьлу... Иштта доьхна хир даций хѣара-м,—аьлла, паргѣато вист а хилла, схьаэцна, кхехкийна жижиггий, шийла галнашший чохь йолу яй хьалха а хѣоттийна, тѣоьрмига чура схьабаьккхкина и боккха цѣен хох, буйн тоьхна боха а бина, кечвелира Ахьмад.

Ибрахѣм, ѣадийча санна, арарчу дарце ладоьгѣуш ѣара. Герггахь берзалай угѣуш хийтира цуьнан гѣлделлачу лергашна. И чуьра кьуона цѣе яйна бѣаьргаш кхин а горгдеш, кьеначу стеган хьаж тѣе шад гулбеллера.

— Ахьмад, гѣой хьажал, уьстагѣий шайн меттѣхь дуй тѣхьа?

— Царна-м хѣумма а хир дацара.

— Валол, валол! Кху дарцо уьш дѣасадаржорна кхоьру со.

Шена тѣе цхьа йоца кетар а юьйхина, шозлагѣа а аравелира Ахьмад.

— Топ хьуо хьайца! — мохь туьйхира цунна тѣаьхьа Ибрахѣма.

Амма, мох сов чѣогѣа хьоькхуш хиларна, Ахьмадана ца хезира ѣза.

Ницкъ ма кхоччу гѣоьртина цу дарцах агѣу а тоьхна, уьстагѣашна го боккхуш вара Ахьмад. Вовшашна чуччадоьлхуш кортош дѣа а ловчкьѣйна, тий-

на, дийшина loxкуш дара уьстагий. Церан таьйна-
клайи исхарин tlapla а кегош, тохар санна,
царна tlexь гочбоккхуш дарц а лизлара. Уьс-
таглашна гонаха loxку жлаьлеш а гийлла ций-
зара.

Жлаьлешка луйчу Ахьмадан аз а хезаш, ша вис-
на Ибрахlim ойланаш еш вара. Иштта ша висча,
куьзгана хьожуш санна, ойланашца шен кийра хьожу-
ра воккха стаг. Дуккха а хан ю Ибрахlim жиэ
лиэла. Хийла шеллуш арахь буйса яьккхина цо
кхузахь, хийла бовхачу малха к'ел, эзарна юкк'ехь
шен тидам бан безаш берг лохуш, кху арахь олха-
зарийн эшаршка ладег'на цо. Амма, тахана санна,
и г'елвеш ойла ца йнна Ибрахlimа цкъа а, оццул
ладог'арх кхин аьтто болуш дан х'ума дага ца
деара цунна, цундела: «Деллахьа, къанвелла техьа
со? Сайн дерг дина а ваьлла, нацкъар вала веза
хан t'лекхаьчна техьа суна?» — бохуш, t'leg'ertачу
хеттарша хьаьшнера къена стаг.

Ма дарра дийцича, кху шийлачу арахь уьста-
глашна t'лаьхьаваьлла лиэла шераш дацара Ибра-
хlimан.

Хан шен г'уллакх деш йовдура. Денна а бохург
санна, хаалуш ницкъах d'лахедаш лаьттара воккха
стаг: тохара санна, наб ца кхетара, юуш ерг а х'ин-
ца дег'лана там беш яцара, де чекхдолуш, сарахь
д'лавижинчуьра кхин хьала а г'атталур вац-кх со,
аьлча санна, г'еллора. Ткъа, дан деза г'уллакхаш,
уьш кхуо ша лохуш санна, дукха хуьлура: цхьаь
дина чекхдаьккхича цунна t'лаьххье догий кхин
кхоь-диь схьах'уттура. «Суна х'ун оьшу, ас х'унда
леладо х'орш?» — бохуш, кест-кестта хеттарш дора

цуо ша шегә. Деләхь а, хӀун дийр дара цуо шен амал иштта хилча: болх боцуш ваха ца хӕара ИбрахӀимана.

* * *

УстагӀашна го а баьккхина вухавирзинчу Ахьмадана, цхьа кьоро тата а доллуш, тогӀи чохь жӀаьлеш леташ хезира.

Дарцо охьаветташ, вуха воьдучу цунна берзалойх тасаделла доллуш шен цӀагара кӀайн жӀаьла а, дӀахарцийна элан рагӀ санна, чучча а гӀоьртина басахь дохкуш уьстагӀий а гира. Дукха чевнаш хилла цӀагара жӀаьла, цӀийла кирчинча санна дара. Кхин карахь хӀума йоцуш, бӀарзвеллачу Ахьмада, воьддушехь, схьаяьккхина шена тӀера кетар кхоьссира берзалошна юккӕе. Царех схьайирзинчу цхьаммо Ахьмадана ирча кӕажийна цергаш гайтар бен кхин шек а йоцуш уьстагӀашна тӀегӀерташ яра арданг.

Катоьхна шен карайогӀу юша-яр а лахьийна, цу цӀевнах сирник юьттира Ахьмада, тӀуьнчу ярех цӀе ца летира; тӀаккха шена тӀера схьаяьккхинчу гӀовталх сихха ятӀийна ши дакъа а динна, шинна а кесках сирник юьттира цо. Бекъа бамба, цхьа ира-муьста хьожә а йолуш, бага болабелча, и ши кийсик, цхьацца буйна а йоьल्लीна, лестош берзалошна чу гӀоьртира Ахьмад.

...Шена хьалха и тохара санна кхераме кӕажийна берзан кӀомсарш гина йовлаллий, кхоьссинчу хӀуманых таръелла тӀекхеттачу барзо некке ка а тоьхна, тӀекӀел эккхийтира Ахьмад. Оцу минотехь, гӀе-нах санна шена юххехь ваьштта шозза топ йолуш хезира цунна.

ШЕДАКХАЖ

I

Тхешан да дагаваглац суна, нана кхелхина хан билгалъя а хаац, хIунда аьлча, сан даго и кхалхар цкъа а тIе ца эцна дела.

Делахь а, дог Iийжош, гIенах санна, хIинца а сан ойланца лиэла: Iаьржачу вертана клел, тхов санна, айбинчу барамахь сан нана а эцна, гIийла узам а беш, тезетан гоба тхан эвлах ялар а, воьлхуш со тхешан учахь, матар а боьлла лаьттаху шийлачу бIогIамах хьаьрчинчохь висар а...

Цул тIаьхьа дукха хан ялале со тхан девашас ша волчу дIавигира.

Тхан деваша Салман, ас-м Ваша олура цунах, бераш а доцуш, шен къуоначу нускалча Мазлак-гIалнна гена йоцчу кIотарахь Iеш вара: цигахь цаьрца Iеш тхан дейиша Бано а яра, цунах ас Деца олура.

Салман ша, чардакх санна, лекха, куц долуш, империалистически хьалхарчу тIамехь и къаьсттана ка йолуш майра хиларна Георгийн кхо жIар а елла вара. Цуьнан хаьал морзгалмоьнаша йохийнчу юьхьа тIехь, лерга юххера чIенига клел кхочуш, цу тIамехь хиллачу чевнийн кIорга мо бара. Вашас

дийцарехъ, валарний, висарний юккъехъ чо биллал меттиг йоцуш Иллинера иза кхузза.

— Цкъа, вайчара байинчарна юккъехъ а висина, мостагичун санитарии отрядо длавехыра со. — олий дуыйцура цо. — И хилира 1915-чу шарахъ. Перемышль-гладн юххехъ чучча даханчохъ чlogla чов хилла со воьжначохъ а вуьсуш, вайн эскар духаде-лира. Дийна ву-вац хъажа, мостагичун салтичо суна членига клел мийра тоьхча, халла блаьргаш схъа-биллира ас.

— Оьрсн вуй хьо? — хаьттира соьга австрин сал-тичо.

— Вац,— элира ас.

— Глалглакхи?

— Нохчо ву...

— А-а! Нохчо, нохчо, — бохуш, цецбевлла, вов-шашца цхъа глурт а бетташ, барма а виллина, дла-вехыра со мостагичун салташа.

Гийсарехъ дахар тlех ирча дара. Лазартнехъ сан чевнаш ма ипрззинехъ, вигина, цхъана хъалдолчу немцочун кертара кхо-пхъаж длабоккхуйтуш, ялхо вина вацийра со. Сайн аьтто ма белли цигара вада а ведда, вуха а тlам тlе вахара со, юха а чов хили-ра, амма кхин церан кара-м ца нисвелира.

— Ца-м хъаха веара хъан Ваша, мустьина ко-там санна, беркъя а ваьлла, кочахъ цхъана тишчу чоьин каччий, оцул эрчавоккхуш юьхъа тlе хлот-тийна и мой бен кхин хlума доцуш, — олий, цхъана челахчу хlуманах санна, майрачух блаьрг а тухий, даша юккъе эккхара Кулсам.

— Гловгla ма е, хьуна мичара хаьа арахъ наха

х'ун лиэладо? — олий, т'ечовхара Ваша шен зудчунна. — Махках а ца лун болу дин ца балийра ас, цуьнан меха, х'ара шед а цигара ца еара ас? — цу хеттаршца х'ала а эккхий, лун малаш т'ехь, герзашна юкк'ехь баьрччехь кхозучуьра сх'а а оьций, шурул к'айчу, пийлан даьлахкан, дешнца кхелина кхаж болу н инсьелла шед гойтура цо тхуна. — Кху йозане х'овсал, йозане! Ладог'ал: «Арахь—динна, ц'ахь—зудчунна!» — олий юх-юха а доьшура цо цу шедакхожа т'ера н динь дош.

Кулсам, сихха шен майра волчух'а б'аьрг а кхуссий, арайолура. Т'аккха Бано йнстхуьлура:

— Цу т'е яздинарг х'ун ду-м дера ца хаьари тхуна, изза бен дацах' башха х'ек'ал долуш х'ума а дац х'уна иза-м. Деллах'а цу йозанца х'айна йнталах' и! — олий, аз айдой, йнстхуьлура Бано шен жимачу вешнга.

Т'аккха кхин цк'а а сутара х'ажа а х'ожий, тохарлеррачу д'ауллура Вашас шен х'оме шед.

II

Ваша, к'аьсттана со дукхавезаш, дика вара соьца. Амма, дайн т'аьхьенца, цераи г'иллакхашца, терго еш, со каде, т'ах'аьлла Iамо г'ерташ ч'ог'ла к'ах'оьгура цо.

— Ма хаавелах' н цу говра, мегар дац х'уна,— бохуш, Декас, г'агг'анехь, мох' х'оьккхушехь, сан варх'I шо кхаччах'ана дуьйна со т'е а хаавой, н шен уггар челах' дин д'ах'оьцура цо. Масала, ас, кхера а велла, говран кхес лаьцча:—«Д'ахеца, к'ил-

ло, и кхес, нийса Ie!» — олий, мохъ а тухий, тлечевхара суна Ваша.

Вашина луург дан глерташ, кхес дла а хобций, хийла говрара лункар вужура со. Тлаккха, водий тлевогий, со хъала а айвой: «Схъахъажал соьга, лазиний хьо? — олий, хаттар а дой, со вистхилла вала-ле, — схъавоьл кхин цкъа а, кхера ма кхера, тлаккха охъавужур вац хьо», — олий, юха а говра хаавора цо со.

Иштта сох бере ван глерташ, со а, говр а хыйзош, хлор денна бохург санна, къахьоьгура Вашас.

Тхан луларчу лумхас цхъана дийнахъ шега: — «Салман, и клант лазавайта глерта хьо, вिताхъа иза а, и говр а», — аьлча:

— Ишта ма ала, ва лумха, — элира Вашас. — «Серах ца би́на хлос, хьокках балур бац», — боху вайн дайн кнца хезний хьуна? Бакъду хьуна иза, лумха. И санна, берахъ ца кхиничух дезар кхуьур дац хьуна.

— Иза а бакъ ма ду, Салман, — лумха цуьнга-хъа а волний, со вицвора цу шимма.

Цхъана дийнахъ арабаьккхина, оцу ша тлам тле-ра балийнчу, оха «Бораниг» цле тиллинчу, шен ди-качу динна нуьйр а тиллина, дацдинчу луйтанийн локкхарш чу когаш а нисбеш, говра хаййра со Ва-шас. Тлаккха цо и шен кхелина маьла кхаж болу шед, цу кхожа тлерчу туьйдаргах пхьарс чекх а бок-кхуш, сан буйна йоьллира.

Леррана хьожуш, говра тлехъ со дланисвина ша ваьлча:

— Хинца ладогIал соьга, — элира Вашас. — Ва-

ша Азамат волчу, Бена-Юрта глур ву хьо хинца.
Дагадоглий хьуна ас хьуо цаьрга вигина?

— Dogly.

— Хьай борз я!...

— Уьйтлахь цхьа доккха комарийн дитт а долуш
дуй церан ценош?

— Ду-те. И дагадоглы хьуна?

— Dogly. Со цу тлера, комарш юуш воллуш, охьа
муха вуьйжира?

— Хьай борз я! Иза а ца дицделла. Вуьззина
кьуонаха ву-кх хьо, — аьлла, пхьарс а лаьцна, говра
тлехь вегийра Вашас со. — Ас дайитина алий, хlara
кехат цуьнга dla а лой, цla вола.

Довазза тle-кlел а йиллина, цхьа кехатан цуьрг
йоблтира цо сан klайчу кучан хьалхарчу кисана.

— Вахалур вуй хьо?

— Вахалур ву.

— Стенга хьежадо ахь и бер? Хьерваьлла стаг
ву-кх, хьо, — аьлла, ши куьг а ластийна, дов деш,
чуьра араелира Бано. — Вахалур вац хьуна и, эвлах
валале цу эмалке охьа а тохийтина, и бер лазадайт
воллу хьо.

— Дlаяла, гловгла ма е, Бано, зударийн глул-
лакх дац оха лелочуьнца. Тхо-м кьуонахий дай,
тхаьш хlун лнэладо а хууш, — элира цуьнга Вашас,
визлакьежжинчохь соьгахьа а воьрзуш.

— Деца, вахалур ву хьуна со, — аьлла, хьаставе-
лира со Банона, цуьнга ла а доьгlна, Вашас, суо
говрара воссорна кхеравелла. Нагахь охьавоьссича
а Вашас хьийзор вара, кьуонаха вац, Бена-Юрта
ваха а ца ваьхьира хьо, бохуш.

— Ладогlал, хезий хьуна? Тхо-м кьуонахий

дай. — Воккхавеш, верриге а велавелла, соьга схьа а хьаьжна, хаьттира цо:

— Бакълуй со, Музак?

— Бакълуй, Ваша, — элира ас.

Диллинчу ке тле а ерзийна, сан говран урх дла-хнийцира Вашас.

Со генна ваьлча:

— Варе, шед чlogla ларъелахь! — аьлла, тлаь-хьа мохь туьйхира соьга цо.

III

Суо эвлах араваьлча, клеззинг шед а айеш, говран урх малйира ас. Суна клелхъара говр, мацъеллачу барзо даьлахк санна, гаьллаш а лаьвшина, шена цхьаммо чов йича санна, дланккхира. Со, тлулг хнлла, нуьйра тле а вижина, длатийра. Дехха садиттира ас сан Бораниг ша кхетамчу а еьна сокур ю моьттуш, амма и тлеттла сиклуш, мохо айбина лаьхьа санна, сикхелла йоьдура. Сайн ницкъ маббу урх юхаозарх и клеззинг а лахъян ницкъ ца кхечира сан. Тлаккха сайн ма хуьдлу цхьа урх а озийна, халла новкъара а яьккхина, хьаьжкIаш юккье ялийра ас Бораниг. Кхузахь а, тохара санна, сикха йоьдура сан говр. Тх-тх, тх-тх, тх-тх, — бохуш, цу къоначу хьаьжкIийн лобдгаш цовстуш, говро когашца ден тата бен схьахезаш хIума дацара. Тлаккха а, сайн урхах катохна, ма хуьдлу озийна къух-колл йолчу шу юххе ялийра ас говр.

Кхин гIор доцуш клелвисна суо собарх ваьлча, меллаша айлуш, сайн когаш луьйтанийн бахтарш чуьра схьа а бохуш, нуьйра тIехь горгвелира со.

Тіаккха, хахкаелла йоьдучу говра тіера, кхоссавелла цу к'едачу баца тіехула, буьрка санна, д'аваха-ра со.

Еа х'іара ю аьлла, суна хаалуш лазийна х'іума йоцуш со х'ялаг'аьттича, цхьа итт г'іулч бен суна гена йоцуш, цхьана х'іуманна ша бехкала яхча санна, корта охьа а бахнийтина, лаьттара Бораниг. Леррана соьга схьахьоьжучу цуьнан Іаьржа баккхийчу б'іаьргаша х'іинца: «Хьашт доцуш ед'ира со, кхин йодур яц, схьавола суна тіехаа», — бохуш санна хетара.

Бораниг бехке йолуш кху арахь со валаза х'іинца ваьлlexь а, х'іокху сохьта кхин а ч'іог'ла дукха-езаелира суна сайн говр. Х'іинца соьга хаьттича массо а вочунна бехке ерг Вашас соьга елла шед'яра.

Меллаша Борачунна тіе а вахана, цуьнан ворта-нах а хьаьрчина, нанна бер санна, хьаставелира со цунна. Тохара санна, меттах ца йолуш, шен и йовха ворта сох схьа а тоьхна, лаьттара Бораниг. Оцул йоккхачу эрна арахь суо висинчу сан х'іинца дубне-нах цул гергара х'іума дацара.

Говран гоьлах когаш а г'іертош, цуьнан кхес а лаьцна, вортана тіехула текхна нуьйра тіе а ваьлла, тохара санна, нислуш, говра хнира со. Ас дирста схьалаьцна, меллаша корта хьала а айбина, новк'ъа а яьлла, Бена-Юьртахьа д'іаьйолаелира Бораниг. Х'іинца цо мел боккху ког а, шен хьоме бер Іалаш-деш нанас санна, лерана боккхура.

Кхин новк'ъахь цхьа а бохам ца хуьлуш Бена-Юьрта а веана, Вашас сайга делла кехат цуьнан доттаг'ічуьнга Азамате д'іаделира ас.

— Хъай, дукха ваха хьо, ма инсвелла бере а ву,— аьлла, цхьа тIам лавцна со говра тIера охьа а ваьккхина, шен хаза, куц долуш йолчу хIусамнене ша дIалуш,— вузавелахь хIара,— элира Азамата.

IV

Вуханехьа новкъа со Азаматца велира. Цуьнан и лекхачу дегIахь куц долу, хьаргIа санна, Iаьржа дин, гIургIезаха ворта а саттийна, данманна а разбуьйлуш, некъ ца тоьуш, ловзуш богIура. Цо шен цIарца меттахйоккхий сан Бораниг а, ворта а саттайон, ша лавттацохь бергаш а тухий дIасахьовзара. Азамата и шен челахь дин ас урамехь ловзош йолчу сайн чкIургал атта лизлабора: шена ма лизиннехь урхаш а тухий, тайниг санна, «гIарчI» олий, кIегар хаабора цо и. ТIаккха соьгахьа а воьрзий:

— Бере, муха ду хьан гIуллакх, ларавой хьо динца? — олий, хаттар дора.

— Лараво.

— ХIай борз яI. Урхаш а ца хьесш ша паргIат йита ахь, цхьанхьа а гIур яц хьуна и, хаьа хьуна цунна хьо жима вуйла, — олий, говрахь Iеш дирста муха лизло еза Iамадора суна Азамата.

Тхойшиь кIотархойн бошмашка кхочуш, цIеххьана яьхкинчу морхаша чубуза бирзина малх кьайлабаьккхира. РаьгIнаш а, хи тоьхча санна, макх а елла дIахIиттира. Делахь а, хала дара хIаваэхь хиллачу хийшамаша хIун дахьар ду ала...

ГIеххьа чан йожош догIа а тоьхна, сзза айаелла, некъ хадош, таьллаш тIехула а евлла, морхаш а

длаяхара. Стиглахъ а, лаѣттахъ а, тохара санна, тийна, йовха длахѣѣттира. Хѣннца тхойшинна тлехъа йиснчу хъеран гѣѣгла а хезаш яцара, соѣга Азамата ден къамел а, говраша мерех етта шакарш а хѣнца, аз хѣлаваах чекх ца долуш санна, инзаре тийна кѣда хезара. Раѣгѣнаш а, паргѣатъевлла йийшича санна, хаза ѣохкура.

V

Ца кхаѣчча тхойшинна дуѣхъал Ваша уѣйтѣла велира. Меллаша со говра тѣра охъа а ваѣккхина, ас бинчу некъан хъокъехъ хеттарш дан волавелнира и соѣга. Ас къамел чѣѣгла дог ца догѣлуш дора, сайга цо шед хъахаярни кхоѣруш. Суна хъалхара дукха хъолахъ жоп луш верг Азамат вара; ас мел цадни-парг а дина бохуш, шен ма хуѣлу со хеставеш.

Мухха делахъ а, я сан охъадаханчу блѣѣргех шекваѣлла, я ас дечу къамелах тешам байна, охъа а лахвелла, леррина соѣга хъаѣжира Ваша.

— Сан бере, хъан шед мичхъа ю? — топ яѣлча санна, со ѣада а веш, хаттар дира Вашас.

Со вист а ца хилира.

— Шед цо тхоѣгахъ йитина, — элира Азамата, воѣхна со кѣлхъара ваккха ойла хилла.

— И хѣун ду? Ткъа иштта тидам боцуш хуѣлу бере? — аѣлла, суна тѣе а чевхина, цу сохъта со шед ян вухавахийта и воллуш, тѣеанчу Банос: — «Хѣун де бах ахъ цу бере? Витахъа и садаѣа мукъане а», — аѣлла, цуѣнгара схъа а ваѣккхина, дѣавнигира со.

Децига со говра тѣра охъавожар а, цигахъ сайн яйна шед а — дерриге а, ма дарра, дѣадийцира ас.

— Хъажахъа, хъажахъа... Дала гѣо дина вис-

на-кх хо дийна, — аьлла, ластийна ши куьг шен екъачу голаш тIе туьйхира децас. — Делан кънихетам бу-кх хилларг... Сенчу стигала ялахъара и шед, цу тIе яздинчу сел Iовдалчу йозанца. — Аз лах а дина, элира децас, ваша волчу агIор куьг а лас-тош: — Вашига ма алалахъ хъайн шед яйна. Кхин шек а воцуш, лаха-м дера вохуьйтур ву. Хъераваьлла стаг ву хъан деваша: ша а цу говрахъ кхиъна, хIинца хьо а хъийзаво цунна тIера охъа ца вуссуьйтуш. Дера, кхи-м хаор вац хъуна цо хьо цу хьеръ-ьялчачу говра, — аьлла, хадийра децас.

Цхъа тийна, лерина Банос хаза дийцарш дуьйцуш, цуьнан екъачу юьхъа тIехъ чуэгна Iохкучу бIаьргашка а хьоьжуш, хийла наб кхетта суна. Чот яцара цунна хуучу тамашечу дийцарнийн. «Шийтта саьрмник», «Цхъа бIаьрг болу дажал», «Шайтний, ешаппий», «ВорхI веннин цхъа йиша», «Наьрт-аьрстхой», «Сутара жоьр-баба», иштта дIа кхин долу а деха нохчийн инзаре туьйранаш, цхъана дашна гал ца йолуш, со набаро Iехаваллац дуьйцура цо.

Децас юххе охъа а внжийна, хаза туьйра а дуьйцуш, хIор чо цхъацца боккхуш сайна коьртах шен довха куьг хъаькхча, со сайн нанна юххехъ волуш санна хеталора суна. Делахъ а, цу хазчу ойIано витина суо паргIатваьлча хаьара со нанна юххехъ воцийла а, суна мел хала делахъ а, кхин сайн ненах со кхетар воцийла а. Децех, и мел дика слахъ а, сайна нана хир йоцийла а. Децин дог а лозура сох, со дукха а везара цунна, делахъ а, ненан кхачамца дош ца алалора цуьнга сан гIуллакх хадочохъ. Цундела Вашас шолгIачу дийнахъ оцу говра хайира со, амма кхин охъа-м ца вуьйжира со цу тIера.

Шед яйна ши-кхо шо даьлча вуха а Бена-Юьрта
воьдуш вара со. Хинца новкъа ваьлларг со суо-ва-
цара, базара даха даьлла Ваша а, Деца а дара,
цаьрца цхьаьна со а вара.

Тхо тогӀех дехьа а девлла, «ЦӀонтаройн дукъ»
олу йоккха нрхо а яьккхина, шерачу акъаре дев-
лира.

Хазачу гуьйренан сирлачу дийнахь кхузара дӀа-
хьаьжча, куьйган кераюккӀехь санна, гуш тийна
Терк ду, цунна тӀера дӀаӀуьллуш — йист йоцу ше-
ра НогӀийн аре. Аьтту агӀор дӀахьаьжча, иштта
тийна гуьйренан можачу духарца лаьтташ лекха
раьгӀнаш ю.

Цхьана гомхачу саьнгарца яьлла юькӀа кол а
йолуш, шу йистехь суо охьавовьжна меттиг, бӀаьрг
ма кхитти, евзира суна.

— Ваша, кхузахь... хӀоккхузахь. Ваша... — ик-
кхира соьгара, цӀехьана, муха олу а ца хууш.

— ХӀун ду кхузахь? — хаьттира соьга Вашас.

Гадийча санна, хӀинца айса хӀун ала деза ца
хууш, лара со. Цец а даьлла соьга хьаьжжинчохь
дисира Ваший, Деций.

— ХӀун бах ахь, кӀант? Схьаалал.

— Кхузахь яйьтира ас хьан шед, — аьлла, дуьх-
хьара даредира ас Вашина.

ХӀокху шина-кхаа шарахь цкӀа бен ас шен
яйьина шед ца хьахийнера соьга Вашас. Иза а ас
со цхьанхьа вахийта аьлча: «ДӀавала, кӀилло, ва-
хийтича, хьо хӀинца цигахь дин а битина вогӀур
ву-кх. Иштта хуьлий иза-м, цкӀа шед йойу, тӀаккха

дни». — ккххйтира цо, бегашина санна. Суна хета-
рехъ, ас и шед билггал Азамат волчихъ йитина,
ткъа Азамата шена безамна схъа ца йоуьйтуш иза
латтайо мояттуш волу таро яра Ваша.

Хинца, ас даредича, цецваьлла кхин цкъа соьга
а хъаьжна:

— Т р-р, — аьлла, говраш совца а йина, хIурго-
нара охъавоьссира Ваша.

— Схъавоьл, схъавоьл, мичахъ яйтира ахъ иза?
Схъайоьл хьо а, Бано. Лахал шиммо а, лахал, —
аьлла, охъа а таьйна, шен бехачу шедакхожа-
ца, матарйоьлла буц а кегош, дла-схъа хъаьвзира
Ваша.

— ХIун лаха бах ахъ? — цецъяьлла хьяттира
децас.

— Шед лаха, — элира Вашас, кхин хъала а ца
таьлаш.

— Ой, хьерваьлла-кх хьо.

— Ца ваьлла. Бано, лахахъа, ас бохург дехъа.

— Лурчах дехкаша йнъна бахтар мичахъ карор
ю хъуна?

— Кхаж, кхаж ца биъна, и каро беза.

— Ваша, хъажал, хIара гой хъуна? — аьлла,
мохъ белтира соьга, макх а белла, нисса ах лаьттах
баханчуьра кхелина маьлан шедакхаж схъа а
баьккхина.

Воккхавеш тIевеъча, соьгара шедакхаж дла а
эчна, леррина шозза-кхузза шен Iаьржачу исхарин
човни тIам а хъаьккхина, цланбира цо иза. КIайн маIа
хаьал макхъеллехъ а, кхожа тIера дашо йоза, тоха-
ра санна, къегина дIахIоьттира.

Тхо хIургона а хевшина, ас говраш дIалаьхкича,

кхин цкъа а човин тлам хъаькхна цлан а бина, де-
цига дӀабелира Вашас шедакхаж.

— Бано, — элира цо, — хӀинца хӀара ларбар
хъуна тӀе дуьллу ас. Кхин цкъа а бовр боцуш,
тӀорказ чу дӀабиллалахь хӀара.

— ХӀинца хӀун до ахь кхунах? — хоттуш ела а
елла, Вашига хъаьжира деца.

— Дера ас цкъа дийца-м ма дийцинера шуна,
Бано, хӀара шед суна Ишорерчу Алексей Поповс
совгӀатана елла ю, бохуш. ХӀокху шедаца ваьт-
ла-кх, Японан паччахьций, Германан паччахьций
бинчу шинна а тӀамах чекх Алексей. Тхойшиь Гер-
маница хиллачу тӀам тӀера цӀа вогуш: — «Салман,
хӀара сайна уггаре а дукхаеза хӀума лур ю ас хъу-
на, кест-кеста кхуьнга а хъожуш, суо хъуна дага-
ваййта», — аьлла, цо суна совгӀатана елла яй хӀа-
ра-м, яйа йнш йолуш яций. Ткъа хӀара йоза, йоза, —
элира Вашас кхин цкъа а, шен лекха Ӏаьржа хол-
хазан куй макхделлачу цӀоцкъамаш тӀера хъала а
теттина, леррина шедакхожа тӀе яздинчу деа да-
ше а хъаьжна, — дешица яздинехь а, дан а дац
хӀорш башха хъекъален дешнаш. — Цхъана хӀума-
не ладугӀуш санна, кӀеззиг тийна сецира Ваша,
тӀаккха ша шегӀа олуш санна: — Стагана мичхъа
дезар дара хӀорш, диначу говрана а ца дезаш хил-
ча, — чекхдаьккхира Вашас.

ХАЗЧУ ЙОЫАН ТІУЛГ

Тхойшиннан говраш йоргла эцца йоьлхуш яра. Тіаьхьяюьсуш, клунзал баьлла корта санна, буц а поцуш, гламарийн томмаглашца бляьрго схья ма лоцу еса аре яра. Цкъа а длакхочур вуй техья аьлла, длахьяьжча йист а ца гуш изза аре хьалха а Іуьллур.

Сан накъост, урс хьяькхча иккхина хіума санна, готтуо беха ши бляьрг а болуш, Іаьржачу аматахъ къуона стаг вара. Иза Илесан Имран вара.

Шен сира-Іожа говр юха а оьзна, Имрана хьаьтира:

— Муха хега хьуна тхан аренаш, хаза юй?

Шен йоккхачу юьхьца вела а къежна, гондхья бляьрг туьйхира цо.

— Хаза ю, делахъ а гла-буц клезиг ю-кх кхузахъ. ІиндагІ а дац, бляьргашна гуш цхьаннахья гіншло а яц, — эліра ас, айса муха олу а ца хууш.

— Гла-буц яц бохург хІун ду? Діахьяжал! — аьлла, шедакхожаца, малхо макхъеш ягийна кон даршший, аренан кІохцалшший гайтира Имрана, деррана арене шен хьяжар духа суна тіе а дерзош.— Шу Іемина даккхийчу диттийн ІиндагІашкахъ Іен, кемсийн таьллангаш клел садела, тхуна-м

ю хьуна хлара аренаш хаза а, ненаха дуклаезаш а, эшнацохь дагна Индаг! долуш а.

Де а дагахь йилбазалла доцуш айса аьлларг сайн накъостана чlogla халахеттийла хнира суна, цундела:

— Јеминарг, дезаш дагах доьлларг, бляьрго безамца лехнарг муьлххачунна а хаза ду. Шуна биэза хлара мохк, дайх бисна шайн мохк болу дела, тхуна а биэза тхешаниг, — элира ас.

— Иза а бакъ ду, — элира Имрана, вуха а соьгахьа а вирзина, — дуьне хlobттичхьана схьайоглуш адаман амал ю и.

Юха а тхойшиннан говраш йорглахь йоьлхуш яра. Генна хьалхахь дежаш доккха жа гучуделира. Тхойшиъ тle а кхачале, лиэташ даккхий жен жляьлеш даьхкира дуьхьал.

— Дладовла, йовссарш! — аьлла, шен беха коьжалг а айина, дlачовхийра кьеначу жалъуьно жляьлеш.

— Ассалам lалайкум! Де дика хуьлда хьан, воккха стаг!

— Ва lалайкум салам! Марша догlийла шу!

Тхойшиннан рогlехь куьйгаш лецира, малхой, мохой чахчийна lаьржа, замано хершнаш тийсина декъано юьхь-сибат а долуш, лекхачу дегlахь, ханна кхузткъа шо хир долуш волчу кьеначу стага.

— Хлара ву-кх хьуна вуьйцуш хезна тхан гlараваьлла жалу Аслан. Тхан кхниамаш тlехь клезиг меттиг яьккхина-м вац хьуна хлара, ша хестор ца дезаш велахь а, — элира Имрана, вела а кьежна.

— И ма дийцахьа, Имран, массара а бо дика болх. Ас динарг-м доккха хlума дацара, сайн кье-

наллина кѣл саца ца лууш лиэла-кх, — аьлла, куьг ластийра жаьуьно.

— Аса-м бакъдерг боху, Аслан-ата, кхечара динчуьнца а ду хъан алсам дакъа, ахь гойтуш, хьобхуш цара иза дина дела.

— Ас и ца динехь а, со хестош бен хьо Ийр-м вацара, — аьлла, вела а къежна, дладерзийра къеначу стага къамел.

— Кху аренийн а, тхан совхозан а глудлакхаш Асланна дика хаьа хьуна. Кхуо дуьйцур ду хьуна мел дезарг а, — аьлла, тхойшиннан Юдика а ййна, тлахъаьлла говра хиира Имран. Кхоссаеллачу говро цхьа иттех глудч яьккхича, иза юха а озош, тхойшингахьа а вирзина:

— Аслан-ата! Акхболте а, кхечушка а суьйранна хьо волчу гулло ала, со сарахь вухавоглур ву, вайн дан къамелаш ду, — элира Имрана.

— Мегар ду! — аьлла, корта таийра къеначу жаьуьно.

— Длахъажал цуьнга, муха хета хьуна и бере? — аьлла, воккхавеш соьга хаьттира Аслана, чехка йобдучу говрахь, боьгйна хьостам саина, лечу Имране а хьаьжна: — Партийн стаг ву хьуна иза, Массо а хлума хаа лууш, массанхьа а кхочуш, халаниг уггар хьалха шена тлеьцуш, и дан глерташ стаг ву Имран. Со хлунда лиэла моьтту хьуна кхузахула? И ву хьуна со айвинарг а.

Тлам тлехь цхьаь бен воцу клант а вийна, бер керахь нус а юьсуш, сайн йоккхачу стагаца, суо воцург кхин белхало воцуш вьсира со. Цхьана сарахь ван а веана: — «Муха веха хьо? Хлун хьал ду хьобгахь?» — хеттарш а дина и длавахана кхо-диь де

далале бераца йисничу несана а, суна а пенсеш хІиттийра, тхан хІусам тояйтира, шурина етт кхио нисделла шинара делира. Ткѣа нштта Іалашвеш хилча, муха Іийр ву хІумма а ца деш чохъ, аьлла, Іимрана шен ах кѣуоналла суна схьаелча санна кѣуонвелла араваьлла-м дера ву хьуна со, — аьлла, Іимран хастийра кѣеначу жалуюно.

Де делкъал тІаьхьенга даьлла, арахъ чІогІа йовха яра.

Бовхачу малхой, мохой якъийна гІа-буц гурахъ чудерзийнчу гІодмийн баса яхнера, хІетте а дІа-хьаьжча бІаьрг ца кхуьуш паргІатчу арахъ сов ха-за дара. ГІийла хьобкхучу мохо арарчу зиезагийн, бецийн, дагана там беш йолу, цІена хьожа яхьара. ДІо генна морхаш тІехьахула охьаяьхкина маьлхан зІаьнарш, дато хІорд санна, регІан басахъ ловзуш лаьттар.

— ХІара а яьлла хІонс лаха ара, — элира Аслана реза воцуш стигла а хьаьжна.

Кѣеггина цІенчу стигалхула йобьдуш таьІна-боь-машчу басахъ йоккха дарта яра. Кху арарчу олхазаршна юккѣехъ уггаре а йоккханиг ю иза. Дарта атта евзар ю цуо шинна метре кхоччуш дІасатесначу тІемех а, цуьнан паргІат лизларх а.

— Кху-а-кх, кху-а-кх! — бохуш, кѣоро хезаш бара цо хьобкху мохъ. Иза шен дайх йисина аренаш ма хетта талла араяьлла, эр дара дарта гничо.

— Йистехьо шена карийча, Іахар-м чІешалг санна хьалаобьцуш ю хьуна иза, — элира Аслана, дарта генна яьлча.

Тапѣаьлла тийначу арахъ, наггахъ жаж кѣаьстинна юьстахбаьлладчу уьстагІан Іехаррий, когех бар-

гол тоьхначу сан говран терсаррий бен хезаш хIум-
ма а дацара.

— Дийцахъа суна, Аслан, я хъайх, я балхах ла-
ций хъайна хазаеташ дерг.

— Ас хIун дуйщур ду, сан кIант! Болх оха му-
ха бо хъуна хъайна а хаа, сан пахар хъуна гучу
кху арахъ дIадахана. Диканиг берахъ кIезиг гина
суна; къуона волуш хъоладас вацийра, хIинца, ха-
за зама тIееъча, къанвелла. Амма, къанвелларг а
лаамца къуонлуш, гIуллакх дан догдогIуш, хаза
зама ю хIара. Цунах сннтег хилла лиэла-кх, —
элира Аслана, соьгахъа а вирзина.

Иштта къамел деш веана цхъана гу тIе кхечира
тхойшнъ.

— Охъахаа, — аьлла, соьгахъа гIаж а тесна,
меллаша охъахира Аслан.

— Хъоьга ма хъаьжжинехъ хуур ду хъо кхузара
воцийла.

— ХIунда боху ахъ?

— Дера боху хъо оцу тIулга тIе хаарна, кхуза-
ра стаг цу тIулга тIе ца хуу дела.

Суо муха гIотту ца хууш хъала а гIаьттина, го-
наха дIасахъаьжира со, суна хъалха Iуьллуш бара,
ах лаьтта а бахана, замано а, йочанаша а макх-
бина боккха тIулг.

Воккхачу стага, леррана цкъа соьга, тIаккха
тIулге а хъажна, элира:

— Хазчу йоьлан тIулг олу кхунах.

Лерана тидам барх сайна цу тIулгаца дозуш
кхин хаза хIума а ца гина цецваьллачу ас хаьттира:

— Дийцахъа, хIунда олу кхунах хазчу йоьлан
тIулг?

— Дукха хан ю иза хилла, цхъанне а бохург санна дага а даглац и маца, муха хилла, амма кху-зарчу массарна а хаъа кънэчу Жамболтан йол Петламат бехк боцуш хлаллакъярх лавцна долу дий-цар, — аьлла, долифра къеначу стага шен озна яьлла луьлла, гложох тоьхна, цлан а еш.

— Ткъа муха дара иза? Дийцахъа.

Къеначу стага дийцира:

— Петламатана веза а везаш, цунна тлехыйзаш хиллера цуьнан юьртара, иза ша санна, къечу Ас-тин клант Абубакар.

— Ма глолахъ. Абубакар, юьртах ма валалахъ, даго диканнг ца хьоьху суна вайша вовшахда-ларх, — бохуш, Петламат йоьлххушехъ, шен кьоьл-ла ядийна клеззиг рицкъа лаха юьртах ваьлла Абу-бакар.

«Декъазчунна ден цлера а йоглу» — бохург санна, цу хенахъ Петламатах блаьрг кхетта хиллера оцу юьртарчу цхъана хьоладен Оралбайн. Хаза йол езаеллачу цу къеначу маймало къечу Жамболтана тле шен ялхо вахийтина хиллера, Петламат маре яийта шег, аьлла. Воьхна ша хлун дийр ду ца хууш висичу дас йоле и длаханийтина, бохуш дуьй-цу. Йола дуьхьало йина боху, глур яц ша цуьнга, аьлла. Тлаккха оьглазваханчу Оралбайс нуьцкъала и ялае, аьлла, шен ялхой арабахна.

Шена ца везачу стаге йобдучул, яла резахилла Петламат, цхъаннахъара а дала орца доцуш ша клелйисича, шийла дарц хьоькхучу буса, чуьра ара а иккхина, юьртах а яьлла длаяхана. — Къена-чу стага, корта охъа а бахийтина цхъана минотехъ ойла йира. Тлаккха лерина тлуьге а хъаьжна, дла-

дийцира жабуьно. — Цу буса араваьлла шина-кхаа дийнахь дас лизхарх ца карош яйна, бохуш дуьйцу Петламат.

Ши-кхо бутт баьлчаьул тлаьхьа цла веанчу Абу-бакарна цлахь ца карийна шен хьоме Петламат. Де-буьйса ца лоруш, массо а маьйле кхочуш хлокху доккхачу дуьненахь лехна, боху, цо иза. Кхин и кара а ца йина, дикка хан яьлчаьул тлаьхьа, хлокху арахула схьавоглуш кху гу тле охьахьйна, бохуш дуьйцу Абубакар.

Ойлано бларзвина, цлехьана длахьаьжча, ишт-та лахахь луьллуш цхьа клайн хлума гина цунна. Тле а вахана, хьаьжча, иза хилла адаман коьртан туьта. И туьта а эцна, юха кху гу тле ваьлла, глай-глане вожна охьахиинчу Абубакарна шена хьалха луьллуш ятлийна яьккхина цхьа кладинан кийсик карийна. Шен бляьрг ма кхийтти хьйна цунна и кийсик Петламатан кучах юйла.

Кхо дей, кхо буьйсий Абубакара даьккхина, бохуш дуьйцу, глайглане вожна, воьлхуш, кху гу тлера меттах ца волуш. Петламат кху гу тлехь берзалоша йийна хилар а сацийна, кхаа дийнахь, кхаа бусий новкъа а вахана, шен белша тлехь генара схьа а беана, шена езаш хиллачу Петламатан безамна цу Абубакара биллина, боху, хлара тлулг,— аьлла, сецира Аслан.

Со вуха а леррана хьаьжира тлулге. Цхьана стаге хьалаайбалур бу ала хала долуш боккха бара тлулг. Тапъаьлла шен дийцар саца а динна, къена стаг а хьаьжира, со санна, лерана тлулге.

— Ладоглал, хезий хьуна? — аьлла, хьаьттира цо соьга, тохар санна, тлулга тлера бляьрг дла ца

тилабеш... — Цо ден къамел хезий хьуна? — аьлла, юха а хьаттира Аслана, цхьа тамашина сан бӀаьра а хьаьжна.

Ахь цӀеххьана ладоьгӀча, хета а лора оцу тӀул-го узам беш санна. Цхьанхьа геннахь, лаьтта бухахь декаш шовда делахь а, я хан йоцуш гӀевттина цаьпцалгаш елахь а, семачу лергаца леррана ладоьгӀча бен хезар доцуш, цхьа тамашина, гӀийла аз дара тийначу арахь хезаш.

Узам беш берг тӀулг бацара. И тийна арахь гӀовгӀа еш ерг мохо ловзо товн буц яра, шайн шийлачу тӀулгашца, готтачу бердашца къуьйсус дӀо генахь диэка хиш дара, бовхачу малхаца кӀий-салуш лаьтта башлаьмнаш дара.

— Шен даго тӀе ца оьцучунна кӀел а сецна, гора хӀуттучул валар гӀоле ю, боху хьуна цуо, — аьлла, шен дийцар чӀагӀдира къеначу стага, вуха а леррана соьга а хьаьжна.

Къеначу стеган халчу балхо аьгначу юьхьа тӀе а хьаьжна ойла йича, ца ваьлла, со а тийшира тӀул-го и боху Аслана аьлча.

КЪАЙЛЕ

1917-чу шеран бӀаьсте чекхйолуш яра...

Нанас шена Iуьйранна яа кечийна сискалан юьхк кӀалдан бӀелигца йовлакха юккье а хьарчийна, кьуорланца цхьана тӀоьрмига тесна, сикха ара-велира Хьамзат. Селхана лазийнчу гоьло шена пов-кьарло ешшихь, катоххана ког боккхуш, веана хьуьжаран кетӀа кхечира иза.

Ша лелош дерг селхана дуьйна шина декье а декьаделла, бӀарзвелла хиййзаш, тӀаьхьа висинера Хьамзат хьуьжаре вахарна.

...Генарчу хьера кӀелхьара тата санна, масийтта тайпана байташ йовшучу берийн гӀовгӀа хьуьжаран кертахь шена хезча, воьхна сецира Хьамзат.

Моллас бохучух дог цӀена тешаш, цуьнга шен болчу безамна, шена мел везачуьнна а кьематдийнахь ялсамане яккха, жайнини кьайленашка кхача гӀерташ, чӀогӀа дика доьшуш вара Хьамзат. Амма гӀазанчин болх лиэлочу Юсупа, селхана рогӀаза хи дан татол тӀе вахийтинчохь охьа а кхетта лазийнчу гоьле ладоьгӀуш, Юсупа бехк боцуш шена куьйгах тоьхна гӀаж а, хьаьжкӀан буьртигаш тӀехь гора латтавар а дагадеана кетӀахь хӀоьттина лаьттара иза.

Цлеххъана лакхарчу корак тоьхначу хлуманан тата а хезна, корта хъалаайбира Хъамзата. Оьглазе корак арахъаьжначу моллас, суьлхъанашца цхъаьна айдичу куьйган пелг ластийра цуьнга. Вохна, ша муха воьгу ца хууш, веана, буйнахъ сара а бо-луш лаьттаху, глазанчина хъалхалоьттира иза.

Лерг лаьцна цкъа хъала а озийна, тлаккха гай тле глаж а лоьттина, шена хъалха луьллучу тлуьлг тле охъахайра Юсупа Хъамзат. И вистхилале ша дан дезарг хууш, баьццарчу бархатан тлоьрминга чуьра къуорла схъа а даьккхина, корта охъабахий-тира Хъамзата.

...Цхъаболчара «лам» охъауьйзура, вукхара и хъалауьйзура. Цхъаберш мохъ тоьхна «вадзахъа» доьшуш бара, вуьш аз айдина «еса» шардеш бара. Церап гловгано, хъера клел лачул башха, ша доь-шуш бетта мохъ ца хозуьйтура Хъамзатана...

Кхузара йнсте а ваьлла ладобгначуина гловгла ян мел лууш верг кху кертахъ, дитташ клел дехкин-чу аннаш тле охъахиьна ву моьттур дара.

Мала-Моллин хъуьжарш цхъа ша тайпа глирсаш бара: хъуьжарш чохъ йолу ценош, дина хан дага ца йоглуш сов шира хиларна, буьйдачу кибарчингех доьттина пенаш замано талийна цхъацанхъахула севсина, баккъаш тле а девлла лаьттара. Арара де-чинган кораш тлечлаглийча кошахъ санна лаьржа яра чохъ, уьш дладиллича, лай, ша санна, шийла хуьтура, корашкахъ ах сов тоьхна англи доцу де-ла. Серех дуьйцнина юккъера пенаш, кир тохаза, ур-атталла мегарг поппар а хъахаза. цхъайолчу мет-тигашкахъ матардоблла серий а гуш дара. Цлен-къеш а, чохъ говраш хьийзинча санна, аьгна лаьт-

таш яра; уьш тлуьна хиларна чохь данма а матар-
боьллачу поппаран хьожа йоглура. Учара чуволучу
дехкина, лаьжгаш санна, даккхий тлулгаш дара,
цлеххьана кхуза нисвеллачунна ша хин йисте кхаьч-
на а моьттур долуш.

Цундела, йовхачу хенахь оцу лаьржачу кошара
ара а довлий, хах-олий, самалха долура берийн.
Уьйтларчу дитташ клел локучу тлулгаш тле ехкина
тишчу аннийн кескаш яра; кхуза охьаховшура доь-
шуш долу бераш, моллина, я цуьнан зудчунна шайн
гловгла клордаяллац.

Кледа ког а боккхуш, бад санна, техкина, шуьй-
рачу англин неларехь раз а йоврзуш, араелира мол-
лин зуда Жовзан. Цхьа цлеххьана хадийна хлума
санна, и дешархойн йоккха гловгла, генахь диэкачу
мозийн гловгланах таръелира.

— Юсуп! — аьлла, глазанчин цле а яьккхина,
доккха сийна сирдиллина чийлик уча охьахлоттийра
Жовзана.

Нагахь тахана а хи тле хьажавахь, кхин цкъа а
хлокху керта воглуьр ма вац ша, аьлла нигат дира
Хьамзата шен дагахь, Жовзана охьахлоттийнчу чий-
ликаш шен бляьрг ма кхийтти.

Шен цле яьккхинча, клажа хьовзийна Жовзанехьа
а вирзина, резахилла корта талийра Юсупа. Тлак-
кха вухавирзинчу цо плелг ластийна шена хьалха
лечарна юккъера шнъ хьала а глаттийна, хи тле
хьажийра. И шнъ кех валале, Хьамзате баьхьа а
белла, клари чу хьажийра глазанчас.

Юьхь-сибат цлена долуш, тлехьаьжча «масма-
лик» ду эр долуш Юсуп велахь а, хинце дуьйна а
моллех тарвала глерташ, тле чесучай, хьаса баьк-

кхина кIарх-маьхьсий бен ца духуш, моллин массо а гIиллакх схьаэчна, цунах тарвала гIерташ холchoхь вара. Амма массо а лоха стаг санна, догь-гаьржий, дегалий вара Юсуп, цуьнан дага тIерз охьавовьжначух исс эзар дакъа хиллал. Лоха стаг жайнахь ца магийна бохуш, молла ша а башха ре-за вацара цунна, делахь а, цуо хамталш ца ен де-ла, вацавора.

Чохь а, арахь а моллин хIусамна оьшург доь-шучу бераша деш дара. Цул совнаха, мерзаниг МаIа-Моллинний, цуьнан, жIиж санна, эkkха йол-лучу Жовзанний бен яа ца хууш санна: кхерзина котамаш а, чIепалгаш а, хингалш а, моз а, хьовла а ца ходуйтуш латтадора царна бераш долчара.

Днийца оьшуш а дац, атта вехара молла. Моллел а атта ехара цуьнан Жовзан. Моллас ламаз эчна, я ша когаш билина тесара хи дIакхосса а, пеша хьалха кичча Iуьллу дечиг кхе таса а мало йора цуо. Иза а, важа а дан дезаш дерш хьуьжарера бе-раш дара.

Моллин безам бахнарг, и муьлхха делахь а, цун-на дан а, лело а тарлуш хуьлура. Шен дегIана токх-дерггий, шена саерггий бен моллас магадеш хIума дацара. Ткъа нахе: — Дуьненан марзо ма леха, сан бусалба вежарий, эхарт лаха аш, эхарт! И карор ду шуна кхана, — аьлли бен вист а ца хуьлура иза. Масала, шега бегашина а цхьаммо: — «Ва молла, ахь а лаха, оха санна и хьайна кхана кародерг», — аьлча. — «Ас деш дерг ма де аш, ас бохург де», — олий, хьажа тIе оьглазалле шад а хIоттабой, чу-гIуртура иза.

— Талла ваханchoхь дика дерстина къуона лу а

таш яра; уьш тлуьна хиларна чохь данма а матар-
боьллачу поппаран хьожа йоглура. Учара чуволучу
дехкина, лаьжгаш санна, даккхий тлулгаш дара,
цлеххьана кхуза нисвеллачунна ша хин йисте кхаьч-
на а моьттур долуш.

Цундела, йовхачу хенахь оцу лаьржачу кошара
ара а довлый, хах-олий, самалха долура берийн.
Уьйтларчу дитташ клел локучу тлулгаш тле еккина
тишчу аннийн кескаш яра; кхуза охьаховшура доь-
шуш долу бераш, моллина, я цуьнан зудчунна шайн
гловгла клордаяллац.

Кледа ког а боккхуш, бад санна, техкина, шуьй-
рачу англин неларехь раз а йоврзуш, араелира мол-
лин зуда Жовзан. Цхьа цлеххьана хадийна хлума
санна, и дешархойн йоккха гловгла, генахь диэкачу
мозийн гловгланах таръелира.

— Юсуп! — аьлла, глазанчин цле а яьккхина,
доккха сийна сирдиллина чийлик уча охьахлоттийра
Жовзана.

Нагахь тахана а хи тле хьажавахь, кхин цкъа а
хлокху корта воглу ма вац ша, аьлла нигат дира
Хьамзата шен дагахь, Жовзана охьахлоттийнчу чий-
ликаш шен блаьрг ма кхийтти.

Шен цле яьккхинча, клажа хьовзийна Жовзанехьа
а вирзина, резахилла корта таййра Юсупа. Тлак-
кха вухавирзинчу цо плелг ластийна шена хьалха
лечарна юккъера шнъ хьала а глаттийна, хи тле
хьажийра. И шнъ кех валале, Хьамзате баьхьа а
белла, клари чу хьажийра глазанчас.

Юьхь-сибат цлена долуш, тлехьаьжча «масма-
лик» ду эр долуш Юсуп велахь а, хлинце дуьйна а
моллех тарвала глерташ, тле чесучай, хьаса баьк-

кхина кIарх-маьхьсий бен ца духуш, моллин массо а гIнллакх схьаэчна, цунах тарвала гIерташ холchoхь вара. Амма массо а лоха стаг санна, догъ-лаьржий, дегалий вара Юсуп, цуьнан дага тIера охьавовьжначух исс эзар дакъа хиллал. Лоха стаг жайнахь ца магийна бохуш, молла ша а башха ре-за вацара цунна, делахь а, цуо хамталш ца ен де-ла, вацавора.

Чохь а, арахь а моллин хIусамна оьшург доь-шучу бераша деш дара. Цул совнаха, мерзаниг МаIа-Моллиний, цуьнан, жIиж санна, эkkха йол-лучу Жовзанний бен яа ца хууш санна: кхерзина котамаш а, чIепалгаш а, хингалш а, моз а, хьовла а ца ходуйтуш латтадора царна бераш долчара.

Дийца оьшуш а дац, атта вехара молла. Моллел а атта ехара цуьнан Жовзан. Моллас ламаз эчна, я ша когаш билина тесара хи дIакхосса а, пеша хьалха кичча Iуьллу дечиг кхе таса а мало йора цуо. Иза а, важа а дан дезаш дерш хьуьжарера бе-раш дара.

Моллин безам бахнарг, и муьлхха делахь а, цун-на дан а, лело а тарлуш хуьлура. Шен дегIана токх-дерггий, шена саерггий бен моллас магадеш хIума дацара. Ткъа нахе: — Дуьненан марзо ма леха, сан бусалба вежарий, эхарт лаха аш, эхарт! И карор ду шуна кхана, — аьлли бен вист а ца хуьлура иза. Масала, шега бегашина а цхьаммо: — «Ва молла, ахь а лаха, оха санна и хьайна кхана кародерг», — аьлча. — «Ас деш дерг ма де аш, ас бохург де», — олий, хьажа тIе оьглазалле шад а хIоттабой, чу-гIуртура иза.

— Талла ваханchoхь дика дерстина къуона лу а

дийна, цхъана ахархочо кхайкхина чувигинера
MaJa-Mолла, — олий, дуьйцура къеначу луспас.—
Бисмалла а даьккхина урс хъаькхча иштта мерза
хуьлу хъуна кху жижиган чам, — аьллера моллас,
церг тоьхна, лун букъа-даьлахк а йожуш.

Цкъа а харц лен ца йеминчу ахархочо: — «Дера,
молла, кхуина урс хъакха ма ца кхира со», —
аьлча. — «Ой, и бохург хлуи ду? Коьртах тоьхна
мукъана а дийрий ахь хIара?» — цеиваьлла, хаттар
дина моллас. — «Коьртах а дера ца кхийтира кхуи-
на и. Некхах кхетта, ший тIа а кагдеш, чекхбаьлла
таро яра кхуина и хIоь.

— Ламаз карахь мукъана а вари хьо?

— Ламаз а дера дацара сан карахь.

— Ой, ткъа хъайна хIара гича хлуи дагахь вара
хьо?

— Ницкъ кхачахь кхуина топ тоха.

— Иза а тоьур ду. Элхъам-дуьлиллахI, дела
къинхетам беш ву, — аьлла, схъаэцна берстинчу
некхах цхъа жижиган тIус шен мекхаш кIел схъ-
нера моллас, — олий, Малин амалш юьйций, нах
биьлабора луспас.

* * *

КIари чу хъаьжийна Хъамзат, охъатесна шен баь-
хъа а бицбина, Iахаршца сакъераделла воллура.
Денна бохург санна, моллас цхъацца буййш Iаха-
рий дууш делахь а, кIара царех ясса ца лора; таха-
на цхъаь бийча, кхана цхъаь я шиь наха тIебахъа-
ра моллина.

Хъамзатана бIаьрг ма кхитти бевзира цхъа-ши

де хьалха Шалажерачу, тишачу чоьн чухула йнх-
кина йоккха лаьржа кечийна шаьлта йолчу стага
беана клайн лахар. Цу стеган цомгушчу клантана
моллас хлайкал даьккхинера.

Це санна догу таьлано-можа блаьргаш Хьам-
затана тле а хиттийна, цуьнга цхьаь деха гулбелча
санна лаьттара клайн лахар.

«Тамашина доккха хлума ду-кх иза: цхьана
куьггал бен доьчу кехат тле а язйинна, коча тесначу
цу шина байто цомгуш стаг товар», — бохуш, ойла-
наш йора Хьамзата. — «И делан кьайле ю, лахар
бахьана ду», — аьлла, дагадаьккира цунна моллин
дешнаш. букъа тле куьг а хьобкхуш, клайн лахар
хьобстуш ша йеш.

Иштта ойланаш еш Хьамзат йеш, цу массарел а
боккхах болчу лаьржачу лахаро тлехьахула беана
кур а тоьхна, хьалаглаттийра иза.

Дуцуш динчу доккхачу божалин маьлехь лаьт-
тачу кларин пенаш чекх сагуш дара, цундела Хьам-
затана дика гора уьйтлахь дерг.

Кларина гена боьцуш боккха кхнъначу хьаьрса-
чу хьоча кел, делкъан ламаз эцна а ваьлла йеш ва-
ра молла, гийло схьахезаш дешархойн гловгла а
яра.

Цлехьана длахьаьжначу Хьамзатана, моллин
керта воьгуш и клайн лахар беьна, Шалажера стаг
гира. Генахьо ссцна, салам а делла, моллин де дика
дира цо.

Моллас, дог ца доьгуш, таьлано вистхилла, са-
лам схьа а эцна:

— Муха ву шун цомгуш верг? — аьлла, хьаьтти-
ра шалажхочуьнга дла а ца хьожуш.

— Цомгушчунна гюли яц, молла. Кхузара вуха со цунна тлехуур ву-вац хууш дац, и холчохь витина вогу со, — жоп делира шалажхочо.

— Гуллакх делан карахь ду, Туыйлиг. Цо динчунна резахила веза, — аьлла, жимчу тукарца шен цлазпелган мара хадийра моллас.

— Реза ву со, дала мукъалахь, реза ву. Кхиэл делехь ю, — элира Туыйлига, гелвелла корта охьа а бахийтина.

«Гюли ца хилла-кх цуьнан клантана. Ма беркат доцуш лахар бу хьо, тоххарехь моллас бийна баа безаш хиллера хьо», — аьлла, дагадеана, меррана оьглаз а вахана, клайчу лахаре хьаьжира Хьамзат.

— Мала-Молла, со сингаттам алсамбаьлла, доккха гуллакх дахьаш веана хьо волчу, — элира шалажхочо, латта хьаьжначуьра айна ца луш.

— Хиун ду иза? Схьадийцал.

— Цу клентан нана юхаерзо дагахь ву со, молла.

Клелхула хьаьжна Туыйлиге бляьрг туыйхира моллас, вист а ца хуьлуш.

Гелъелла алаша санна, кога тлера хийца а велла, корта хьала ца ойбуш:

— Цу клентан цамгийла члагийинарг и ненах паккхар ду мьотту суна, молла. Харц луьйш шен ненан цле йоху цо, — аьлла, чекхвелира шалажхо.

Тукар охьа а диллина, вуха а Туыйлиге а хьаьжна:

— Клант гелвинарг делан кьайле ю, — клеззиг собардира моллас. — Хиусамнана юхаерзо мегар ду шарло ма баххара гуллакх дахь, — жоп делира моллас.

Хало кърд а бина, юхъа тлехъ кхин а члогла сингаттаме хилира Тлукъилг.

— Кхетий хъо ас бохучух? — аьлла, духа хаьртира моллас.

— Со члогла кхета хъуна цунах, Мала-Молла.

— Тлаккха?

— Хлусамнана реза яц шарло бохург дан, сан молла.

— Ой, ткъа хлун боху цо? — аьлла, ша лачуьра хъала а айалуш, цецвелира молла.

— Кхечуьнца буйса а якккхина, соьга юха ца ян, шуьйттазза шен корта боккхуьйтур бу ша, бохуш, карзахъаьлла хьийза нза.

Цу шен зудчул а члогла и кхечуьнца буйса яккха яхийта ша реза ца хилар моллех лаьчкьийра Тлукъилга.

Кхузахъ, цомгаш волу клант сиха то ца валарна бехке муьлха ву ца хууш, воьхна дагахъ хоьттуш висира Хьамзат: шарло бохучунна дуьхъалъаьлла нана ю техъа, снхха цла а вахана цуьнга и кхочуш ца дойту да ву техъа, я шех беркат ца даьлла клант лахар бу техъа бехке?

«ОстопираллахI, остопираллахI... И хлун шайтла ду?» — аьлла, молла кхин а члогла цецваьлла хъавьзича, моллина резахилла, клентан нана бехке йира Хьамзата.

— Шайтланах — шайтла бен хлун хир дара. Амма цу клентан цамгийло чот йохийна сан... Го дахъара ахъ сан молла. Хьан глуклакх ас а, дала а зен дойур дац, дала мукъалахъ, — аьлла, днйхира шалажхочо, шен лаьржачу кхакханан куйн клеззиг бIаьргаш тIера хъала а айьина.

— Мегар ду, Тпуйлиг. И шайтла ша даийта су-
на тсе. — аьлла, клайчу пелгашца шен клада,
хьаьрса мекхаш а тодина, хьалаайавелира молла,
Тпуйлиге кьамел чекхдаьтлийла хоуйтуш.

Шалажхо ондда глулч йоккхуш кехволуш велахь
а, и тергалвеш лаьттаху Хьамзатан даго: «Снхха
баккха ког, тлаьхьавуьсу хьо», — бохура.

* * *

— Тпуйлиг вуха хлунда веанера, молла? —
аьлла, хаьттира, дешархой дла а хецна тевеанчу
Юсупа.

— Юсуп, Тпуйлиган хлусамнана евзпй хьуна,
муха стаг ю иза?

Юсуп гучуваьлча, ша схьаэцна баьхьа буха
охьа а биллина, вуха а кларин юьйцпичу кертан пе-
нах тасавелира Хьамзат.

— Дукха дика евза, — элира Юсупа, — муха
ца евза цларна а цлеяхана, иллешца йийцина глой-
тлархойн Кейпа...

— Ой, Кейпа элира ахь?

— Элира дера-кх, цуьнаш хазалла кьуйьсуш,
хьаглана вон цле а яьккхина, ца яьлла яхнера Тпуй-
лиге Кейпа.

Кейпа... Шен цуьнца цкьа-шозза ирахьлар
дагадеанчу моллина цлеххьана карлаелира иллешца
йийцина Кейпин хазалла: коканаш санна, лаьржа
догу блаьргаш, цлен бархат санна, лепаш балдаш,
иштта цлена, хийцалуш бос керча юьхь-сибат...

— Юсуп, Тпуйлигана иза юхаерзо дагадеана.

— Тамаша бу-кх и Кейпас дахь.

— Глур ю, суна хаа глур юйла, — аьлла, члагл-дира моллас. — Амма и шайтла шарпан бакъонна дуьхьалдаьлла ду боху. Клентан цамгийло вохийна Тлуйлиг хлуьу дан а кийча ву. Ас тледуьллу хьуна цуьнга ладуглуш хилар а, Кейпа суна тлекхачор а.

— Ас иза сайна тледоцу, — элира Юсупа, вела-къежаш, даг тле куьг а диллина. — Амма кхоам бу-кх цхьана ялхочуьнан кераяха дезачу цуьнан...

— Цуьнан ойла еш-м со а вара, делахь а, вайн къоман ладатехь эхь ду обздачу стагана и зокх хьегар шена тлеаьцца.

— Ас дукха хан йоцуш дешначу жайно и кхо-чуш ца деш а магайо иштта йитина зуда юха, — элира, клеззиг собар а дина, Юсупа, Кейпа шена тле-лаца шен йиш йоцийла хийча.

Хьамзат, лерг пена тле а диллина, ладуглуш вара.

— И хлун жайна ду ахь дешнарг? — ша лачуьра хьаланккхира молла, ши бляьрг а къарзийна.

— «Жабранлан весеташ», — элира Юсупа, мол-лига дла а ца хьожуш. — Цо яздо: «Цу глудлакха-на сутар хиллачу наха шайггара даьккхина ду иза», — бохуш.

— Тлаккха? — цецвелира молла.

— Шерилатехь нийса а долуш, цена глудлакх и делахьара, Шеларчу, кехатех ловзуш, нехан ката-маш лечкъош лизлачу Бискас динарг могуьтур дацара, — аьлла, тлетуьйхира Юсупа, кхин корта хьала ца айбеш.

— И хлун дара цо динарг?

— Церан юьртарчу Глуданта, вехна волуш снх а велла, шен зуда йитинера. Ткъа и юхаерзош «хьа-

нал» ян Бискица буйса яккха яхийтинера Шол-
гІачу дийнахъ йнта ца лууш сацийнера Бискас Глудан-
тан зуда. — «Ой, мегар дац и, цІе таса оцу не-
хан зудчун», — шегга аьлча: — «ХІан-хІа, юьтур яц,
иза санна товш зуда хилла яц соьца», — аьлла,
дуьхьалваьллера Биска.

Цхьа кІира даьлча Глуданта ша кхин тІе туьма
а делла, хала йитийтинера цуьнга шен зуда, — дий-
цира Юсупа.

Хьамзат, цІаро вагийча санна, ша лаьттачохъ
корта хьаьвзина охьалахвелира. Оцу шен пхийтта
шарахъ цул инзаре хІума ца хезнера цунна.

— Юсуп! — аьлла, хадош дош айдира моллас, —
ас тІаьххьара а боху хьогга: эвлаянийн кьайленаш
яккхий ю, ма гІерта царех кхиа!.. АшхІаду аллаи-
лахІа иллаллахІ, ва ашхІаду анна Мухьаммадар-
расуруллахІ!.. Дела хьо воккха ву, пайхамар бакъ
ву! Ткьа и эвлаяш дала шайн кьайле цІанъярш
бу, — аьлла, шуьйрра ши куьг а айина, дола дира
моллас. Моллас санна, ша ца динчу доланна, ши
куьг юхьа тІехула охьадаьхьира Юсупа а.

ГІеххьа хан елира и шиъ вовшашка вист ца хуь-
луш.

КІари чуьра Хьамзат, шена хезначух кхеравел-
ла, акъ а ваьлла Іеш вара. «Пайхамар... кьайле-
наш... эвлаян... шаьш бакъ бан...» Стелахьаштигаш
санна, цуьнан коьртехъ лиэла и дешнаш бен кхе-
тамца соцуш кхин деа хІума дацара.

— Сан молла, бехк ма билла суна, ас делах
товшалла до хьуна, — айса жайнахъ дешнарг бен
хьогга ца аларна.

— Юсуп, со теша хьох, и суна а хууш ду. Ам-

ма... амма и жайнаш Iорадаха мегар дац, Юсуп. И мотт хъайна хIунда белла хаа деза хъуна! Иза-м, Юсуп, стагана шен дагахь дерг лачкъо ханйта белла бай, — элира моллас, шен сийна ира бIаьргаш мутаелемна тIехь а совцош.

— Ткъа, бакъ дац иза, сан молла? — хаьттира Юсупа, моллина хъалха бехкалавовьдуш, аз а гIелдина.

— Бакъ ду иза, — элира моллас, клеззиг собар а дина. — Делахь а... И бакъ дерг массарна а хиъча, хIун хир ду хаьний хъуна? Адам шен лааме дер ду, вайшинна бетта етт хир бац, — аьлла, юха а аз лахдеш, ша жоп делира моллас шен хаттарна.

— Жайнахь и бакъдина дуьйцу дела элира аса-м хьоьга иза, сан молла.

— М-х, бакъдина... И бакъдерг, котам а йина, дIахеца мегар дац ца бах ткъа ас хьоьга, цуьнан атта цIога лоцур долу дела. Бакъдерг ламанан ле-ча а дина дIахеца деза, Юсуп, цхьа а цунна тIаьхьа ца кхийта.

MaIa-Молла, оцу Molзар-Хъажин мутаелемех цхъайтта шо хъалха дешна а ваьлла, наха цIе яьккхинна стаг вара. Хъажинна везаш, цуьнан хьоме мутаелем и хиларна, дешна ваьллачу шарахь дуьйна хIоттийна жамIатан молла вара иза.

Тахана MaIac, кху шарахь дешна волуш волчу, шен воккхачу мутаелеме дина къамел цунна керла дацара. Шен хенахь MaIин а хилла шен хьехархо-чуьнца иштта къамел. ДагабогIура цунна шен цуьн-ца хилла кьийсам: ИндагIе а хIоьттина, кьечу ста-гера сов шай даккха гIерташ, аьрша сетточу сов-дегархочунна ахархошначул клезиг хIунда диллина

закат?—Малас молле аьлча, цо тахана Юсупе аьл-
ларг а аьлла, Моизар-Хьажас сацийра иза.

Чесучан гловталан хьалхарчу кисанара схьа а
даьккхина, хьолтлам санна долчу дашо сахьта тле
хьаьжира молла, тлаккха стигла а хьаьжна:

— Делкъламазана тлаьхьа вьусу-кх со, — эли-
ра цо.

— Иза-м сарахь доькхуш дичахьана дладолу-
ра, — аьлла, куьг ластийра Юсупа. — Татас клант
ванитинера, котамаш кхарзийтина ша, хьо а валош
соьга вола, аьлла.

— Иза харцахьа дац, — аьлла, шен сийна ба-
сар хьаьккхна ласа а эцна, муталеламана хьалхаве-
лира Mala-Молла.

* * *

Вохна, ша мичахь ву ца хууш, кларина дуь-
хьалтоьхначу зларах тасавелла лавтта Хьамзат
текхна охьахира. Шена хьалха баккхий можа
блаьргаш а бетташ луьллу клайн лахар хьаьстира
цо, цуьнан довхачу хьаж тле барташ а бохуш.

Ара а баькккхина длахьца дагахь, меллаша хьа-
лаайбира Хьамзата клайн лахар. Нагахь цхьанна
гахь, хлара лачкьо глортинарг хир ву-кх со, аьлла,
дагадеана, лахар юха охьа а биллина, ша муха во-
лу ца хууш, чуьра ара а ваьлла, ведда, хьуьжаран
керт йитира цо.

Малхбузе глортина де хинца а тов етташ дов-
ха дара, цундела йоккхачу юьртан урамаш тапъ-
аьлла даьсса дара.

Хьуьжаран кех а ваьлла, новкъа охьавоглу Хьам-

зат, жамлатмаъждиге кхечира. Йиллина лаъттачу неларх чухъаъжначу Хъамзатана, маъждиган цленкъа юккъе тесначу можачу истанга тлехъ, къуорла доъшуш Iаш воккха стаг гира. Кхузахъ бен дага ца деара цунна клари чу воъдуш тлулга тле охъадиллинчохъ дисина шен къуорла. Воъхна сецначу Хъамзата ца ваьлла ладуьйгIира воккхачу стага доъшучуьнга: харцлуьйчарна дан догIу талзар, жоъжахатахъ хиндолу Iазап а, дела воккха хилар, цуьнан пайхамар бакъ хилар чIагIдеш а дара воккхачу стага къуорлана тIера схьадуьйцуш дерш.

Уьш Хъамзатана эзарза а хезнера. Амма тахана клари чохъ Iеш хезнарг Хъамзатан даге лалуш дацара. Тахана мутаIелама моллица дийцинарг хезначу Хъамзатан даг чу шеко йоъжнера, жайнаш тле яздинарг ма дийцара сийлахъ дуй техъа аьлла. Цу шеконо таро йохийна вара жима стаг.

Кху сохъта стигал тIейоьлхур ю, латта бухдер ду моьттурса Хъамзатана. Масийтта аьрха, кхераме ойланаш стелахаьштигаш хуьлий чекхийовлурса цуьнан къуоначу дагах. Оццул и тешаш, цунна везаш волу молла ямарт хилча, хIун дийр ду ца хууш воъхна, кхоччуш ойлано гIелвина, гIайгIанца цIа веара Хъамзат.

— Хъамзат, хьо ма гIийла ву, могуш вуй хьо? — аьлла, коьрта тIе куьг а диллина, хаьттира цуьнга нанас.

Ша хIун эр ду ца хууш, корта охъа а бахийтина сецира клант панна хьалха. Дукха дара ала лууш, хатта дезаш дерш. Ткъа муха хоттур ду?

Бос байна лаъттачу Хъамзатан леррина бIаьра а хъажна:

— Вистхила, корта лозу хъан? — аьлла, хаттар а деш, сингаттаме хилира нана.

— Хлан-хла, ца лозу, — аьлла, нана теша а йина, кхийра кеда шена доьттинчу лаьржачу чайнах цхьа-ши кьурд бира кланта.

Тлаккха, шена нанас дукха хан йоцуш тишчу исхарех, турс а тухуш, йина мачаш длаяьхна маьнгн клел а теттина, шуьйра йнст йолу клайн беглаган куй, паднар тлехула пенах тоьхначу хьостамах дла а оьल्लीна, охьавижира Хьамзат.

Наб кхетатуьгуш яцара: вижа дагахь бляьргаш цо хьаббича, чот йоцуш ирча, маснйтта тайпана глан-набарш хлуьттура цунна дуьхьал. Вехха Инлира Хьамзат, набаран тар а тесна, и ирча сурташ шена тлера длатуьттуш... Цкъа стиглара охьавужура иза, тлаккха бердах вььдура...

...Латийнчу товхана хьалха а хевшинна, техкина лекха клайн куйнаш а долуш, еха клайн мажош а йолуш кхлахой бара, Хьамзате а хььожуш, харц кхиэлаш еш...

Йуьйранна Хьамзат ша вижинчу черта тлехь самавелира. Цуьнан глевлангара кенан глайба а, цуьнан корта а, хиэ башийча санна, бара.

Хьамзат уча ваьлча, дуьне ша ма дарра лаьтташ дара, малх а, селхана санна, хььожура. Иштта, кхин глайгла йоцуш, гуттар а санна, бешахь диэкаш олхазарш а дара.

Дукха хан яцара Хьамзатана и молла дика стаг а хеташ везаш хилла: — «Члогла дика стаг ву молла. Схьадийцарехь, и ву-кх уггаре а хьалха ялсамана боьлхучарна юкьахь хинверг», — бохуш, ойла йора Хьамзата, шурел клайн бедар а юьйхина, ласа

а лубйзуш шайн кетлахула молла рузбанамабжди-
ге воьдуш гича. Амма тахана мутаеламца моллас
дина кьамел духа а дагадеъча, хорша еъча санна,
шен лаамехъ воцуш вега а велла, элира Хьамзата
дагахъ: «клйин ду моллин духар, цлена кьнега цуь-
нан юьхъ-сибат а, амма коьртехъ — боьха ойла ю,
кийрахъ — лаьржа дог а ду».

БАППА

Къена Глойсам луларчу эвла вьодуш вара; кху-
захь хлара санна, цу эвлахь школап хьехархочун
болх бен шен доттагI волчу.

Арахь бIаьстенан тIаьххьара денош лаьттара.
ЦIен-можа богу и боккха малх, стигалхула шен бе-
ха некъ би́на а баьлла, гIелбелла дIабуза кечлуш
бара. Некъана аьтто агIорхьа гIовгIанца догIуш
доккха хи дара, делахь а, некъаца цхьанисъелла
кхиъначу хьуьна юккъера схьахеза и тайп-тайпана
олхазарийн эшарш къарлацара цуьнга. Къорачу
хьуьна юккъехь кест-кеста гучуюьйлуш сийначу бе-
цан майданаш а яра, баца тIехь олалла деш сан-
на, шайн шурел кIайн, горгачу куйнашна тобанаш
а йнна лаьтташ баппанаш а яра.

Новкъара бай тIе а ваьлла, охьакхевдина, угга-
ре а боккха месала корта болу баппа яьккхпра
Глойсама. Леррина зезаге а хьаьжна, селхана шен
урокехь дешархошна юккъехь хилла кыйсам дага-
беара къеначу хьехархочунна. Цхьаболчара боху-
ра, баппа уггаре а ледара зезаг ду: зазадаьлла а
далале дIахьо цуьнан кIайн корта, бай-й мох
баьлча а айдой дIахьо и, ледара зезаг ду баппа. Ду-

кхахболчара бохура: массо а зезаг санна, баппа а, овгали санна, горга, байн-кѣдачу куйнаца хаза а, дика а зезаг ду, амма баппа тѣх коча, экама зезаг ду, цунна дезац шех шога куыйгаш литтар а, ша хьедар а.

Цхъана дикачу, борачу динахъ, тѣдуйхица долахан басахъ цѣна чоа а долуш, къона берий кхира Гойсамна тѣахъа. Сов сиха говрара охъа а иккхица, говра хаа элира беречо къеначу хъехар-хочуынга.

— ХІан-хІа, ирс хуьлда хъан, дукха вехийла. Суна, иштта, аренашка бІаьрг а тухуш, гІаш вь-душ атта хета.

— Со ве а сиха вац, воккха стаг, говр кийча ю, парггІат хъайн гІуллакхе хъажахъа.

— ХІан-хІа, баркалта. Суна иштта атта хета,— аьлла, ца хица хъехархо говра.

Говран юхъ а лаьцна, Гойсамна юххе а хІоьт-тина, бери а гІаш волавелира.

ГІургІезо санна, ворта а саттиина, корта тахкош хьоршам туьйхира говро; хъехархочо буйнахъ яхъчу баппи кІайн горга куй хІаваэхъ дІасабаьржира.

Цецваьлла вуха а вирзина, говре хъаьжира Гойсам. «ХІара ду-кха оцу сан дешархоша сел чІо-гІа къуьйсус дийцина, акха ницкъ бар», — аьлла, дарехъ вист ца хиллехъ а, дагадеара цунна шен буйнахъ дисина баппан гІад охъа а кхуссуш.

— Хъуна повкъарло-м ца йни кхо? — аьлла, ме-ран дукъ а лаьцна, говр юхатеттира беречо.

— ХІан-хІа, хІума дац, — аьлла, селхана шен ботаникан урокехъ хилла къийсам бийцира цо бе-речуина.

— М-х!... Берийн ойланаш, — аьлла, и клезга хеташ велахъежира къуона стаг.

— Суна и ца хета, — элира Гойсама. — Хезний хьуна Узарханан хьокъехъ цхьа шира дийцар?.. Ца хезна?.. Делахъ, ладогла хьайна.

Малх длабуьзнера, амма цигахъара морхаш, хинца а, дешн санна, йогуш яра. Хьун а, цигара олхазарш а, къеначу хьехархочун дийцаре ладогла кечделча санна, длатийнера.

* * *

— Вайн ширчу Майстахъ веxаш цхьа хьалдолу оьзда стаг Узарха хилла, — меллаша волавелира Гойсам. — Баккхийнаш гулбелла кхиэле хевшин-чохъ, Узарха жима велахъ а, цуьнга хьаттина, цуьнан лааме ладоьлна бен сацам а ца беш, хьекъал долуш, нийсо езаш хиларна, нахана къаьсттина везаш стаг хилла и.

Узарханан зуда яло хан кхаьчча, цу йоккхачу Майстахъ уггаре а хаза, куц долу, дикачу ден Пхьежин йол Зулай ялийна цунна наха. Хи санна, дуьттуш чагларш долуш, кегнийчу даьхнел совнаха, шийтта сту а бийна, шинна клрнах той а латтийна. Дладерзийна махко, цунна Зулай ялийна ловзар. Кхин а сов хьалдолуш, ницкъ болуш охьахьна Узарха: хинца кхин а алсам комаьрша, къинхетам беш хир ву-кх иза, аьлла, тешна охьахевшина майстхой а.

Амма, дукха хан ялале нисса юханехъа хийца-велла Узарха длахьоттича шайна тарделларг бакъ доцийла хирира майстхошна. Шен хьолах вуьзна,

ша шех дозалла деш, вевзар воцуш хийцавелла Узарха. Хьалдерг я цхьа цле яхана верг бен хьо-шалгIа а ца оьцуш, нахаца долчу гIиллакхашна вoьхна, oьздангалла йицйина, цо ур-атталла гIий-лачуьнгара салам-маршалла схьа а ца оьцуш. ТIаккха цунах чам байна мIайстхойн, хабар тIехь тохар санна цуьнца тIе-кере белaxь а, и ца везаш чIагIбелла дIахIиттина. Шена и тосаделча Узарха гIоьртина, паргIат мIайстхой нуьцкьала шен кога кIел совцо.

Аьхкенан хьалхарчу дийнахь «Барт хуьлчу лам тIе» кхайкхина цу кIоштахь мел волу стаг схьа-гулвина Узархана. Массо а хIума патарна да-стаделла, гIа-буц хийкьина, тийначу мохехь шайн горга кортош а техкош, тобанаш йина лaьтташ баппанаш а йолуш хазчу дийнахь гулбелла и нах.

Цигахь нахана хьалха а ваьлла кьамел дина Узарханан стундас, кьеначу Пхьежас.

— МIайстхой, ладогIал соьга, — аьлла, вола-велла и. — Шуна массарна а ма хаьара, бажа цхьа Iу воцуш магац. Iу воцу бажа баьржий а буь-снй берзалоший, кьуший хIаллакбо. Ткьа адам маггане а мегар дац цхьа Iу ца хилча. Iу воцу бажа а, баьчча воцу адам а цхьабосса ду. Да воцу халкь вовшийн дууш, вовшашца ца тарлуш хIаллакьхуь-лу. Цундела лакхарчу тхьамдин кхиэলেখь сацам з бина... вайн хьоме, хьекьале Узарха мIайстхойн эла харжар магйина оха. Реза дуй шу, нах, цу сацам-на? — хаьттина Пхьежас.

Кошачуьрачул башха цхьаь вист ца хуьлуш, Iад-да сецна адам.

Духа а хаттар динна Пхьежас. Цхъа дегI дист ца хилла тIаккха а.

ТIаккха Узарха ша ваьлла пахана хьалха.

«Тхан сийлахь, Пхьежа, — ямарт кьежаш кьамел долийна цо, — пагахь кху нахах цхьаь ахь бохучунна реза вацахьара и ша гучувер вара. Гой хьуна, кху наха хIумма а ца боху, ткъа хIорш бист ца хилар, вайн дайша ма аллара: хIорш реза болу маьIна ду хьуна». — ТаIош корта а тоьхна. — «Ас баркалла боху шуна, мIайстхой, сох тешна, шайн лаам аш сайн кара баларна. Со реза ву шун эла хила. ХIинца паргIат ду шу, цIа дерза шайна», — аьлла, нах дIасахецца бохуш дуьйцу Узархана.

Нах вовшашка хьоьжуш, шайн-шайн чохь цхьацца велча санна, цIа бахана. «Иштта лело безий Iаьржа бажа-м. Ас човин тIам ластнийча бужу и баппин горга куй санна, божа безий, суна литьча-м, шун лаам», — бохуш лаьттина боху Узарха царна тIаьхъа а хьоьжуш.

Цу дийнахь волавелла, кьинихетамза куьг хьаькхина МIайстара даьхнин шен дола а дерзийна, эла хилла охьахиъна Узарха. Хьесап доцу шен шорта даьхнин кIезга хеташ, сутаралло бIарзвинчу Узархас цхьана кьечу Говдигара тIаьххьара вир схьаяккха аьлла бах. И ца лайна гIайгIа хилла цIа вогIучу Говдина, урамехь цуьнан юьртахой дуьхьал кхетта.

— ХIун хилла хьуна, ва Говда? — хаьттинчаьрга дIадийцина цо, тIаьххьара вир дIа а яьккхина, Узархана ша араваьккхина хилар.

— Соьгара говр яьккхира хьуна цо иштта, — аьлла цхьаммо.

— Соьгара етт баьккхира, — аьлла, вукхо.

- Соьгара латта...
- Соьгара уьстагла...
- Соьгара!..
- Соьгара!..
- Соьгара!..

Повгланца иккхина эвла, дистинна хи санна, аялауш глаьттина.

— Тобур ду вай диттина са! Кхин дан амал дац. Гловтта, гловтта! — аьлла, цхьа кьуона Элса хьалха ваьлла боху нахана.

Ламанца даьлла шийла дарц санна, хьаьлхина оцу кьизчу Узархин глопана го бина цара. Глп йохош такхийна чуьра ара а ваьккхина, озийна ши дакъа динна боху млайстхоша «шайн» элах...

Хлетяхь дуйна эла а ца хилла, хила адам а ца гловртина Млайстахь, бохуш дуйцу, аьлла, чекх-велира кьена хьехархо.

Некъ аьтто аглор бирзича хаьал Iаржъеллачу стиглахь лекхачу акхтаргийн глаларташ дара гуш. Царна юккьера схьа, тIе хIур биллина дела, аьчган басахь гуш хьеран тхов а бара, глийла хьийзачу хьеран беранан гловрIа а яра.

Шийлачу лаьмнаш тIе клоргга суьйре йижнера.

— Со дIакхечи-кх хIинца. Чуволла соьца, хьаша хир ву хьо, — элира Глойсама шен некъахочуьнга.

Шеххьана дIахьаьжча хьехархочун бIаьрг хьера хьалха цхьана сийна таьIинчу бай тIе буьйжира. Iаьржа елахь а боданера схьагуш баппанийн кIайн месала кортош дара. Уьш доцурш массо а хIума, шайн дезарш динна чекх а даьхна, хIинца са а даьIна кханенна духа айдала кечлуш санна, дIатийнера. И цхьа баппанийн кортош дара-кх мохе: тхо ма

хьедахъара ахъ, бохуш санна, глийла лесташ лаьт-
таш.

— Шайн хенан киртик чекхийоккхуш лаьтта-кх
уьш а, — элира глийлачу озаца хьехархочо. — Кха-
на хлу а даржош мохо генна дласахьур ду уьш, мел
гена дахьарх церан хлу доьза довр дац — бляьстен-
ца керла, хаза, и дло стиглара сиедарчий санна, цле-
на зезагаш дохьур ду цара.

ТАТОЛА ТІЕХЪ

Кху доккхачу татола тІехъ тахана къаьсттина чІогІа синкъераме дара.

Детин басахъ кІайн тулгІеш а хедош, сихха дІа-схъа лелаш гуора кегий а, даккхий а хІордан кема-наш, иштта хъаьвдда хънйзаш сийнан я кІайн ба-сарш а хъаькхна, катерш а дара; церан сихалло тІаьхъа юьту яккхий тулгІеш, хьовзийна дІа-схъа дахана кІайн мекхаш санна лаьттара. Хьун санна, хъала яханчу мачташна тІера бес-бесара байра-кхаш яра мохо ловзош, кеманийн гудокаш: «сих-ло!» — бохуш санна, екаш хезира..

Дукъоїх вовшахтесначу йоккхачу къепала тІе-ра бердан йисте кхаччалц, марш санна, деха ши тІай дара татола тІехъ Іуьллуш. Царах — бони олу. Цу шинна юккъехула ца хедаш хн тІехула моглІа-ра охъаохуш дара дуьненахъ уггаре а тоьлашха долчу Сибиран баганан дукъош, хІораннан буха тІехъ дагарца би́на кІайн керла зил а болуш.

Хн тІехъ текхаш Іохкучу тІешна тІехула паргІат лиэлаш каде мехкарий бара, хІор сецна дукъо, цхъа еххачу гІажца атта дІа а тоттуш. Арара цаьрга хъаьжинчунна, цхъа а хало ца Іеткъаш, сов атта бо моьттур дара цара и болх. Пуллакх иштта да-

цара; кхузахь деглехь ницкъ хиларал совнаха, и болх бан шарвелла, лемана хила веза, глаж ютта еза меттиг сихонца карош хила веза.

Цу мехкарех лаьржа месаш ерг йоллу, парглат, ехачу гложана тле а таьлна, цхьаьний итт дукъо длатоттуш. Тлаккха цу бонишна юккъе дурх длагалиэла тиллпичу жимчу тлан тлехь соцу иза. Ткъаессана шо кхаьчна Надя Крылова ю иза. Комбинатаца договор а дина. Игарке боглчу доттаглаша-мехкарша хаздира цунна кхуза яр. Клеззиг болх бинчул тлаьхьа, Надина дукха йийзира Къилбседе, кху мехкан ша тайпа хозалла. Кхузахь шеца дог цлена, хьоме доттагний а карийна, Игаркехь ехаш лен сецна Надя, кураллица: хлара сан хьоме глала ю а бохуш.

Хьаьрса-дашо басахь долчу дукъошка лоррий хьожу Крылова. Дю аьтту аглор хьаьжча, дерриг дубне хи ду мотталуш, сов шувйра, техкаш доглу Енисей го Надина. Юьлан блаьрг шувйрачу ара длакхерста, цуьнан ойла цхьа глайгла а, тлалам а боцуш длаяханчу бералле йовду. Надина дагатосу дло-о лакхахь, и Енисей готта доглуцохь, цхьа хьийкъянна лекха лаьттачу хьуьнан сурт, цу хьуьна юккъехула охьадоглуцу шовданан коьртехь «Красный ключ» олучу шайн юьртан сурт. Красный ключ — цлен шовда бохург ду. Баьццара, цлен бос а лиэпаш шух даьлла охьадоглуцу цу шовданан цле хила а магара юьртана тиллиарг. Стакан чу доьттича, юьлан блаьргах долу хи санна, цлена, сирла хуьлур шовда, довхачу дийнахь делккъехь ахь мелчи а. кийрахь сецна меттиг плелг юьттича караялла, цергаш лахош шийла дара цуьнан хи.

Цу шовданан коъртехула а, цунна гондахъарчу хъуьнан хъехашкахула а лиэлаш сакъералора Надин.

...Хъуьнан готтачу новкъахула боълхура уьш, баганан хъуьнан глалдаш, беттан сехъ, дешн санна, къиэгаш лаьттара. Павлика цуьнан куьг а луьйдуш, меллаша къамел дора. Цечу шовданан хи санна, цлена хеташ, аьхна дара цуьнан дешнаш... Тлаккха цо Надя марайоьллира... Цуьнан керара а яьлла, иза едда цла еара, цул тлаьхъа и шиь кхин вовшак ца кхийтира.

«Речник Енисея» цле йолчу газета тлехъ Крыловас селхана дийшира Павликан хьокъехъ. «Чуваший» теплоходан тлехуле тоеш волчу дечигпхьеро Гобиев Павела хlor денна белхан норма 150—160 процентана кхочушйо, бохуш, яздора газето. Хлетакхъ цунна оьглазъяхар дайделлера Надин дагахъ. Иза мелхо а йоккхаш, сакъераделла хилира тохара шен хаза синтем бохийна верг къинхъегамехъ билгалваларна.

Йол юха а татола тле йирзира, гена доцуш, цхьалха хиэ дохьуш дукъо гира цунна. Иштта со а цхьалха схъаеана, ткъа иза...

— Хъай сонтанаш я! Хлонсан хама бан ца хаьа царна, — аьлла, ша-шега йистхилира Крылова, дло лакха — дукъойн къепалш вовшакхочу метте шен оьглазе блаьрг а кхуссуш. — Оцул генара схъа а йохийн, хlара хъуьнан хлонс кхузахъ шек а боцуш, тулгин кара а тосий юьту-кх.

Глаж юьттина, дукъо герга а оьзна, аьчган сераца вукху дукъох дладихкира Надяс.

Кхузахъ, цлехъана, Надя тлехъ йолу тlай лести-

ра, цхьаммо цуьнан белшах меллаша куьг а туьйхи-
ра...

— Де дика хуьлда хьан, Надя! Кхузахь яйна
хиллени хьо.

Бомашчу блаьргашка эхь доьссира, мохо, Iарж-
ина, болатан бaсe ялийна юьхь серлайолуш кхох-
кийра... «Ма сонта ву со, — аьлла, ша шена оьглаз-
вахара Степан, — хIара йолчу воьлуш башха дика
дешнаш дагалийцира ас, хаза кьамел дан дагахь,
схьакхоччушехь дерриге а коьрта чуьра дIада-
ха-кх».

— Диканца воьлийла хьо, Стоьпа, — олуш, баш-
ха реза а йоцуш, жоп делира йоIа. — Хьуна хIун-
да моьтту со яйна. Вайнарг-м хьо хила тарлой,
тIаьххьарчу хенахь со тергал ца еш...

— И-м бакъ дацара, Надя, суна хьо дIогара
схьа даима а гора, — аьлла, пIелг хьажийра цо ду-
кьош кьасто йисте такхийна лаьттачу шайн кье-
пале.

— Ма сирла бу хьан блаьргаш, Стоьпа... Цхьа
километр генара го царна йоI, амма хьайн мера-
кIелхьара хиэ дIакхоьхьу шайн дукьош-м ца го хьу-
на, масала, хIара санна!

Надяс гайтира цунна, дIадахьа кичча хиэ лов-
зош лаьтта, доккха дукьо.

— Iуьйранна дуьйна ас хIара саннарг ворхI-
бархI сацийна, ткьа дIа мел кхехьна хир ду хIорш?
Цхьана дийнахь, учий а тIехь, цIенош далла леца-
лур ду хIорш...

— Вер вуй ткьа хIоккхул дукха уьш тергалди-
на, — эхь а хеташ, бехказавуьйлура Степан. — Уьш
дуккха а ахь гулдичхьана ас, цхьанхьа юьстах а

даьхна, башха дика ценош дийр ду царех. Цу ценош чохь вайшнъ цхьаьна даха хуур ду...

И дош аьллачохь ций а велла, воьхна сецира Степан.

— Мичхъара и, — аьлла, глaм-гlим а деш, сих-ха дlайирзина, техкачу тlай тlехула яхара Надя. Къорзачу басмин куча тlехула юьйхинчу тlергlан жакето дlалаьцна яра цуьнан юткъа гlодаюкъ. Йоьттина йнча санна йолчу йоьлан дегlан массо а меже бедар клел ловзуш хаалуш яра.

Надя юхахъаьжира...

Малхо, мохо ягийна сирла юьхъ, lаьржа, биллина, кхетaмe бlаьргаш, бархат санна, цлечу балдийн йистошкахъ схъакъеда елакъажар... Къуоначу белхалочуина Грнев Степанна чlогlа дукхаеза Надя. Комбинатаца Степана динчу кьинхъегаман договоран хан тоххара чекхъаьлла. Амма, нуьцкъах санна, Надяс сецаво и, дlа ца вохуйтуш, кхузахъ.

Ала лаьа йолe: хъан бlаьргаш даима суна хъал-ха лaьттa, хъо ца гича со мегаш вац. Ткъа, муха...

— Надя! — аьлла, мохъ туьйхира цо йолe, — тоххара дуьйна а хъоьга ала лаьара суна...

— Хlун? — цецъаьлла, Степане хъаьжира Надя.

— Ца кхета хъо?.. Хъо ноцчохъ мегаш вац со... — элира цо халла, цул тlаьхъа Надега дlа а ца хъожуш, амма иза леррина шeга хъоьжуш ю моьттуш, воьхна сецира Степан.

Шина а агlорхъа дато дерза а детташ, тlешна юххехула тlехъиккхира катер, шуьйрачу тулгlенна ловзо, Надий, Степанний тlехъ лaьттa, дeха тlай тlехъа а дуьтуш.

— Аса-м баккъялла а бахий, — элира, эххар а цхъа зама яълча, юха а Степана.

Надя йист а ца хуьлуш лаьттара. «Тера а вац Павликах, бIаьргаш, цуьнан санна, боьмаша белахь а», — ойланаш йора Надяс.

Ткъа хозуьйтуш элира:

— Иза дерриге а дош доцург ду, Стоьпа, вай хIинца а вовшийн дика девзаш дац.

Амма дагахь кхин дара Надин. Шен дог-ойла ма ярра гойтуш а, хьанал а, бакълуйш а хиларна. Степан дукхавезара цунна. ДIа а йирзина, Надя яхара, хи тIехула дукъош дIа-са а туьттуш.

Степан, ша лаьттачохь йолана тIаьхъа а хьоьжуш, ойла еш вара: «Со поэт волуш хIунда ца кхоьллина техъа, сайн дагахь мел дерг хазаллин ницкъаца дIаала хIунда ца хаьа техъа суна?»

ХIинца ма варра хиларна, Надина ша везийла ца хаьара Гриневна.

ПОЛЯРНИ БУЙСА

Ши эзар сов километр Енисейца охъа, Къилбсехъа вахча, хІорд санна, шуьйрачу хин берда йистехъ лаьтташ ю цхъа жима таллархойн юрт Поллой. Юрт аьлча-м доккха хІума моьттур ду; кхузахъ дерриге а, йочанаша кхоччуш макхдинчу аннийн тхевнаш а тохкуш, дукъойх дина ткъех цІа ду. Царна юккъехъ уггаре а лекха гуш ерг ворхІшеран школа ю, хаза къегинарг — амбулатори.

Іаьнан кхаа баттахъ хаддаза — буйснй, аьхкелан кхаа баттахъ — дей лаьтта кхузахъ. ХІинца хІара шозлагІа бутт бу кхузахъ и полярни буйса йоьлла. Ерриге а Іаьржа буйса, буйса бен бІаьргана гуш хІума дац. Кху махкахъ ваха ца Іеминчунна сингаттаме хан ю хІара; де хила дезачу хенахъ, цхъана шина сохътехъ, кІеззиг екхнй, аре буолатан баса йогІу, кхаа баттахъ кхин схъакхеташ серло яц, латїйначу лампанан бен. Амма шен инзаре хазалла а ю полярни буйсанан; буйса юккъе яхале цхъа-ши сахът хьалха, лиэпачу жовхІарех йина кІайн бойнаш хьалатийсича санна, хьалалеташ — дІайовш, хьалалеташ — дІайовш ехха дато серлонца ловзуш лаьтта стигал.

Кхузахъ болх беш ю Нина Александровна Битюцкая.

Амбулаторе баькина цомгушнаш тлеэцна а яьлла, схьа ца бахкалуш цлахъ бисинчаьрга хьажа яханера Битюцкая. Буйса юккье яханчул тлаьхьа, цигара цла а еана, гелъелла йижа кечъелира Нина Александровна.

...Арахъ буьрса углуш хьийзаш дарц дара. Лайн ткъевно, къоьжачу члагаршца керчаш, шабарш дора коран бляьргех а етталуш.

Цлехьана неларх хлума туьйхира.

— Мила ву цигахъ? Чуволла! — йистхилира хлу-самнана.

Цловзош нел а йиллина, чохьываваьллачохъ сецира, лайн межарг санна волу, цхьа лоха стаг.

— Деллахьа, лор, баккъялла а тхьог а глгахьара хьо, — элира цо сикха.

— Хлун хилла?

— Стаг ву цомгуш.

— Мила ву и, хлун лозу цуьнан?

— Зуда ю берана хьийзош, — элира веанчо, сингаттаме корта охьа а бахийтина. — Сикха глур дара вай, лор, члогла вочу хьолехъ йисина сан иза.

— Схьанехьавала, охьахаа. Со хлинца... Гена даха дезий вайн? — хаьттира Битюцкаяс, веанчунна глант а луш.

— Со Яли ву, — аьлла, охьа а ца хууш, шен цле яьккхира веанчо. — Ирганчи олу тхо гадаккха севцинчу меттигах, кхузара дла ткъентт километр... Сеш чехка довдуш ду, сахьт далале длакхуьур ду вай.

— Стенга хьоьжуш лара шу хлинцалц? Хьалх-

хе кхуза схъа хлунда ца ялийра аш иза? — бохуш, хоьтту Нина Александровнас, бертигашна пхъагалан цлока лаьцна болу кледат бIоржамаш сихха хъала а ийзош.

— Хъанна хаьара цуьнан хан... — боху Ялис, шена оьшу хлума чамди чу юьллун йоллуну Битюцкаяга а хьовжуш. — Хьуна айса боккха хьовзам бойла-м хаьа суна, делахь а... — бехкала оьху веанарг.

— Иза-м хлун хьовзам бара, уьш иштта хила доглуш ду, Яли, — аьлла, жоп делира де-буьйса цалоруш, массо а хенахь цомгушчунна тIеяха а, цунна улло хиьна буьйса яккха а Iемина йолчу Битюцкаяс. Кхин дуй шун бераш, я и дуьххьара хуьлу? — хаьттира лобро, тIе йовха кетар а юхуш.

— И дуьххьара... — элира Ялис, дог цIена, хазат, Нина Александровнин бIаьргашна чу а хьаьжна.

Дарц хьовкхуш дара, арахь лаьттаху салаз тIе ондда ло диллинера. Нина Александровна, салазатIе а хайина, йоккхачу кетара юкьа хьарчийра Ялис.

Сихха салазатIе ваьлла, талуш хьалха охьа а хиьна, шок тоьхна, сешна тIехула беха гIуркх хьовзийра Ялис. ЦIаро дагийча санна, карраш дийшош, дIалилхина сеш дарцана дуьхьал догIаделира.

Массо а маьIлехь хьаьвзина мох карзахбаьллера. ТIебеттаху лайн жаржо юьхь лазайора, бIаьргаш хьаб цат бича, — я жIаьлийн цIокех динчу месалчу каранашца уьш дIа цат хьулбича цат волура Яли. Сихонца дIакхача деза. Новкьа волуш хIусамнанас

аьллера: «Варий, чехка воьллахь, Яли, со холчохь ю хьуна». Цундела Яли лоьраца ма хуьллу сихвелла воьдуш вара.

* * *

Боьхна хьийза буьна чохь берш хах-аьлла. сапаргIатбевлира Нина Александровна еана схьакхаьчча. «Лор», — олуш хезира цунна цу чохь цхьаммо, гIийлачу озаца. Шайгахь болу сингаттам шег а схьа а белла, буьн чохь берш паргIатбевлча санна хетаделира кьуоначу лоьрана.

ЧIогIа хала нуьцкъала хилира бер. Лор яле кхайкхина ялийнчу кьеначу зудчо гIодаюккье гата а хьарчийна, лилул сен а елла, кхетамера яьлла Iуьллуш яра цомгушниг.

Нина Александровнас куьг хьаькхча цIеххьана паргIатьелира кьуона нана, амма цуьнан бос байначу юьхьа тIехь сецна хIинца а орца доьхуш лаам бара.

— Лор, иза хIунда...

Буьн чохь динчу беран дуьххьара мохь белира.

— Ма дика ду-кх, — аьлла, доккха са а даьккхина, елакьежира кьуона нана. Цуьнан, седарчий санна, кьизга Iаьржа бIаьргаш, мохь хьобкхучуьра ца соцу бер кIайчу шаршо юккье хьарчош долчу, Битюцкаян куьйгашна тIаьхьара ца хедара.

Нина Александровна цIа йогIучу хенахь, йист йоцу кIайн аре маьлхан зIаьнарша ловзош яцара, амма тIе ло тесна лаьттаху хьуьна тIехула, дIо дуьненан маьIера схьакхетта сирла зIаьнарш яра, цара кхузара де екхначу буьйсанах тардинера.

Кьорзаниг цхьа маIа йолуш, важа ший а йоцуш.

ши сай, кхоэссина хлума санна, боьдурa кледачу
лайн новкъа. Церан дайчу боларца цийзара Гю-
рийнчу гломатийн асанаш. Сакъераделла, шок а ет-
таш, урх тухий, сеш лохкура Ялис. Гелъелла Би-
тюцкая, кетарх хъаьрччинчохъ, блаьргаш а хъабди-
на йеш яра. Ялис, кест-кеста вуха а воьрзуш, лерри-
на блаьрг тухий: «Шеллой хьо?» — олий хаттар до-
ра цуьнга, тлаккха длавоьрзий:

— Хлайт!.. Хлайт!.. — глуркх а хьовзош, шен
сеш лохкура.

Сеш делош волу къуона Пыреркан Яли, совнаха
сингаттам бен шена и клант веш деа дика ца хетта
волу, хлинца цлеххъана сакъераделла вара. «Дел-
лахъ да ву-кх со, и жима, жижиган басахъ йолу
глорза — сан клант ву-кх», — дагатесинчу ойланца
воккхавеш воглурa иза.

— Нанас дуьйцура суна, — иштта дацара цуь-
нан хенахъ: дло ара ша лаьттачу буьн чу а йоьдний,
шен таронца, юххехъ гло доцуш дора зудчо тхан хе-
нахъ бер, олура. Тамашена хийцаелла-кх зама,
хлинца бер деш вовшахъеттарш-м яккхий чалхаш
ю, — аьлла, вистхилира Яли Битюцкаян сакъера-
далийта дагахъ.

— Хлун чалхаш ю уьш. Яли?

— Ой, хлун чалхаш бохучохъ ду хлара: бер
дуьнен чу а далале маьнга эца беза, шена къаьстти-
на мотт кечба беза, цу тлехула тле лоьрс кхайкха
деза. Дукха ю чалхаш, тлех дукха ю, — элира Ялис.
Делахъ а, цуьнан деган лаам хлун бу хаа глоьр-
тинчунна хуур дара и чалхаш Ялина хлинца ирча
ца хетийла.

Наб йоцуш хала яккххина буьйса дагахъ йолу

Нина Александровна йист а ца хилира. Шел а елла ша буьн чу еъча, шена тѣра кетар, коьртара кортали дѣаьцуш лелла ши куьг, кирхъана тѣхъара схъахезаш хилла гѣийла узар, таро йоьхна гѣлбелла, гѣо лоьхуш хѣоьттина кѣуоначу зудчун ши бѣаьрг дагатуьйсуре цунна. Ткѣа цхъана а хѣуманца нислур дац, кѣоламца язлур дац, дащца алалур дац дуьххъара нана хиллачу жимчу зудчун ирсе хъажар.

— Иштта ду хъуна н, Нина Александровна, дукха чалхаш ю хъуна бер хилча ден кочу йогѣуш ерш, — юха а, вижинчуьра сама ваьлча санна, кѣуоначу лобран ойла а хадош, вистхилира Яли. — Хѣинца и кѣант куога воьддушехъ ча ен а ма деза...

— Хѣунда?

— Хѣунда бохург хѣун ду. И кѣант оцу йийначу чана тѣе а вигина я пха, я урс ѣоттийта деза цуьнга чох, хѣара ча ахъ йѣйна хъуна а, олуш, кѣанте.

— И стенна оьшу? — аьлла, юха а цецъелнра Битюцкая.

— Кѣант майра хилиьта, иза, воккха хилча, чанах ца кхерийта.

— Ткѣа, ѣемий и цунах майра?

— ѣема дера-кх, — аьлла, ша бохучух чѣогѣа тешаш, — ахъ берахъ ѣамийнарг дерѣлах дулий и мел веха а деха стагаца, — чѣагѣдира Ялис.

Дуьххъара и хезна лор, цецъяьлла, юха а ойлане йирзнна ѣаш яра.

Тоххара схъакхетта и шийла малх, юха дѣабуза кечбелча санна, хѣинца а иштта лахахъ, и латта хеддачохъ, лаьтташ бара. Арахъ, цхъа тийна дѣадижна

шийла дохк дара, цундела, бѣаьргана ницкъ ца хуьлуш, цу малхе шортта хьежалора. Салаза кѣл цѣнйзачу лѣин гловгла бен оцу йоккхачу арахь хе-заш хлума дацара.

— Кхин цѣха хлума а ду тхан къоман деш, — аьлла, юха а вистхилира Яли. — Бухла а йоьй, схьабоккхий, цуьнан бѣаьрг баабо оха берах йолчу зудчунна.

— И хлунда до аш?

— Беран бѣаьргаш дика сагуш хилийта.

Лор елалуш хезира Ялина.

— Ца теша хьо? — хаьал дегабаам а беш, хаьттира Ялис.

— Хаац суна-м, бер муха хир ду бѣаьрг сирла, цуьнан нанас олхазаран бѣаьрг кхалларх.

— Ой, и муха ца хуьлу бѣаьрг сирла, массо а хлума бери ненера схьаоьцуш хилча? — аьлла, цец-велира Яли.—Бухла дийнахь а, буса а сагуш, бѣаьрг сирла олхазар ду, цуьнан бѣаьрг кхаьллинчу ненан бер а хир ду дийнахь а, буса а массо хлума гуш, бѣаьрг сирла, — чѣагидира Ялис ша бо-хург.

Нина Александровна, кхин йист ца хуьлуш, юха а шен ойланашка яхана сецира. Ша паргѣатъяьк-кхинчу къуоначу нанас дуьххьара некхе дехьна бер дагадаанчу Битюцкаяс, цалуьушихь, шен дагахь куралла йира.

«Хиница а бу-кх ваин, — ойла йора цо, — кху Кѣилбаседехьа бахка кхоьруш. Осалалла яц нза? Дуьненан нсбаьхьаллин хазалла кхузахь а ма ю. Доггах сакъералуш бан болх а бу кхузахь шорт-та».

Мехкан муьлххачу маьlle бахана а болх баи
хIуьттуш, хьомечу Даймахкахь сингаттаме меттиг
цхьанхьа а ца хеташ вайн дуккха а болчу мехкарех
ю, Воронежера льорийн институт чекх а яьккхина,
шо хьалха кхуза балха еана Нина Александровна
Битюцкая.

МЕСИЙН КІАЙН МОХА

Ціерпошт Кънлбехъа йовьдура. Купе чохъ тхой-шиъ бен дацара.

Лидия Андреевна, аьлла шен цле яьккхнна сан некъахо, лекхочу деглахъ, дуткъа-декъа Іаьржачу аматахъ юьхъ-сибат а долуш, зуда яра. Купен ко-ра хьалха, стоьла тлехъ, ша хІинца ціерпошт сец-начохъ эцна, кхехкийна котам йовкъуш лаьттара иза. Котам екъна а яьлла, хьалаайинчу куьйган харцахъа агІонца, шен коьртара кьорза йовлакх то-деш иза йоллуш, цлехъана бІаьрг кхийтира сан, цуьнан Іаьржачу кІажаршна юккъехъ, ло санна, кІайчу месийн цхъана мохнах.

Ма дарра дийцича, Лидия Андреевнан хІинца а хаалуш къуоначу юьхъа тлехъ иза товш йоцу де-ла, Іа а ца велла:

— ХІун бахъана долуш кІайелла хъан месаш?— хаттар дира ас цуьнга.

Дуьххъара, сан хаттар шена цахезначуха дити-на, жоп ца делира суна цо. Амма, цкъа а, шозза а бохург санна ас цуьнан тидам барна, я ша цаІаел-ла, тхойшиъ хІума йиъна долуш дийцира цо:

— 1942-чу шеран аьхкенан довха къегина де да-

ра, йовттина тѣхъ дархой а болуш тхан санитарни
цѣрпошт Рыбинск-гѣли чу кхаъчча, — аьлла, йо-
лаелира Лидия Андреевна, тѣргаш санна, лилул-
сийна пхенаш тѣ а девлла долчу шен декъачу ши-
на куыйге а хъаьжна. Таьно къора хезаш долу цхъа
аз доцург, дуьххъара хъаьжча, иза къуона еш хѣу-
ма дацара. — Цѣрпошта чохъ болх беш берш дог-
ойла айаелла, балха тѣхъ кадолуш бара. Дийнахъ
цкъа-шозза бохург санна бевзпнарш буьтуш, цабев-
заш берш тѣоьцуш тхо ѣемина делахъ а, хъайн
куыйго динчу гѣуллакхаца гѣоли хилла кога хѣиттин-
чех къаьсташ халахетара, керланаш са паргѣлат до-
цуш тѣоьцура. Вагонаш чохъ массо хѣума а, деши
санна, къегина дара: мотт-гѣайба, ло санна, кѣайн—
цѣна яра, лоьраш а, царна гѣо деш берш а, кѣайн
халаташ а юьйхина, катюьххана болх беш бара.

Массо а хъаьвзина, дархой тѣ а баьхна, царна
тѣра бедар а хийцина, новкъа довла кечделира тхо.
Дархошна юккъехъ сакъералуш къамелаш доладе-
лира: цхъаболчарна хаьара шайн дайх йисинчу,
йиша-ваша долчу меттигашка шаьш кхочурбуйла,
вукхарна дагаоьхура хѣиннца, дукха хан йоьцуш
шайца тѣамехъ хиллачу гѣуллакхийн сурташ. Дел-
къанна хѣума йиьначул тѣаьхъа вагонаш чохъ сов
чѣогѣа тийна дара.

Массо а хѣуманца новкъа довла кечделлехъ а,
тхуна цахуучу цхъана бахъаненна, паровоз бацара
схъатосуш.

Де йисте долуш лаьттара...

Цѣххъана, малхбуза хенан тийна хилар дохош,
гудокашка маьхъарий девлира. Хѣаваъ маьрша дац,
аьлла орца даьккхира.

Санитарни цѣрпоштан начальник йолчу майора Анна Сергеевна Танетас команда делира: «Кораш, неларш члогла тѣчлагладе, цхъа дегІ вагонаш чуъра ара ма дала! Доллучуина а собаре хила!» Тѣхъовсуш берш боъхна хилар дархошна новкъа хир дуйла хаъара цуина. Цхъа минот ялале вагонаш чохъ массо а хлума низамца дланисдина, массо а шен-шен меттѣхъ лаътташ вара. Цхъа а вист хуълуш вацара. Халчу дархоша клоргга доьлу са доцург вагонаш чохъ хезаш хлума дацара.

Повгла кхин а члагІлуш яра. Корийн англеш декаш дара, тхов тлѣра схъахезаш, лелхачу бомбанийн гаъргаша ден татанаш дара. Мера клел етташ санна, хезара яккхий тоъпаш-зениткаш. Иккхинчу бомбанан гериг а кхетта, цхъана вагонан коран англи дохийра, вукхунна корехула чукхетта гериг, пхъсглаш тлѣхъ лаъттачу стоъла тлѣ юьй-жира.

Вагонаш чохъ дистхуълуш цхъа дегІ дацара. Дархошка хъовсуш берш, тохара санна, шайн гІуллакх деш бара: дархошна хлума яош, царна хи малош, клелхъара мотт тобеш, цѣран юъхъ-куьг дуълуш, цланонга хъовсуш. Массо а, хилла хлума доцуш санна, дог парглат болх беш вара. Амма ма дарра дийцича, берриге а, лад санна, булабелла-м бара. Хала хлума дара иза, — элира Лидия Андреевна, клеззиг сецна, леррина соьга а хъаьжна. — Дан гІо доцуш, хлор секундѣхъ бохург санна, хъо охъавожо кѣчѣелла хъийзачу ложаллина клелхула, волавелла цхъана а хлуманна тлѣхъ гал ца волуш балхахъ латта дезара. Санитарнийн дІаловчкъа таро яра, амма муха гІуртур ву, куьг айбина шен дегІан

дола дан таро йоцу дархо клел а витина, шен са клелхъара даккха?

Иштта ирча лаьтташ чекхъелира буйса. Сахилча а, цхъа наггахь ханна доцург, селхана сарахь санна, етташ яра бомбанаш. Шолгла де а иштта чекхделира. Кхин хийцам боцуш тлееара суьйре а. Адамаш, тохара санна, лер доцуш, тийна дара, цхъа а дархо — суна хала ду, — олуш вацара. Жимчун а, воккхачун а юьхъа тлехь деша тарлуш дара иза.

Вагонаш чохь тийна дара. Лоьраш а, санитараш а вовшашка шабар-шинбарш деш бара, чохь гловгла яккхарна кхоьруш санна...

Юха а сахилира, амма чан-къахь хлоьттинчу арахь гуш бацара малх. Вагонаш чу клур хлоьттине-ра. Цхъанхъа, генахь а йоцуш, карзахъяьлла йогуш це яра...

Дийцар саца а дина, корак арахъаьжира Лидия Андреевна. Ехха Ийра иза соьгахъа схъа ца йоьрзуш. Цуьнан юьхь ган лууш, хъалаайавеллачу суна, чукхеттачу цуьнан бесни тлехула охъабоглуш боккха хин тладам гира.

— Дладаха ца тарлора шуна? — аьлла, хаьттира ас цуьнан даге хлоьттиннарг хийца лууш, цунна даганккхиннарг кхоччуш хала хлума дуйла сайна хуьушехь.

— Паровоз тхуна бала тарлуш дацара. Иштта хала кхин цхъа де а даьккхира оха, — аьлла, жоп делира цо, тохара санна, соьгахъа а йирзина, хийцаделлачу озанца.

— Цу дийнахь цхъана а дархочо юучух мотт ца туьйхира.

Гловгла лаглуш яцара. Лерга юххехь, вагонаш

а ластош, тата делира. Вагона чохь цхьа дегI меттах ца делира. Цициган кIорнеш санна, вовшах а хьаьрчинна, цхьана маьIле йоьлла лаьтташ яра кьюна ши йоI — санитаркаш. Кхин цкъа иштта чIогIа тата далахь, массо а хIума хIаллакьхир ду моьттура. Амма, мостагIчун хIуьттаренна санна, цIерпошт ша йолччохь лаьтташ яра, цунна чохь де-хаш адамаш а дара.

Бомбанаш еттар тохара доладаларе хьаьжжина, саца а цIеххьана сецIра. Чохь а, арахь а цхьа тамашийна тиэм хIоьттира. Хьалха меттах а ваьлла и тиэм бохо лууш цхьа а вацара: иза бакъ хиларх теша хала дара,

Делахь а, иза иштта-м дара.

Вагонаш, ца хууш санна, цIеххьана хаалуш меттахъевлира, хIинца муьлххачунна а хаьара тхан цIерпоштах паровоз теснийла. Юха а вагонаш алсамо меттахъевлира, цIийза юьйлаелира. ЦIерпошт дIайолаелира. Таккха, цу кхаа дийнахь дуьххьара, берриг корта а бихкина волчу, цхьана халчу дар-хочо гIийла садаьккхира.

ЦIерпошта чохь массо а болх беш берш: лоьраш а, церан гIоьнчий а цIерпоштан начальникан вагона чу кхайкхира. Цу начальника хIун эр ду техьа бохуш ойланаш еш бара берриге а. Гуттара а сакъераделла, каде лелаш йолу иза тахана гIелъелла, юьхьа тIехь бос боцуш чу а яьлла, гIийла йнст-хилира:

— Баркалла шуна, накъостий! Аш массара а шайга догIург лелийра. ХIинца дIа-схьа гIой шайн меттигашкахь хила.

Со сайн вагона чу еъча, дархой глийла илли олуш бара:

Хйай йаьржа хьаргйа, хйан йаьржа хьаргйа,

Хьо суна тйе хйунда хыйза?

Сох хьуна хйонс хир яц хьуна.

Хйай йаьржа хьаргйа, со хьан вац хьуна...

Оцу кхаа дийнахь-бусий лаьттина и хало лайначу сан дагна и глийла узам хезча, собар а ца тоъйна, доггах йилхира со. Ханъяьлла йоккха стаг санитарка, тйеейна со мара а йовьлина, тея гйерташ яра.

...Хьоме сан вежарий, шу духа а кога хйуьттур ду, шу дуккха а дехар ду, аш царна чйир юьтур яц, дерриге а доькхур ду. — бохура ас сайн дагахь тийна йохкучу дархошка а хьовжуш. сан корта а лаьцна санитарка лаьтташ.

Тхан цйерпошт гйалех араелира, стиглахь малх кхеттера, суна хетарехь, цхьана а замаи чохь ца кхеттачу кепара кьегина, хаза. Вагонаш чохь хйинца духа а хезаш дара сакъералуш ден кьамелаш, даггара беламаш а, вовшашца бен бегаш а. Цйерпошта машаречу махка юккье йовдуш яра.

— Сан хьоме Лидинка, хйинцалц суна ма ца гинера хйара хьан коьртехь, — аьлла, куьзганан эхик еара санитаркас суна хьалха. Шн бйаьрг а цланбина, со куьзгана хьаьжча гира суна хйара кйайн моха сайн месаш юккьехь, — аьлла, йовлакх кйел дйанисйира Лидия Андреевнас шен месаш. Леррина хьаьжначуьнга дуккха а дийцарш деш дара цуьнан елакьежар. Массо а хйуманна резахилла, дахаран хама хууш, чйиранна кийча волчу стеган бен хйла тарлуш яц нштта юьхь.

— Рыбинск-гІалин станцехъ тхаъш даъккхина и
кхо де-буйса дагадеъча, — аѣлла, юха а йнстхили-
ра Лидия Андреевна, хаалуш аз а айъина, — мохъ
тоъххина ала лаъа суна: «Суна лаац кхин тІом хуъ-
лийла! Дийначарна машар оъшу!»

МОСТАГІЧУН МАХКАХЬ

Тіом—ма буърса зулам ду! Тіом—ціиннах, ціарах валар ду. Тіом — зударш а белхош, бераш байлахь дисар ду. Тіом — хоттий тіе ца боглу, нккхина тіебоьжча, тийначу салтичо, шена тіелоцу и...

Юьйлучуьра яккхий тоьпаш а севцина. Нанойн, хеназа байлахь дисинчу берийн белхарш а діатийна. Яккхийчу тоьпийн хіоььнашца цоьстуш тіекіелдетташ дохийна латта а, муо хьовзош, сийначу баца кіел діа а шарделла, дахаран беркатца кьегина лаьтта... Амма хийцалуш йогіучу хено а, тіаьхьа тідеанчу воно а, ирсо а кьеначу салтичун даг тіехь буьрсачу тіамо битина муо шарбац.

Тіаьхь-тіаьхьа а цу діабаханчу тіеман и ирча сурташ ойланца дагатуьйсуш лела и. Біаьргашна хьалха хіуьтту дохийна некъаш, ягийна ярташ, шахьарш, лилхинчу бомбанаша даьхна оьрнаш, очакхаш. Ца луьушехь дагатуьйсу и буькьа хатт а кегош, уьшалашкахула, доггаха белш а тоьхна ша діатиттина яккхий тоьпаш. Йоккхачу тіайтіано санна, тіадийнчу чоьэша таіийна діаихинчу салтийн могланаш... Шен ойланца, цу сурташна хьалха а вуьйлуш, діо гenna діаоьху нза, цкьа а ца бицлучу цу халчу новкьа.

Тіом котбаьлла кхехкаш бара. Бутт а кхетта

йолчу цхъана шийлачу декабран буса тхан полк се-
цира, суна це ца хуучу, карелин жимачу клотарна
юххерачу юккѣачу хъуи чохь. Кхузахь, финнийн
дозана ~~исттехь~~, садаа севцира тхо...

Тхан лоха тоъла, чохь лаьтташ хьацаран а, ма-
таръйоьллачу бецан а хьожа а йолуш, шийла а,
тлуьна а яра. Буьйсанна члагбелла мох, тхан тоь-
лин неларх леташ, цу нелара юххерчу цхъана жима-
чу коран блаьрг бегош карзахбаьлта хьийзара.
Тоьлин тховх хъала а тесна, цхъа глийла йогуш йолу
тхан фонарь оцу мохо лестор бахъана долуш, вуьш-
та а са ца гучу кху чохь, чомахь вовшашка хьовса
йиш ца хиларна бларэделлера тхо. Фонаран цу
глийла лестачу серлоно тхан тоьлин тлуьначу пе-
нашна тлехула цхъа сингаттаме, йрча глаларташ ле-
ладора. Хлун дийр ду хинца и пинцина а. Ма дар-
ра аьлча, тхан тоъла а — тоъла санна яра-кх. Дагна
аьхна а, цена а хлума клезиг дара цу чохь. Делахь
а, глелвеллачу салтичунна тлам тлехь клезиг нислуш
долу садаар, боккха хастам балла, дика лалашдо-
ра цо.

Тхан старшина Котиев, комаьрша биллина схъа-
хьоьжуш баккхий, таьланно-боьмаша блаьргаш а бо-
луш, лекхочу деглаьхь шуьйра ши белш а йолуш,
жима стаг ву. Цо, шийла бепиг а хадийна, пхн-ялх
банка консерва а яьстина, тхаьшна суьйранна делла
пхьор сов мерза хеташ диира оха, глорийнчу баьп-
ган цуьрг охьадожа ца дуьтуш.

Буьйса юккѣе яханчул тлаьхъа хийла хан яьлча,
тхан тоьли чу веанчу лейтенанта Муртаевс: финна-
хойн дозана дехъа а довлий, вайн коьрта эскарш
тлелатталц, мостагичун къайленаш а толлуш, цигахь

совца, боху вайга, аьлла, схьакхайкхийра тхоьга, полкан штабера схьадина овра. Иза тхоьга схьа а кхайкхийна, лейтенанта элира: доггах цига ван лууш верг бен шеца мостагичун махка вуьгур вац ша, аьлла. Амма, тхан отрядехь ца велира лейтенантаца ваха ца лууш верг.

— Вайна командованис тедиллинарг вуно онда декхар ду, — элира тхоьга Муртаевс. Ткъа и муха, мича кепара кхочушдан деза бохург ца дийцира лейтенанта.

И къамел дина ша волуш: новкъахь сема а хила, низам а ларде, тлом иккхинчохь майра а хила, вовшен терго еш а хила, аьлла тледожйра цо тхьна.

Тхан декхар билгалдаьккхина ша ваьлча, аз лагидеш, шен гюьнча волчу старшинна Котиевна лере а вахана, вистхилира лейтенант:

— Вай ваьшна ца бевзачу новкъа довлуш ду, — элира цо. — Ишттачу меттехь хлуьу а юттало. Цундела, аренца оьшуш йолу хлума ерриг а хила еза салташкахь. Со сайн ма хуьллу гюьртира, полкан командире, хлара вайн декхар доцца цхьалха доккхуш, дарехь дийцийта Амма, хьуна ма хаьара, вайн майор къамелана сутар ву: къилбеца дла некъ муьлхачу аглор бан безий, новкъахь муьлхачу меттигашкахь совца мегар дуй а аьлла ша чекхволуш: «Шу мостагичун махка доьлхуш ду, накъост лейтенант, цигахь хиндерг кхузахь хаан тарлац. Иза цигахь шуна шайна днка хуур ду. Цундела, ойла а еш, шаьш хьовсуш, сема хила», — элира цо соьга. Дерриг а вайх дозуш ду.

МостагІчун махка даха кечамбеш: герз цлан-деш, даа-мала а, кхиболу гІирс а вовшахтухуш цу буса кхин янне а наб ца йира оха. Котневс ша, хьесап деш «меню» а хІоттийна, вовшахтуьйхира тхуна цу новкъахь оьшу долу рицкъа. И массо а хІума схъа а энна, оха тІоьрмигашна чу ерзійнчул тІаьхъа:

— Кхин цкъа а герз цлена ду-дац а хъажа, нагахь, цлена дацахь н цландайта. Массабьргахь а бомбанаш, арсаш, дагарш ду-дац хъажа. Масала, вай юкъачу хьуьн чу нислахь, дагарш оьшур ду, аьчган серийн керташна тІенислахь тукарш а оьшур ду вайна. И массо хІума хиллийта салташкахь, — аьлла, старшинана тІедожийра Муртаевс.

Иштта, цу тхаьшна ца бевзачу новкъа довла оха кечам беш кхин а чІогІа чІагІделира тхуна юккъера доттагІалла.

Аренца кхиъний, цуьнан хало евзаний цхъа а воккха стаг вацара тхуна юккъехь. Массо салти а, лейтенант ша а, хІинца а молханан хьожа йовзанза кегий нах бара. Ша салт Іамочу майданахь ца хезнехь, тІеман тата девзина а, цо къарвина а вацара тхох цхъа а. Цундела, шен ницкъ ма кхоччу декхарх тхо кхето гІиртира лейтенант.

Цу буса берриг кечам а бина, Іуьйранна сатосуш, кІайчу кисин обанаш а юьйхина, коган-салазаш тІехь новкъа девлира тхо... Новкъа довлуш юха а тІедиллира тхуна командира: «МостагІчунна вай мел ду ца ханйта хьалха вьодучуьнан лорах, вовшашна гена ца довлуш гІолаш».

Хинца а, сатасанза, Іаържа яра... Лата йоллуш санна, оьглаз а яхана, гобаьккхнна буьрса лаьттара финнахойн юькѣа хьун. Тѣра гла а доьжна цхьалха девллачу цу хьуьнан генашна юккѣехула, лон даккхий чимаш а айдина, шийла хьаьвзира кьилбаседера хьоькху мох. Шело, тѣхь мел долчух чекх а йолнй, даьлахкашна тѣе кхочура. Салтийн бѣаьргашна тѣрачу цѣокѣамех эсаран лабанаш хиллера. Делахь а, цхьаммо а, шелло ша, олий, арз ца дора. Мелхо а, шеллой шу, аьлла шаьшка хаттар дича: «ХІан-хІа, шийла яц, накѣост лейтенант», — олий, каде жоп лора. Схьахетарехь, ца совцуш, данма а некѣ беш хиларна, Іалашлора тхо оцу йоккхачу шелонах. Дан а дара иза иштта: тхо совца ма севци, дерриг дегІ тхьуз а дулуш, дарцо мара багабора, цѣерга кхоьссича санна.

Тхаьшна зен ца деш мостарІчун махка довла дагахь, оха тхешан ницкѣ ма кхоччу чІогІа финнахойн тѣеман дозанца, адам доцуш, паргІат меттиг лехира. Иштта, цѣран Іуналла доцуш, цхьа ринжа карийра тхуна, Уарахули олучу меттѣхь.

Кхин зен ца хуьлуш, даккхийдеш, дозанал дехьадевллачул тѣаьхьа, аьчган серех йинчу цхьана керта тѣенисделира тхо. Амма, и чІаргІо а, зен ца хуьлуш, хада а йина, моглабинна дехьадевлла тхо.

Цхьана а тайпана некѣан лар йоцчу, хІокху юькѣачу хьуьнчухула, тхаьшна ца евзачу кху меттигийн леррина тидам а беш, доьлхура тхо. ДІанехьа мел велл юкѣлора хьун: хІинца кхузахь ур-атталла гуш эхханан лар а яцара Ницкѣ ма кхоччу кѣайлах, таьІна, цхьайолчу меттигашкахь текхна.

тийна доглура тхо. Хлунда аьлча, хлокху баса тлера
оха чудоглу тхаьш, дло дехъара схъахъаьжанчу мос-
тагичунна гарна кхоьруш.

Буйнахь кьилба а долуш, тхуна хьалхаваьлла
геланча вара, дитташ тлехь дагарца билгалонаш а
еш, шена цу кьилбеца еллачу аглор длаохуш.

Цу дехачу дийнахь кхин адам дуьхьал ца кхе-
таш, буйсанна хан яьллачу хенахь, акхачу хьуьна
юккьехула тийна охьадоглучу цхьана жимачу тато-
ла йисте кхечира тхо. Хлара меттиг гобаьккхина
талла а теллина, радистана тлеваханчу лейтенанта
Муртаевс полкан штабе хьалхара хаам бира, оха
арадаьккхина лелочу глудлакхан хьокъехь а, тхан
хьокъехь а. Кхузахь совца а севца садаьтира оха.
Амма, мостагичунна тхо гучадовларх кхоьруш, цле
латон бакъо-м ца елира тхуна лейтенанта: тхайна
карадеана гла а, га а схьалахьийна, баннаш а йина,
царна клел вовшахъхьаьрччина дладийшира тхо.
Хинца тхо мостагичун махкахь дара. Тхешан пол-
кан штабаца а, кхечу эскаринь дакъошца а радио-
чухула бен тхаьшкара хьал-де дуьйцуш хаам бойла
яцара тхан.

Шолгачу дийнахь, хлокху финнахойн махканз
геина чу а дахана, кьилба-малхбузехьа дладирзи-
ра тхо, финнахоша шайн эскаршна оьшуш долу
герз а, сурсаташ а дласакхьхьу некъаш каро да-
гахь.

Тхо иштта дладоблхуш, тхуна хьалхаваьлла вое-
дучу геланчас, цлеххьана вуха а вирзина, лай тле
плелг а хьажош, «финнахой бу», аьлла, хаам бира.
Длахаьжча ян а яра, тледоглуш ло доллушехь, дла-
шаръяланза, хинца кога-салазаш тлехь нах баха-

на лар. Иза гича кхузахь дукха хан йоцуш финна-хой леллийла хинра тхуна.

И лар муьлхачу аглор яхана а хьаьжна, цунна тлаьххий дладигира тхо лейтенанта.

Иштта лерина тидам а беш дладоблхуш, цхьана токхам клел даьккхинчу ирзо тлехь, хьуьна юккьехь туьллу жима клотар гучуелира тхуна: дечигех йинна кхо-йиь глншло яра. Царна юккьехь цхьа лекха ценош дара, тхов тле йобглна лекха радиоантенна а йолуш. Цу цийнан кетларчу глента тлехь хинна лаш финнахойн гларол вара, буйнахь автомат а йолуш.

Тхобгарчу топографически карти тлехь и клотар беаклов кхаа гладамца билгалйинна яра. Тледоглу тхо шена гушшехь, ладда шен глентахь хинна лара гларол; схьахетарехь, тхо шайчех ду моттаделлера цунна, финнахоша а лелайора, оха санна, клайчу кисин обанаш.

И клотар гучу ма елли омар дира тхан командира: «Доблххушехь кхаа декъе а декъалой, клотарна готассий тледуйла!» Шен буйнара автомат хьалха а лоцуш, хьала а глаеттина, шайн маттахь тхобга мохь туьйхира гларола. Шена юххерчу талмажна тледиллира командира, цунна жоп а лой, церан маттахь цхьацца хеттарш де, аьлла. Го тесначаьрга элира: «Гларолна вай шайчех ду муттуьйтуш, эвхьаза тледуйла!» Тхан зленахочунна тледиллира хлокху клотарара дласалелаш йолу зле хадаяр. Сержанта Галаевс цу минотехь кхочушдира иза: зле а хадийра, цхьаь бен топ ца кхуссуш гларол а вийра. И цхьа гларол воцург стагга а ца хиллера кху клотарахь. Тхо клотара юккье кхаьчча, кхузара дла

гена йощу цхъана тогІи чохъ цлеххъана тоьпаш евлира. Цу лекхачу цленош чохъ финнахой бу моттаделлачу тхан командира церан корах чу бомбанех би́на цхъа-ши уыйриг кхоссийтира тхоьга. Лилхинчу оцу бомбана́ша цу цленойн тхов ирх а бохуьйтуш, эккхарг санна, харцахъа дехира цленош...

Ткъа, тогІи чохъ тхуна йовлу хезна тоьпаш кхуза, шайн кІотар схъабогІу финнахой, оха цигахъ битинчу тхан накъосташна тІе а нисбелла, цара вовшашна тоьхна хиллера. Эцца, дагахъ а доцуш, тхуна тІенисбеллачу финнахойн тоба, ворхІаннах цхъаъ бен дийна ца вуьсуш, хІаллакхилира.

Кхузахъ кхин совцуьйла дацара тхан. Катоьххана цу байанчарна тІера цІетт а даьккхина, тхешан ницкъ ма кхоччу хьуьнан кІорге, кхузара дІа гена девлира тхо.

Тахана доьалгІа де дара тхо кху мостагІчун махка девлла, Тхан радистана Демидовна, мел и чо́гІа хьовзарх, тхайниш схъа ца карабора.

— «Со «Чайка», со «Чайка»!.. Хезий шуна, ас ден къамел?.. Хезий шуна?» — бохуш, и трубка хьалха а лаьцна хийла оцу эфире ладуьйгІира цо.

ТІаьххъара а цкъа тхан полкан штабах тасавеллачу цуьнга схъакхайкхийра тхуна тІедожош долу керла декхар: «ХІокху районера дІа малхбузехъа а довлнй, цигахъ долу мостагІчун къайлах некъаш а карадай, финнахойн эскарш мичахъ соьцу а хьовса, уьш муьлхачу востара меттигаш ю а хьовса».

Тхешан ма хуьллу къайладовла гІерташ дІадоьлху тхо духа а новкъа девллера. Иштта дуйладелла тхо, цу мостагІчун коьртачу меттигашка а даьккхина. Маннаргейман снз, бохуш, церан гІараяьлла юьй-

цучу ондачу члаглонан букъа тлехъа кхечира. Кхузахъ мостагичун яккхий базаш, автомобиллийн некъаш а дара. Кхузара дласаохура клайинний, баццаранний басарш а хъекхна йолу автобусахъ, йобттина тлехъ финнахойн салтий а, сурсаташ а долуш. Кхузахъ дара цу финнахойн члаглонан дог. Кхузахъ яра шортта голвгла а, адам а: тхо дла мел дирзинчу аглор лаьтташ моастагI вара. Цундела хлор дIаловзу ког ларбеш лерг сема лелара тхо. Кхузахъ цхъана а минотехъ садоийла яцара. Ткъа, са муха долур дара хлокху тайпана мостагичун хIусаме «хьошлагIа» веанчохъ, ахъ дIаловзочу кога клел йобгIна мостагичун шаьлта хилча?

Плом атта гIуллакх дац. Амма, мостагичун махка а вахана, цуьнан къайленаш толлуш лела кхин а хала ду.

Хьалха цкъа шен топографически карти тлехъ оьшу билгалонаш а йина, кхузара дла полкан штабе баккхий хаамаш бира тхан командиро.

* * *

Блаьрга сара кхетча санна, бларзбелла арабевлачу финнаша массо а метте кхочуш, хьавьзина, тхан лар тIе а Iоттабелла, гоутесира тхуна.

Хьокхуш шийла, тIуьна мох а болуш, Iаьржа буьйса яра. Схьагуш цхъа а седа боцчу стиглара охьаохуш иштта тIуьна ло а дара. Тхуна гергга тIе а баьхкина, гоутосуш баьржинчу финнаша гIурчо юккъе Iаьвдира тхо. Схьахетарехъ, тхо долу меттиг вуно дика евзаш, хьалхе дуьйна а шаьш хIоттийнчу планаца лелара уьш.

Тхо, днст а ца хуьлуш, дуьхьал дирзира «кхай-
кхаза боглучу хьешашна», ницкъ ма кхоччу уьш гер-
га а бахкийтина, догла санна, луьста тухуш, царна
довха даш далан дагахь. Амма, финнаша, цлех-
хъана, цхъа раж а, низам а доцуш автоматаш туьй-
хира. Къорачу татанца финнийн пулемет а елира...
Цкъа а, шозлагла а, кхозлагла а цара тхуна кхийси-
на бомбанаш а лилхира. Шакарш а етташ, коьрта
тлехула хьийза длаьндаргаш, лергаш чу поттарчий а
хлиттош тлехьюйлора я юххерчу тлулгах а етта-
луш лай тле охъаоьгура. Церан герзийн дийларца
уьш болу меттиг а тергалъеш, хъажош тухучу тоь-
паца тлом латтабора оха царна дуьхьал.

Шайн ницкъ ма кхоччу члорла гловгла а йнна,
цлеххъана длатийра финнаш. Цхъана иттех мино-
техь, кошахь санна, тапъаьлла дара хьуьнахахь.
Амма, юха а, кестта финнаш болчухъара схъа глар-
тата а, церан маттахь къамел а, налалт-нажжаз
олуш а хезира. Юха а тоьпаш туьйхира цара. Тхан
мостаглий ганне а гуш бацара, делахь а, цара схъа-
еттачу автоматийн цле а, лерга юххешхула длаоьху
длаьндаргаш а схъаюьйлу меттиг шера хаалора.

Хлокху даккхийчу чхарнашиний, стамнийчу дит-
ташиний юккъехь аьтто болуш хлара меттиг ца нисъ-
еллихъара кху тламехь тхох лалдаьлахк юьсур яца-
ра. Цундела, хлара хьалха тоьхна ткьес, тхайчарех
шиниа чов яр бен хлума ца хуьлуш дладахара.

Хинца а тхо дийна дуйла хьйначу финнаша,
тлетавлина го а члаглибина, массо а герзаца юха а
тле клирйира тхуна. Цхъана сохьтехь тхуна тле и
кьнза тлом а бица, буха а длатийра финнаш.

Кхузахь цара тхан лейтенант Муртаев вийра.

Хъала а айвелла, иза соьга цхъаь ала глѳъртинчу минотехъ оцу тийначу буса цлеххъана топ елира, кхин вист ца хуьлуш лейтенант суна хъалхха бертал вуьйжира. Шелдала кхиале цуьнан куьг лецира ас, некха тле лерг а диллина, даге ладуьйгIира: командиран дог детталуш дацара.

Муртаевн метта старшина Котиев хлѳьттира.

* * *

Буйса чекхъяла герга яханера. Сирло-сийначу стигало хуьнан бухъ хIиннца хаалуш къагий-нера.

— Сахиллалц кхузахъ дисахъ хIаллакххилла девлла вай, — элира старшинас, соьга а хъаьжна. Юха клеззиг ойла а йина, — кхузара дIадовла деза вай! — аьлла, чIагIдеш тIетуьйхира цо.

Тхаьшна го тесна Iачу мостагIчун мела меттиг а лехна, тIом хъабира оха. Буха а боцца, амма, сов чIогIа тIом хилира. ТIаккха мостагIчунна пхи-ялх бомба а кхуссуш, «ура»-ца чухъаьлхина тхо, фин-нийн го а хадийна, тхешан лейтенантан дакъа а эцна, юккъера схъадевлира.

Схъагуш хилла хIумма а доцушехъ, со некъ балуш, вацара. Сайна вортан тIе йина чов-м гуш вара со, амма деа тоха са доцуш, сайн ност хIунда лозу ца хаьара. Куьг Iѳьттира ...цIий дара, тIаккха хинра суна сайна чов йиннийла. Ма хуьллу гIиртира со иза накъосташна ца хаййта. Амма гIор дайнера. Ткъа бан безаш хала некъ бара.

Тхан лар дIаяйа гIертачу Котиевс цкъа хъалха цхъана татола чухула далийра тхо.

Тлаккха, нацкъар а девлла, цхъана юькъчу хьуьн чухула дІанхира. Юха а тхешан лорах хадийра оха финнаш. Тхаьш хьалха тІом бинчуьра пхи-ялх чаккхарм гена девллера тхо. Кхин дІаваха ницкъ боцуш, сан болар телхинера...

Кога тІехъ со галвуьйлуш а гина:

— ХІун хилла хьуна? — хаттар дира соьга старшинас.

— Суна чов хилла, — дередира ас.

Юххе тІевеана соьга а хьаьжна:

— Кхузахъ, къайла а девлла, садоур вай! — команда делира Котневс.

Чов дика дІа а йнхкина, охъавижинчу суна, хаалуш гІоли хилира.

Кхузахъ, лаьтта дуьжуш, даьржинна кхиничу цхъана доккхачу дитта кІел каш а даьккхина, уппаханашна хедийна яьхна кхузара дика дечигаш а хІнттош, тхешан лейтенант дІавоьллира оха. Тлаккха тІе ло а хьаькхна, цу тІе генаш а тийсина, дІахьулдира каш. И дерриге а дина девлча, кортош охъа а дахийтина, цхъана пхеа минотехъ коша тІе хІиттина латтарца, майрачу лейтенантан сий Іа-лашдира оха.

Салтичун бІаьргех хала болуш болу и боккха хин тІадам лейтенантан коша тІехъ Іуьллучу гІорнийчу гІорзанна тІе а божош, тІаьххъара старшинас дитира лейтенантан каш.

* * *

Сатосуш кхетачу сирлачу зІаьнаршца гІевттина юха новкъа девлира тхо. Дайма ша кхузахъ ма дарра деанера таханлера де: селханлера тІуьнан, пр-

чан мох а хьовкхуш, шийла яра. Цкъа хьалха тхешан лорах дикка дладахара тхо. Тлаккха, нацкъар а девлла, цхьа а лар йоцчухула дахара. Пхеа-ялх сохьтехь иштта некъ бинчул тлаьхьа, цхьана боккхачу Iома йисте кхечира. ХIара меттиг яра тхоьга чIогIа талла аьлларг.

Кхузахь дIадоладелира тхан отрядана гIехIиттинчех уггаре а кьиза денош. Тахана шийтта дебуьйса кхочура тхо мостагIчун махка девлла. ХIинца дIабеш болу некъ тлаьхьара са кхачош бара. Мел гIоли хиллехь а, настарх йинчу чевно чIогIа ницкъбора суна. Суна гIо дан гIерташ болу сан накъостий шаьш а хала лелара. Тхешан полкаца а, кхечаьрца а лела зIе юха а хаьддера. Теман гIирс а кхачош лаьттара, пулеметана патармаш данне а дацара. Даар-малар чIогIа ледара даьллера. Тоххарехь тIееанера хIумаюун хан, амма, сурсаташ дацара. Оха тлаьхьенна лелийнарш хIинца йисте довлуш лаьттара. Цундела тхан даар цхьа ца хууш вовшахтоьхначу рицкъах хуьлуш дара, ткъа и ца хууш карош дерг кхузахь вуно кIезга нислора. Тхо чIогIа меца хиларна, старшинас тахана кхо экъа шоколаддий, берхIитта галеттий йийкьира, нисса исс дакъа а деш.

* * *

Iаржлуш лаьттара... Буьйсанна кхин а чIогIа шельелира. Жарж санна, охьаоьхуш цхьа кегийра ло а дара.

— Бакъахьаро меттиг а хаьржина, кхузахь садала совца деза вай, — элира старшинас, тхо совца а деш. «Ирс долчун цкъа а довр дац», аьллагунний

дайна, тхуна гена дощущ доккха раггу карийра тхуна, клел длайовттина шортта йол а йолуш. Цу раггу клел а дирзина садаа севцира тхо. Тхох цхъаь Котневс къайлаха гларол хлоттийра, тхуна тледогург тергалде, аьлла. Шиъ го талла вахийтира. Биснарш берриге а садоуш бара. Шел а белла, вовшех хъаьрчнина длабийшинчу нахана снхха набарш озийра.

Хьун мостаглалле, цхъа буьрса длатийнера. Сан чевина хинца хъал глеле хиллера. Кледачу ала тлехъ, гобаьккхина лохкучу накъосташна юккъехъ вохвеллачу суна а члогла тлерлетара мерза наб. Хлетте а, цхъацца вон гленаш гуш, цара самавохуш, ойланаша вохнийна янне а чомахъ наб ца йира ас.

Тхан салтех цхъаь набаран шок етта волавелира.

— Хлей, накъост, хези хьуна?.. Оцу хъан шакаром вай гучудаьхна ца лаш, хлара хьун а глаттор ю, — элира, наб ечу салтичунна муьшка а еш, ради-ста Демидовс.

— Со наб еш-м ма вац, — бохуш, шек а вацара важа.

— Ахъ наб яхъара-м хлун дара хьуна. Ерриг хьун екайо хъан зурмано, — аьлла, юкъаглоьртира тхан отрядан лобран болх дело Секач.

— Гелвелла со... Цу тле мац а велла, — элира набарха ваьккхинчо.

— Ой, цкъа а тлеман ойла ца йинера ахъ, иштта геланча хилла хъайк ваха дезар ду, аьлла дага ца деара хьуна? — бохуш, ца къарлора радист.

— Муха ца йинера, йинера дера тлеман ойла-м,

ас. Амма, иштта пхъагалх а тарвелла со нехан мах-
кахъ ведда лелар ву, бохург дага-м ца деанера.

— Геланчин болх иштта бу, — элира Деми-
довс, — Цкъа пхъагалх тарлой волий лела, тлаккха,
борз саина, тлеххетий лета. Кхераме, аьрха глул-
лакх ду геланчин болх.

— Иштта-м ма дара хлара...

— Дера ду иштта-м хлара, когаш клел лелаш
Южалла а йолуш, — аьлла, хадийра Демидовс, на-
къостан даша юккье а эккхаш.

Вуно генахъ, буйсанна лаьржачу стиглара схъа-
хезаш кеманан гловгла яра. Тхо массо а длатийра.
Раглу клелхъара ара а ваьлла, хъуьна йисте а хлоьт-
тина, цу стигала хъаьжжинчохъ виснера старшина.
Амма, лаьржачу стиглахъ схъагуш хлумма а даца-
ра, тлеттла гена йолуш длайовду кеманан гловгла
бен.

И гловгла длатийча оьглазе куьг а ластийна, вуха
раглу клел а веана, тохарлеррачу а вахана, длатий-
ра Котнев. Тхешан ма хуьллу стогалла ца йохо глер-
таш тхо делахъ а, атта дацара Котневна мацалло
глора дайана, клад а делла Юхкучу тхоега хъоьжуш
Инлла.

Тхан го талла бахийтинчарех схъахезаш глара а,
тата а дацара.

Мацалло бларз а вина, талла араваьлча ен хлума
карор яцара техъа суна, аьлла, дагадеана со хъала-
айвелча, сан дагара хиъча санна, схъаяьккхина шо-
коладан тлаьххъара ши экъа а, йисина галеташ а
йийкъира тхуна старшинас, царех исс-исс дакъа а
деш. Кхузахъ болчара массара а, тле ло а кхоллуш
и шайн пхьор а диъна, мерза клур а боккхуш, мохор-

ка уыйзира... Иза тхан «интендантски складера» тлаьххара рицкѣ дара.

Тхан тийна Iap а дохош, сирла сатосуш, цлех-хъана тоьпаш евлира. Финнахойн автоматех дика кѣаьсташ дара вайн карабниийн тата.

Цхъа минот ялале, массо а кога-салазаш хаьх-кина, хъуьна юккѣешхула а девлла, сихха цу тоьпийн татанаш тле тхо доьлхуш, ведда тхуна дуьхъал ногIура тхан геланчех цхъаь, схъагарехь, хилла чов а йолуш, нэтIийнчу кIайчу обанца, коьртахь куй а боцуш.

— Накъост старшина, же, ма Iелахь, гIоделахь, — мохь туьйхира цо, ведда воьгIушехь шен буйнара карабин а ойбуш.

Чов хиллачу геланчас далийра тхо шен накъост финнашна дуьхъал топ етташ Iачу Iин чу. Сихийнна дIастташ яра тхан накъостан топ, амма шена мостагIчо тосуш лаьтта го ца гора. Тлехъахула, текхна кхуьна тлевогIуш вара финниийн ши салти, буйнахь даьхна арсаш а долуш...

— Ларлолахь! Тлехъа хъажа! — мохь туьйхира ас тхешачуьнга.

Шен ма хуьллу топ етташ воллучу цунна гуш а дацара шена хуьлуш лаьттарг. МостагIий цунна тешнабехк беш бохкура.

Ткѣа хIун де ас? Финнаш кхуьна тлеххочуш ма бохку. Царна хъажийна топ кхуьна кхетарна а бу кхерам. Амма, ойла еш латта зама яц. Цхъана диттах а тевжина, хъажош топ тоьхна шен некха тле куьг дан ца кхуьуьйтуш, суна юххерачу накъосто, хъажош тоьхначу тоьпаца, иза а Iункар эккхийтира.

Накъостаца со кхузахъ а витина, Котиев, шеца
ши салти а эдна, финнашна тлехъашхула чувахара.
Кlур эккхийтина тхо вовшашна тоьпаш етташ дох-
куш, гобаьккхина тлехъашха ваханчу старшинас,
оцу финнийн бена чу пхи-ялх бомба а тоьхна, «ур-
ра!» — аьлла, мохъ туьйхира.

Цхъабосса чудаьржинчу оха мостагlчун тоба а
йохош, церан меттинг схъалецира, финнех кхоъ, цар-
на юккъехъ чов хилла цхъа эпсар а тлехъ, йийсаре а
валош.

Финнийн эпсарера оха тхаьшна чlогlа оьшу ке-
хаташ а, карташ а дехира. Цу тlамехъ тхох цхъа
салти Арсаев а вийра.

Хийла хан хьалха охъатохарна матар а доьлла
lуьллучу дукъох букъ а тоьхна lачу Котиеви чов
дlайоьхкуш воллур а тхан тlеман-лор Секач, тхо
санна кху мостагlчун махка еанчу геланчийн важа
группа, лейтенант Туманов шайн коьртехъ а волуш,
тхуна тlееача.

Оха финнашца бен хlара тlом а хезаш, гена боц-
цуш хиллера уьш. Амма, хlокху юькъячу хьуьн-
хахъ, тхуна тlе ца кхачалуш, хьийзаш леллера-кх
бехха.

Шолгlачу дийнахъ lуьйранна сатоссучу хенахъ,
вайн эскарш тlеман дозана л дехъа девлира. Экхано
санна узарш а деш, мохъ хьаькхира гlора а динна
lуьллучу финнийн шийлачу лаьтто. Вовшашка цхъа
прча цlогlа туьйхира хьаннаша, акхачу бердаша,
лаьмнаша, тоглеша, и шийтта корта болу, туьйра-
нахъ вуьйцу, дажал шайна тlехула хьаьвзича сан-
на.

Гlараяьлла йийцина финнийн чlагlо — Маннар-

гейман сиз, ницкъ болчу Советски эскаран мога-
нашна хьалха ннделча, цкъа хьалха чу а сеттина,
гIаккха, бахкабелла муш санна, хада а хьадда охьа-
дуьйжира. Вайн эскарийн хьалхара дакъош, мос-
тагIчун ницкъ а бохош, сихонца дахача цу финнийн
чIагIоне Выборге кхечира.

— Иштта чекхбелира оха мостагIчун махкахь
юьхьара лаьцна некъ,—элира къежвеллачу салти-
чо, ша дийцина волуш, ондда са а доккхуш.—Дий-
ца оьшуш а дац, тIом хала гIуллакх ду, ткъа цу
тIамца мостагIчун махка валар кхин а хала ду.
ХIунда аьлча, кхузахь са мел дерг а, доцург а, мас-
со а кол а, ор а хьох лата кечделла оьгIазе хьаьж-
на хуьлу.

ОЧЕРКИШ

ВАИН КХАНЕ

Вай ирс долуш ду, дуненахь уггаре а паргIатчу къинхъегамна бакъо йолуш, уггаре а доца белхан де долчу, уггаре а лакхара Iилма долчу, уггаре а мехала сом долчу, уггаре а нуьцкъала, бертахь халкъан юкъаралла йолчу сийлахьчу махкахь даха а, Iама а дина бераш вай хиларна.

Тахна вайн болу

Даймохк

ас хестабо,

Амма,

кхана хинберг

— цул кхуза сов

хасто

дIавоьду со Даймехкан кху новкъа ала бакъо ю вайх муьллхачун а, вешан сийлахьчу поэтца цхьаьна.

Дог ца Iебачу ирсо айвина лиэла хьо хъайн Даймехкан даккхийчу некъашца. Цу паргIатчу некъах цхьаь бу хIара — сан хьомечу эвла боьдуш берг. Мила тешар ву хьалха коьллашний, юьхкашний юккъехула пелбуьйлуш леллачу кху новкъа, тхан мар-

танхой, Гуларехъ буйса а йоккхий, шолгачу дий-
нахъ бен Соьлж-гIала ца кхочуш варданахъ лелла
хан суна дагайогIу аьлча. Дика дагадогIу суна, и
тиша стерчийн варда гIорзанаш тIехъ дIасатоха-
елча, деган-лайга кIел лилхина цхьа иран лазар а,
кхин мел дерш хьовха.

Шалха меттанаш а даьхна, шакарш етташ хьий-
зачу лаьхьарчийн, сийначу моьлкьарчийн бенаша
дIа а юькьана, иштта а луьста кIохцалан коьллаш
лаьттаху, кху «ШайтIанийн тогIий» йистехула бил-
линчу шерачу асфальтан новкъа, хIинца шовзткъа
минот ялале кхочу тхан эвлара Соьлжа-гIала.
«ШайтIанийн тогIех» а хIинца кхузахъ хIумма а ца
дисна. Тохара и доьртанкоьллаш лаьттинчохъ,
хIинца, хаза хьийкьIна стоьмнийн, кемсийн бошмаш
ю. ХIинца кхузара сан мартанхоша, хIор шарахъ,
уггар дикачех ткьентт эзар декалитр кьуона чагIар
даккхал кемсаш гуIю, иштта шорта кхиболу стоь-
маш а лахьабо.

Паччахьан хенахъ, массо а хIуманан хьокьехъ
хаамаш гулбинчу энциклопеди тIехъ: «Iашхо-Мар-
та — Теркан областехъ, Мартана йистехъ лаьтташ
эвла ю, чохъ вехаш кхо эзар кхо бIе нохчо а волуш,
ткъенсс маьждиг а, пхийтта туька а йолуш,—алар
бен кхин тхан эвлан хьокьехъ яздина хIума дац.
Хьанал яздинехьара изза «хьал» хилла ца Iара тхан
эвлахъ. Царна язъян йицъелла, мартанхоша, шайца
тIех чIогIа кьиза хиларна, вийначу чиновникап
коша тIехъ паччахьан Iедало йинна кьуб а яра Iаш-
хо-МартаптIехъ.

Ткъе исс маьждиггий, пхийтта туький, цхьа кьуб-
бий йолуш, цхьан цхьаъ йоза-дешар хууш стаг а

воцуш дара-кха тхан «хьал» дIаяханчу хенахь. Эвлахь йоза-дешар хууш, геннарчу арага тIевеъна, цхьа пнсар бен адам дацара. Масала, некъана я дIасадахьийта кехат язда дезча, цуна тIе хIоашца юьртарчу нехан йоккха рагI хIуттура.

Xинца тхан эвлахь йоза-дешар ца хуург карон, хIетахь и хууш хилларг карон санна, хала ду. Тхан эвлара ши бIе сов стаг лакхара я лаьррана юккьера образовани йолуш ву. Царна юккьехь — гIарабевлла Iилманчаш, инженераш, агрономаш, льяраш, хьехархой бу.

Кху сохьта Iашхо-МартантIерчу пхеа школахь доьшуш цхьа эзар ялх бIе бер ду. Билгалдаккха деза, Октябрьски революци хилале зайнехачохь хиллачу школашкахь доьшуш хилла бераш цуьнан ох хал а хилла ца хилар. Тхан эвлахь музыкан школа, йоккха шиъ библиотека, берийн беш ю. Цу шина библиотека чуьрчу кингех эвларчу хIор вахархочуна пхиппа книга кхочу. Иштта тхешан поликлиника а, лазарти а ю, цIандеш, биргIанашца диллина, массанхьа а кхочуш хи ду, асфальт а буьллуш, тIулгаца тойина майданаш а, урамаш а.

XIокху дуьненахь мел долу эладитий, питаний пахана хьобхуш, цаьрца нехан дог-ойла йохош, тхан эвлахь хиллачу куьпан маьждигашна хьалха лаьттина пхьобгIанаш а тоххара дIаяйна. Церан меттан хIоттийна хаза, исбаьхьалле кечъеш йина, культуран Дворец ю, электрически стогаршца кьегина, дукха адамаш шена чу а лешаш.

Тахана кху Дворецан цхьана зала чохь кьамел дира ас Iашхо-МартантIерчу кемсашлелочу белхалошца. Кхуза гулбелла белхалой, шайн чуьрчу

гIуллакхийн хьокъехъ соьга хеттарш дина ца Iеш, дуьненан еа а маьIлехъ лела гIуллакхаш хаа лууш бара Цара хиттира соьга: «Конгехъ хилларг хIун ду? Къба муха ехаш ю? Вьетнамехъ муха ду?»—бохуш, дукха хеттарш дира цара кхечу гIуллакхех а. Соьга хиттина ца Iаш, дуьнена юкъарчу гIуллакхех лаьцна шаьш дехха соьца къамелаш дира цара.

Цхьана белхалочо ГIаибан Мусас элира:

— Нохчийн халкъан кица ду: «Бакълуйш верг ницкъ болуш ву», — олуш. И бакъдерг вайгахъ ду. Цундела, шаьшна ца лаахъ а, хаан деза оцу вайн мостагIашна машар тIамал тоьлар буйла.

— Вала герга ваханчу сонтачу стагана лата дага ма догIу. Иштта бу-кх и вайн мостагIий а,—вистхилира дIо тIехъара схъа важа.

— Ткъа, хIун дер вай царна? Масала, совца а ца хиъна, уьш дов дан гIортахъ, царна цу марша тIе богIу буй тоха а хуур ду вайна-м,—аьлла, тхан къамелаш дIадерзийра стоммо лохачу дегIахъ а волуш, гиччошкахъ къежвеллачу белхалочо.

* * *

Iашхо-МартагIера, Шела боьдучу новкъа а девлла, схьадогIу тхо, кху сохъта, туьйранахъ буьйцучу «ГIуьйта-Коьртехъ» ду. Цхьа пхийтта шо хьалха, адаман ког кхачанза, акха меттиг яра хIара. Кху «коьртехъ» лаьттинчу кIохцалан коьллаш юккъе тоьхна чIу чекхбер бацара. Кху лаьттан хIонс хааеллачу сутарчу Орцин Тапас: «ГIуьйта-Коьртехъ бехаш, исс корта а болуш, цIарца богучу

блаьргашца саьрмик бу, цу коьрте глѳьртинарг дийна вуха а воьрзур вац», — аьлла, даккхийтинера. И туьйра а хилла дисни. Цхьана а саьрмиках ца кхоьручу советски стага, Глѳуйта-Коьрте, майрра буро а тоьхна, шортта мехкадаьтта даьккхина.

Тхан некъана аьрру аглорхьа, Глѳуйта-Коьрта-на нисса хьалха, стигала хьала а дахна лаьтташ кибарчигеххий, тлѳулгеххий доьттнна заводийн пенаш ду, глѳурглезийн вортанаш санна, сатта а сеттина айаелла лаьтташ глѳишлошъен кранаш ю, царел а лекха айаелла лаьтташ — лаьржа туьнкалгаш. Уьш кхузахь еш лаьттачу: шекар доккхачуй, машинаш ечуй, дечган глѳирсаш бечуй, аьчкабетонан конструкцеш ечуй заводийнний, жижигакомбинатанний туьнкалгаш ю. Церан лекхаллица кьийса хлѳиттинчу кепехь, хехой санна, гобаьккхина лаьтташ ду мехкадаьтта доккху чардакхаш — вишканаш.

Кхузахь белхаш беш дуккха а нах бу. Делахь а, кхарна юккьехь кьаьсттина шена тлѳехь тидам буьтуш верг, схьахетарехь, бетонни белхаш бечийн бригадир Вахлѳидан Ахьмад ву. Тхан алсамо кьамел а цу юккьерачу деглѳехь а волуш, лаьржачу аматахь юьхь-сибат долчу кьуоначу стагаца хилира. Хабарна тлѳера вац Ахьмад. Шега динчу хаттарна жоп а халла бен лац, олуш дерг а доца олу. Ткьа, балха тлѳевирзича кхин хуьлу иза. Балха тлѳехь и кхехка, мотт а бастало, ког а байло. Гаганова Валентинница яхьаваьлла, кху глѳишлош ечохь уггаре а тлаьхьайинсичу бригаде а ваьлла, и бригада хьалхарчу могларе йоккхуш воллу Ахьмад. Кху ялхийтта шарахь ша болх беш, хлѳара шоллагла ю Вахлѳидан Ахьмадан белхан меттиг. Дейтта шарахь Ленингорскехь шах-

техъ машинистан болх беш Ийна и, хлокху тлаъ-хъарчу кхаа шарахъ, кхузахъ бетонни белхаш бечийн бригадир ву. Балха тлехъ баккхийчу кхнамашца шен коллективан коммунистически кьинхъегаман бригада аьлла цле яхийтина цо. Дукха хан йоцуш кхузарчу партийни организацес, цхъабарт болуш, Вахидан Ахьмад Коммунистически партин член веш дланэцаро билгалдоккху цу сийлахьчу балха тлехъ Ахьмада баккхий кхнамаш бохуш хилар.

* * *

Тхо хлинца духа а новкъа девлла, Шела дладоблхуш ду. Суна духа а дагатуьйсу хлара гиншлош ечохъ начальник волчу Михаил Изманловс сзйга дина къамел.

— Ийна а яьлла, тхан коллективо белхалошна дладуш бле сов башха керла хлусам ю; бле сов доьзало сирлачу, хазачу хлусама чохъ даздийр ду хлокху деношкахъ цинлу керла шо. Тхан коллективо дог цлена дозалла до кхузахъ тхаьш кхнийнчу нохчийн къоман белхалойх, тхан белхалойх дукхахберш — нохчий бу, царех пхеа бле стагана белхан говзалла кхузахъ ламийна. Кхузахъ болх беш ши бле сов нохчийн зударий бу, царех а дукхахболчарна белхан говзалла кхузахъ лемина. И тхуна къаьсттина хаза хета! Кестта кхузахъ, вайн махкахъ уггаре а яккхийчех йоккха, шекардоккху завод болх бан йолалур ю, — бохуш, дийцира Изманловс. — Иштта, кестта болх бан йолалур йолуш ценош ден комбинат а, дечиган гирсаш бен завод а, ТЭЦ а ю. Селхана кьух а даьлла лаьттинчу хлокху эрпа

арахъ, довазза-пховазза тѣклел динна цѣнош а до-
луш, чохъ дехаш ялх бѣ эзар адам а долуш керла
гѣла хлуттур ю.

И гѣла хинна а географически карти тѣхъ яц,
амма цуьнан доккха, лекха гѣларт дика гуш, тох-
харехъ дѣхЮьттнна! Иштта хийцабелла «исс кор-
тий, царца богу бѣьргашшин болу сѣьрмик
баьхна Гѣьйта-Корта». Массанхъа а йогуш цѣраш,
цѣраш, цѣраш ю. Хлан-хѣа, уьш туьйранца бий-
цинчу сѣьрмикан бѣьргаш дац; цкъа лиэпарца
гѣеллуш, юха къегаш кху Кавказан маьршачу сти-
гали кѣл дѣадоьдучу шеран кхнамашна шатлакх
луш, тѣдогѣург — къобалдеш йогуш электричест-
во ю.

Бакълуьйш хила а хилла Іашхо-Мартантѣрчу
совхозан белхало Гѣанбан Муса. Дан а ду вайн Не-
къан кехата тѣе яздина:

Машар,

Доттагѣалла.

Толам.

Цундела вешан сирлачу Кханенах кхин а чѣогѣа
тешна доьлху вай кху боккхачу новкъа.

ХІІНЦА КХІН ЗАМА Ю

«Нохч-ГІалгІайн махкахъ. Шела районерчу «Джалкх» совхозехъ звеньевой волчу І. Зармаевс 20 гектар лаьттан хІор гектара тІера 1959-чу шарахъ 149 центнер, 1960-чу шарахъ 141,8 центнер буьртигахъ хьаьжкІаш яьхна».

(«Правда» газета тІера)

Суьйренан бодано охьаталійча санна, цІийзаш, сетташ дара лекхачу акхтаргійн, хьуьнан кхорійн Іорадевлла генаш. ТІетаьІІнна лаьтта кхоьлина стигла а, оцу диттійн баххьаш охьа а талаш, тІе-йьожначух тера хеталора. Дуьне а макхдина, чан санна, кегийра тІедогІуш шийла дерз дара Кху ше-рачу арахъ дІахьажарх, массо а хІума мокхачу тІу-налло кегадарна, стиглах латта дІакъаьста сиз а дацара гуш. ДегІана чІогІа хаалуш, хІинца а арахъ лаьтташ ирча шело яра ..

Генара йоцуш цхьанхьара-м схьахезара тракто-ран гІовгІа, амма кху йочанан кІуьра юккъехъ трактор ша гуш яцара. Мила ву техьа тахана болх беш верг? ХІан-хІа! И деш дерг охана дац, иза цхьанхьа хотталахъ йисна директоран машина хир ю, — бохуш, ойла еш вара со, тхан «Газик» яхана хІинца, и хьалхара Іаьржа бІал тІекІел а тухуш, даьккхинчу хорша хьалха нисъелча.

Хьалхара бІал! Кху ховхачу лаьттан накха а хадош, кьегана, бела а белла Іуьллу хьалхара бІал, шен цІенчу дага тІера поэта язбина иллин

хьалхара моґла санна, хаза, комаърша бижна, хьеначу лаьттан кийрара беркат гулдан...

ХIара ю-кх, шен роґлера го а баьккхина юха йирзина йоґлу, и трактор а, цунна тIехьа тесначу нахарна тIера, пиллаг санна вай кхоссалуш, охьаликкхира, махой, малхой вагаварна, Iаьржачу юьхьсибатца, гIехьачу дегIахь кьуона стаг. Tле а веана, тхуна, я кху чам боцчу йочанина хIуьттаренна комаърша вела а кьежаш, салам-маршалла хьаьтира цо тхоьга. Салам схьа а эцна:

— Зармин Iабдул-Салид оьшура тхуна, — элира ас.

— И со ву-кх, — аьлла, тохара санна велакьежра жима стаг.

— Хьуо ца вовзарна бехк ма биллалахь.

— Бе а буьллур бац.

Шен дегI ца кхоош кьахьегарна, хьацарой, малхой, мазакь а вахийтина, дегIаца сов дилх доцуш, лу санна, каден вара кьуона стаг. Хьостамаш санна, ира, кьегина хьаьжначу цуьнан шина бIаьрга кIелхьара цхьа а хIума дIагIур дац, аьлла, хеталора.

— ХIара санна долчу дийнахь болх хьан бо? — аьлла, цец а волуш, хаттар дира Iабдул-Салиде тхан накьоста.

— ХIара муьста йочана ала гIертний хьо?

— ГIерта те.

Парґлата, шек воцуш дIаса а хьаьжна:

— Деа сакьералу хIума дац. Делахь а, тхан гуотанна новкьа яц хIара, — жоп делира цо, юха а йирзина дIайоьдучу тракторна тIаьхьа бIаьрг а тухуш.

— Тамаша бу-кх хIара тIеда латта нахар тIе ца лизтар, — элира ас.

Схьаэцначу тIедачу лаьттах буйнахь бина ме-
жарг дIакхоьссина, шен цIенчу кера юккье а
хьаьжна:

— ТIеда хиларх тIе леташ а, ца леташ а шен
цхьа мур бу кхуьнан, — элира Iабдул-Салида, то-
хара санна, вела а кьежаш.

«Джалкх» совхозехь болх бан волавеллачу дий-
нахь дуьйна схьа а хIуманан тидам чIогIа бешший,
балха тIехь мало ца ешший Iабдул-Салид хиллехь
а, цхьанна а дагадогIур дацара оццул даккхий бел-
хан декхарш шена тIелаца хIара гIуртур ву, аьлла.

«Айса лелочу лаьттан хIор гектарера бIе шовзт-
кьа центнер буьртигахь хьаьжкIаш йохур ю ас», —
аьлла, и майра ойла шен кийрахь сецна де хIинца
цунна шена-м дера ца догIу дага.

«Ой, хьерваьлла хьо, жима стаг, — бехира цуьн-
га хIетахь, дуьненан хIуманаш гинчу баккхийчу
наха. — МартагIерчу вайн цхьана махкахочо,
Гуьчкан Iелас, тIелаьцнера цкьа хIор гектар тIера
бIе центнер буьртигахь хьаьжкIаш гульян. И дош
цо кхочушдина аьлла, Iедало кхайкхина Москва,
Кремле а вигина, доккха совгIат дира цунна. Ткьа,
хIинца хьо бIе шовзткьа центнер яккха воллу, иза
а буьртигахь?» — цецбуьйлура баккхий нах.

— И тохара дара, хIинца кхин зама ю. — аьл-
лера хIетахь кьуоначу стага, ша айдина гIуллакх
кхочушдалур дац, аьлла хеташ, шега и кьамел ди-
начаьрга.

Iабдул-Салида ша делла дош кхочушдира: ша
лелийнчу ткьа гектар лаьттан хIор гектара тIера

бе шовзткъей исс центнер буъртигахъ хъаьжклаш гулйира цо.

Шайн комсомольцаш гулбеллачу цхъана дийнахъ, и хъаьжклаш лело кегийрхой бийцира совхозан комсомольски комитетан секретара Домин Мовлада. Комсомольцийн тхъамдас и гуллакх айдича, массарел а чога цуьнгахъа ваьлла гуламахъ къамел дира Iабдул-Саида.

— Цу балхана хIара говза вуйла хууш, айса и гуллакх айдеш суна сайна лиънера хъаьжклаш лелочу кегийчийн звенон коъртехъ Iабдул-Саид хуьлийла, — бохуш, ^адийцира тхуна Мовлада. — И хила а хилира иштта: хъаьжклаш лело вовшахкхетачу комсомольцийн-кегийрхойн звенон коърте Iабдул-Саид хIоттийра.

— Иштта алсам ялта гулдан аьтто муха хилира шун? — аьлла, хаттар дира оха Iабдул-Саиде.

— Соьга а хъаьжна, ойла йнча, ала а тарло: оццул дегIана кIезгачу кхуо муха баьккхина и толам? — элира цо, кIеззиг вист ца хуьлуш а лаьттина. — Уггаре а хьалха ала дезаш ду и боккха болх бинарг со цхъаь ца хилар. И гуллакх динарг тхан звено ю, нагахъ оха динарг дика гуллакх делахъ, иза тхан массеран а юкъахъ доьналла ду.

Тракторист го а баьккхина вухавоглуш вара. Цуьнга дIахъаьжнацохъ, цхъана хIуманан ойла ечуха, къамел сацийра Iабдул-Саида. Певахана, трактористе вист а хилла, и дIа а вахийтина, вуха вирзинчу цо:

— Арахъ хIунда лаьтта, схъадуьло кху чу гIурду вай, — аьлла, гена йоццуш лаьттачу бригадан вагона чу дигира тхо Iабдул-Саида.

Кхаа-веа стагана чохъ вижа а, глатта а парглато йолуш, чкъургаш тлехъ безамехъ йина хлусам яра тхо чудахнарг. Пенаца йинчу нараш тлехъ дехкина клайн меттанаш дара, тлетийсина бецаи басахъ тлерган юргланаш а долуш, чу ма велли, куьг аьрро аглорхъа длатохначу жимачу шкафа чохъ иштта цена кад-лайг а дара. Тхо, не! йиллина а юьтуш, кора хъалха лавттаху стоьла гондахъа охъа-хевшира.

— Цкъа вайн газеташ тлехъ дийшира ас, — элира, духа а къамел дладолош, Iабдул-Салида, — Американ Айов олучу цхъана штатехъ бехачу фермерша хлор гектара тлера ткъе исс центнер буьртигахъ хъаьжклаш а гулйо, иза церан цигахъ боккха кхнам лоруш глудлакх а ду, — аьлла.

— Цхъана гектара тлера оццул хъаьжклаш-м хийла хан хъалха вайн дайша а гулйинна хила тарло, — далийра тхан накъоста.

— Суна а тарделира-кх изза, — элира Iабдул-Салида.

— Иштта дан а дара иза-м.

— Вайн вархIа а дендай, адамана дага ца йоглучу хенахъ дуьйна схъа, цара чул дика хIара хъаьжклаш а лелаш, дуккха а цара чул илсам гектара тлера хлорш гул а еш схъабаьхкина хилла таро ю, — дийцира Iабдул-Салида. — Амма цу тлехъ вайн дайша инзарен хала къахъегна: кхузза-доьазза мекха боккхура, мосуьйттазза асарш дора. Ткъа, масала, йокъа хIотта мега аьлла, шайн дага кхерам тасахъ, хлор хъаьжклан зIийдигана куьйга хи тоха дагахъ, сурийла а оьций, буьйIалора, боху. Вайн

хенахь, хІинца вайн йолчу техникаца кѣаьсттана, иштта чІогІа куьйга болх бан эшац. Суна хетарехь, хІинца оьшург и болх Іилманан ннзамца балош бан хаар ду, — бохура кѣуоначу стага. — Тхан, шела-хойн латта деа мартанхойн лаьттал тоьлаш ду олийла яц. Мелхо а, цераниг гІолехь хила мега. Цундела тхан аьтто балар, оха и болх хьесапца, лаьттан амалш хууш, цуьнан рожца тарлуш бар ду моьтту суна.

— Шуна луларчу куршлойн а ма ду иштта дика и латта, цара а ма бо вуно чІогІа болх а. Церан хІунда ца хуьлу и шун санна хьийкѣнна ялта? — хаьттира ас.

— Нийса бах, — аьлла и чІарІдир абадул-Саїда. — Схьаднийцарехь, тхуна цхьа кѣайле хуу таро ю-кх, — олуш, йиллинчу неларх арахаьжира иза.

— И ала а хаац суна-м.

— Суна а дера хаац. Амма, оха тхаьш а тамаш беш, кхин цхьаь ду. Шо тайна я говза кѣахьегна оха алсамо ялта гулдахь, тѣбоьрзий, схьайийцал и шайн кѣайленаш, олий, массанхьа а хьавзадо тхо. Тлаккха тхоьга гуламашка кхойкху, тхо президиу-ме хоржу, тхуна дош ло: схьайийца и шайн кѣай-ле, — олий. Ткѣа, ма-дарра дийцича, тхан цхьа а кѣайле йолуш хІума дац. Оцу цхьаболчарна-м кѣайле хила а тарло иза. ХІунда аьлча, и ялта шен хенахь дІаде а, Іалашдан а хаа ма деза. Иза ян а ю кѣайле латта Іехо гІертачарна, цуьнгара шайна шортта а дезаш, цунна дІа хІумма а ца лучарна. Ткѣа, Іаламна а ма лаац вайна ишттанехьа даца!.. Массо а хІуманна шена догІуш дерг дезийла ха-

ар — къайле яц, иза шен балхана тlехъ говза хилар ду.

— Ас и нийса ца хайттина хила а тарло. Йийца-хъа и шайн говзалла.

— Цхъа а къайле йоцуш, уггаре а хъалхара говзалла хlу хуьйцуш латта леладар ду. Масала, кху шарахъ хъаьжкlаш йийнехъ тlедогlучу шарахъ кlа я маьлха-хlуш а дуьйш. Хlунда аьлча? И цхъа хlума лаьттана а кlордадо. Ца хезна шуна, хийла хъалха дуьйна схъа а вайн дайша: хlу хийца деза — лаьтте садалийта деза, олуш?

— Дера хезна.

— Тlаккха. Моз а ма кlордадо даима а дууш хилча. Массо а хlума шен хенахъ хийцалуш хила деза. Цундела кху лаьтто а йиллина цхъа кеп лац, — бохуш, дийцира тхуна шайн белхан гlуллакх lабдул-Салида. — Малхе, махе хъаьжжина, тlедогlучу догlане хъаьжжина лело деза кхунах туху куьг. Цхъа кхин а ду хаа дезаш: лаьттана а ма деза даа рицкъа. Уггаре а цунна диканиг фосфоран дамица яхкийна кхелли ю. Иза а дицдан мегар дац.

— Иштта ду-кх кху лаьттан гlуллакх, — элира цо шен къамел йисте долуш.

Массо а шайнинг хасто гlерташ а вацара къуона стаг. Стохка гурахъ, бlаьрг белла сирла де ца догlуш, арахъ йочанаш лаьтташ шайн и цхъаболу накъостий боьхна бара, аьлла а дийцира тхуна lабдул-Салида, вагона чуьра ара а девлла, тхо цlа дахка новкъадовлуш.

— Ялта чудерзочу хенахъ кхераме ю иштта хуьлу йочанаш, хlунда аьлча, и схъадаьккхина ялта тlекlел охъадохка таро ца хиларна. Амма и гуьй-

ре а тхо тоьлаш чекхъелира, — аьлла, доккха са а даьккхина, — пачхьалкхана хьалха тхешан декхар кхочуш а дира, хлор гектара тлера бле шовзткье исс центнер буьртигахь хьаьжкIаш а гулйира оха, — олуш, чекхвелира иза.

Къуоначу стеган Iаьржо-бььмаша басахь ши бIаьрг дог цIена богуш бара, цуьнан екъаночу юьхьа тIехь сирла-цIен бос керчара.

«ТIейогIучу хенан планаш муха ю шуп?» — аьлла, динчу хаттарна:

— ХIара шо дагна там хилла, боккхачу синкъерамца доладелла тхан, — элира Iабдул-СаIида. — Вайн партия ЦК-и тIаьхьарчу Пленумехь, мехкан тоьлаш болчаьрца тхан болх а лерина. Цу пленумехь сан цIе яьккхинчхана тхешан звенона тIе доккха декхар доьжнийла хаьа тхуна.

И хууш, керлачу шарахь Даймакхана дика совгIат дан кечлуш, кхин а даккхий декхарш тIелаьцна Iабдул-СаIида, шен накъосташца цхьаьна. ТIедогIучу керлачу шарахь бIе гектарах хлоранна тлера бIе ткъаткьа центнерш буьртигахь хьаьжкIаш гулъян, шоллагIучу бIе гектарах хлоранна тлера цхьацна бIе центнерш шурех юьзна сийна хьаьжкIаш лахьо, цул совнаха, ткъа гектарах хлоранна тлера ний бIе центнер шекаран буракаш гулъян тIелаьцна Iабдул-СаIидан звенос.

Зармаевн звенохь верриге а ялх стаг ву, царех кхоь коммунист, кхоь комсомолец ву. Уьш массо а къуоначу белхалойн суьйренан школахь доьшуш ву, школера бевлча, болх а беш, институтехь деша дагахь. Звеном ялхе а член тоьллачу трактористан-механизаторан говзалла йолуш а ву.

Балха тлехъ уггаре а диканиг—вовшашна юк-
къехъ хъанал яхъ хилар ду, — элира Іабдул-Сали-
да. — Дог боъха хъагІ лелор бІаьрга дан ца дезаш
вала воллу со. — Тхан «Джалкхехъ» массара а
цхъабосса, хІор гектара тІера бІе ткъаткъа цент-
нерш буъртигахъ лун де тІекхачаре чІогІа сатуьйс-
ас. Иза а кестта кхочушхила дезаш гІуллакх ду,—
аьлла, шен комаьрша юьхъ юьззина велақъежира
Зармаев, соьга и шен балхо шагдина онда куьг а
луш.

Тхешан дагахъ: «Цу хъайн хъаналчу балха тлехъ
рогІерчу ирсе кхочийла хьо», — бохуш, тхо Іабдул-
Салидах дІа а къаьстина схъадогІуш, таьІначу стиг-
лара и мархаш дІаса а яржош, гІушлакхе баьлла
малх схъакхийтира.

МЕХКАН ГИЛЛАКХАШ

Гуьйренца сатосуш гена новкъа велира со. Ам-ма, гIали чуьра ара валале, цIерпоштнекъал дехъа волучохъ сацийра. Со сацийна ца Iаш, масийтта тайпанчу гIуллакхашка новкъа бевлла нах тIехъ а болуш цхъа бIе сов машина сацийра кхузахъ. Тобъ-арг тхо кхузахъ латтош кIордийнчу цхъаммо, тIе а веана, тхан шофере эдира:

— Же, накъост, дIаерзае кхечу новкъа. Цигаху-ла сихон чекхдовладала мега вай.

— Тамаша бу-кх иштта меттиг вайна караяхъ.

— Карор ю. ДIаерзае ахъ.

— Кху гIалел чохъа цIерпоштнекъ хадош пхи некъ бу, оцу пхеа некъа тIехъ берг хIарра гIурт бу, накъост, — аьлла, хадийра тхан шоферо, оьгIазва-хана аз а айдеш. — Кху цIерпоштнекъана тIехула я кIелдIашхула тIай деш пхи-ялх эзар туьма ца дойуш, иштта хIиттина лаьтташ миллионаш ягориг йойу вай. Ткъа, цул а новкъаниг — кхуза а хIитти-на, эрна зама яйар ду. ОьгIазьэха кIордийна я гIелвелла, ша шега лувьш санна, кхин а дехха гIам-гIим дира шоферо.

ЦIерпоштнекъан карахъ къаьсттана «онда Ie-

дал» хиларна, и шен Іаържа корта а айбина, оцу
некъа тІехула дІасаволавелла лелаш волчу ваго-
наш вовшахтасархочо шена сингаттам бахъара
иштта дукха кхузахъ ца латта а магара тхо, ткъа
вуйшта, сахът ца кхоччуш эрна зама яйъира оха.
ТІаьххъара а цу Іаържа корта болчо шлагбаум хъа-
ла а айъина, дукха хан ялале, вайн махкахъ уг-
гар боккха а, хаза а болчарех цхъана — Москва —
Баку вовшахтосучу — шуьйрачу некъа тІе девлира
тхо.

Тхан шофери, газ лучу пиллага тІе ког тайнйра.
Цхъаммо йовднийна хьош санна, тхуна тІехлелхара
нохчийн ярташ: Іалхан-Юрт, ГІулари, Хаьмби-Ир-
зи, ШаІми-Юрт... Ткъа дІо-о генахъ моглa бинна
лаьттачу таьІано-можачу лаьмнашна юххера схъа-
гуш ю МартагІа, ВаларгІа, ГихтІа.

Цкъа и дара Гиххойн боьрахъ,
Юькъачу хьуьнах довлуш тхо.
Седарчаша лепош, тІехла
Тхуна сирла стигала го..

Иштта яздина оцу меттагех лаьцна сийлахъ-вок-
кхачу поэта Лермонтовс. Буьрсачу тІеман зама и
хиллашехъ, нохчийн дахар, ГІиллакхаш, истори даг-
гара йовза а, хІокху шена тамашечу махкахъ цул а
хъалха дІаяханчу хенахъ хиллачу ГІуллакхийн хьо-
къехъ долчу дийцаршка, дог цІена тидам беш, ла-
догІа а хан карийна цунна.

Халкъо шен паргІато къуьйсусх айдинчу оьзда-
чу ГІиллакхийн сий а деш, и мел хала делахъ а, не-
хан дахарца догІу бакъдерг ма дарра дІаолуш,
нах безаш хила веза со, аьлла, карийна «лакхар-

чарна» ца везаш ваьхначу корнетана шен кѳуонах-
чун меттиг.

Хазахета-кх: церан яххъаш,
Тийлан басахъ лепа уьш.
Церан куйнаш, тишон пхъуьншаш,
Іаьржа хъуьйсу церан біаьргаш,
Аз таьІано ден кѳамелаш,

бохуш, яздина поэта нохчех. ІІ стих язйина цхъа бле
ткѳа шо сов зама ю. Ма хаза, дог цІена, довха аьл-
ла цуо иза... ПаргІато лобхуш айделла нохчийн
кѳам иштта доггах девзинчу цуьнан лаам а, дог-ой-
ла а хиинчу Лермонтовс, шен хенахъ Пушкина сан-
на, доттагІалле куьг кховдийна нохчашка.

Ас цуьнга хьаттира:
Кху меттиган цІе хІун ю?
— Валарг-хи. Я шун матте яьккхича
«Іожаллин хи», бохург ду, —
Аьлла, и соьга вистхили...

Ткѳа, хІинца мичахъ ду Валарг-хи? Иштта хат-
тар до, цу сийначу бацо дІа а юькѳна лаьттачу
саьнгарна тІехула тиллинчу тІе хьалхха «Валарг-
хи», аьлла, яздинчу шина даше хьаьжинчо. Хийла
хан хьалха кху арахъ котбаьлла хьийзинчу кѳнзчу
тІамца цхъаьна доьза дайна «Іожаллин хи» а. Ам-
ма, цу сийлахьчу поэтан безамна, дог цІенчу нохча-
ша кхузарчу шайн цхъана эвлана оцу поэтан цІе
тилина.

ХІара ю и Лермонтов-юрт, республикехъ дика,
хъанал кѳахьегарна цІе яххана буьйцуш болчу
ахархойн эвла. ГІуммий, саз-латтий кегош дарна,
макх а делла, сийсаш догІучу Соьлжан лекхачу

берда йисттехь, кху боккхачу некъана аьтту аг'лор-
хъа йуьллу поэтан ц'арах йолу юрт.

Нохчашна ца вицвелла шайца дог ц'ена хил-
ларг. Иштта хаза ду, г'иллакхехь ду, мел генара и
делахь а, диканна дуьхьал — дика дахьаш.

Кху т'аьххьарчу хенахь кест-кеста vorly со х'ло-
кху «седарчаша лепош, т'ехула сирла стигал гучу»
меттигашка хъажа-х'лотта. Тахана къаьсттана сирла
лепа кхузахь вайн маьрша стигал. Кхо-диъ шо
хьалха ерриг х'лара к'лошт акха йуьллуш яра, кхуза
дажа даьлла жа, хьекхалуш коьллаш т'ехь цунах
бисинчу т'ерг'лан лар бен схьалаца х'лума доцуш
довра.

Х'инца кхузахь хъан б'лаьрг д'ла ма боьдду лаьт-
таш массо а стоьмийн, кемсийн бошмаш ю. Апрель
беттан хазчу малха к'ел лепаш, хьийк'ьнна ялташ
ду. Б'лаьрг хьостуш, хаза лаьтта кхузахь и ирс до-
луш вехачу советски стага кхинийна беркат.

Ирс — шеца к'орггера доккха маь'йна долуш
дош ду. Д'ю дозана дехьахь, хьоладайша — дешн
шорта дерг ирс долуш лору, цигахь ирс дешница ду-
сту. Ткъа, вайн кхузахь ирс — дахарехь, балха
т'ехь стеган хилла кхнам бу. Вайн советски г'илла-
кхехь кхиничу стагана ирсан маь'йна балхахь, к'ий-
самехь, дахаран хазаллехь го. Ван а ву х'локху дуь-
ненахь уггар ирс долуш верг хъаналчу балхах дог
дуьзнина, цуьнца сакъераделла стаг.

Дукха хан йоцуш Г'ойт'лахь, Кагерманов Олха-
заран Коммунистически белхан бригадан член вол-
чу Хъасанан Iабдул-Решидах кхийтира со.

Оцу чам боцчу шийлачу дийнахь удобрени а эц-
на, ара, кхаш т'ле воьдуш вара къуонан тракторист.

Мах а елла, оьглазе тлейоьжначу стиглара охьа-
доглуш, жарж санна, кегийра, шийла дерза дара.
Гобаьккхина хлоьттина дуькъа дохк хиларна,
блаьргана схьагуш хлума дацара. Когаш клел лаьт-
таш буйкъа ткьарш, шело...

— Ой, ткьа ишттачу дийнахь болх хьан бо? —
цецваьлла, хаьттира ас Іабдул-Решиде.

— Ца бича, хьо ваха, таро ма яц, — элира соь-
га, кхин ойла а ца еш трактористо. — Хинца
вижина Іиллахь, — блаьсте Іахара йоглур ю, —
шен балхах тоам хилла, воккхавечу трактори-
стан Іаьржа блаьргаш ирс долуш сирла хьуй-
сура.

Хьовснийла а ю ишттачу блаьргийн ирсе. Ша деш
долчу глудлакха тлехь кхиам хилар, цунах дог ду-
зар хьоме ду дуьненан дахаран хам хиничу стагана.

* * *

Тахана ас арабаьккхина некъ, газетан редакцес
билгалдаьккхина цхьа экама декхар кхочушдан,
буйнахь «Некъан кехат» а долуш хьош бацара. Со
сайн «парглатчу исбаьхьалхочун» глудлакх эцна
воьдура. Иштта а муха эр ду и. Билгалчу Іалашон-
ца схьалаьцна халкъана хьалха даккхий декхарш
лаьттачу кху сийлахьчу хенахь хила тарлой техьа
парглат исбаьхьалхо? ХІан-хІа, хІинца иштта стар
хила тарлац. И ца тардалар кхеташ а ду. ХІунда
аьлча, и мехкан даккхий глудлакхаш кхочушдечу
новкъахь Іедалан алапеца тледужучу декхарел сов-
наха эхьаца бехк бужу вайх муьлххачунна а тле.
Ткъа и вайна эхьаца тледужуш дерг глудлакхера

догӀучу алапеца дужучул вайн дагна дезахо а ма ду йохье диллича.

Кху сохьта со генарчу лам чохь — Нажин-Юьртан районехь ву.

Белхан декхарш кхочушдечу новкъахь а, республикан бахаман балансехь а уггар хаьлхарчарна юккье йогӀу Нажин-Юьртан район. Дийца оьшуш а дац, нажин-юьртхошна дика хаьа бахаман декхарш хӀитто а, уьш баккхийчу кхнамашца кхочушдан а. Масала, схьаоьцур вай кху районера ши колхоз: 22-чу партсьездан цӀарах ерггий, «Ленинан вешеташший». Дадаханчу оцу йочанеца а, йокъеца а хала деанчу шарахь жижиг, шурий пачхьалкхана дохкаран план кхолха кхочушйира цара. Башха а дац, кхузарчу наха юкъяраллин декхаро шайна тӀедожийнарг хьанал кхочушдо.

ГӀойтӀахь санна, кхузахь а къамелаш хилла сан гӀарабевлла болчу ялташ а, даьхнин а лелорхошна. Массара а бохура: устлабниксьхошца яхь а девлла, шаьш делла дош кхочушдеш схьадогӀутхо. ХӀунда дуьйцу иза—нажин-юьртхой буьсур а бац белхан декхаршна тӀаьхьа. Хьанал къахьега хааррий, белхан говзаллий, нахе еха ца езаш, цаьргахь шайн ю. Ткъа кхидерг лаамо до.

Кхузахь шортта йинна и нисъелла даьхнакерташ а, божалш а, жан-гӀотанаш а гур ю шуна. Амма, иштта дика йинна клубашший, библиотекашший, халахеттал, кӀезга ю! Ур-аттал, районан центрехь — Нажин-Юьртахь а яц хаза, безамехь клуб.

— Сарахь, балхара цӀа вирзича садаӀа ваха синкьераме меттиг яц кхузахь, — аьлла, дийцира суна кхузарчу цхьана школан хьехархочо. — Мел

ойла йина хьовзарх лулахо волчу ца вахча вьдний-ла караяц. Ткъа цнгахь хуьлуш дерг а садалар дац. Цхьацца дийцарш а дой, кад молий я кехатех ловзий дласадуху тхо.

— И кад ца мелча глуда тухуш-м дац шуи кхузахь? — хаьттира ас къамел дечуьнга, вела а къежаш.

— Дера дац. Делахь а, хинца иштта гиллакх ду-кх чвеванчуина и хьалха хлоттош.

— Реза вуй хьо цу гиллакхана?

— Дера вац. Суна-м, хьо ваха, лаьара и дловш мелла дегI а ца дохош, хазчу сурташка хьаьжина я пайдехьчу къамеле ладоьгIна чомахь цIа верза, — аьлла, жоп делира хьехархочо, схьахазарехь, и шайи иштта ца нисдалар хала а хеташ.

Лерана цуьнга ладоьгIча, суна а чIогIа новкъа деара, оццул дика белхаш бечу кхузарчу нехан Iердахаран лаамашка кIезга ладуглуш хилар. Ткъа и хьенан бехк бу? Кхузахь «халкъа юккъехь культурно-серлонан болх бан дахкийтина тхо», бохуш и даккхий къамелаш а деш, бежаш лелачу «пелхьонийн» бехк бу уггаре а хьалха. Цул тIаьхьа, цара лелочуьнга ла а доьгIна, уьш метта ца хIитточуьнан бехк а бу.

Щеца доккха маьIна долуш болчу цу культурно-серлонан балха тIехь тоам хилац, вай маьждиг дIа а къевлина, йоккхачу хардангца моллин сурт даккхарх. Иштта сурт гира суна кхузарчу туькана чохь, иза а цу туьканахь бен дан а дацара.

— Тамаша бу-кх цу «гIирсаца» бусалба динан ямарт гIуллакхашна дуьхьал вайга кхнамашца кьийсам латталахь,—элира, суна юххехь лавттачу

тохарлерчу хъехархочо Мовсара, лерана цу сурте а хъаѣжна.

— Уѣш а дѣадахана шира хѣуманаш ду, — элира цуо, ца вешаш цу суртехъа куѣг а ластийна.

— Муха дѣадахана...

— И санна сурт со вуно жима волуш тхешан эвларчу ликпункт чохъ гина суна.

— Тѣаккха?

— Хѣетахъ иза иштта дара.

— Хѣинца?

— Хѣинца моллас шен духар а, амалш а чѣогѣа хийцина. Хѣинца цуо сийна оба а ца лелайо, кѣайн, ехачу можах а хъозаша бен тиллина, лекха ѣаса тхов тѣе кхоеССИна, суѣлхъанаш зокн чохъ ѣохку. Ас-м баккѣалла а боху хъуна иза, — элира хъехархочо, вела а кѣежаш.

— Со-м дера теша ахъ бохучух.

— Иштта ду-кх хѣинца, — элира цуо, корта а тѣлош. — Керлачу хенахъ молла а хенах тарвала гѣерта. Цуо хѣишца чалба ца лелайо, цуѣнан исхарин шляпа хъайчул а куѣцехъ бу. Цундела боху ас оцу суртах вайна хѣинца генна тоам хѣлац, цо вай некъах тѣлор ду.

Дикка ойла ѣинча хъехархо бакѣлуѣш хийтира суна. Бан а бац хѣинца берш цу суртах молланаш.

Заманан гѣиллакхех тоам боллуш кхетта стаг ву Мовсар. Хѣокху тѣаѣххъарчу пхийтта шарахъ, гѣел ца луш, шен ницкѣ а, кхетам а ша школехъ ѣамочу берашна дѣабелла схъавогѣу иза. Цу шен халачу балхахъ массо а лайначу хъехархочунна дика бевза и кѣайлах хичаш еш берш а, цѣран ѣамарт некъ а. Хѣинца а шовзткѣа шо кхачанза, векѣано, лекхачу

деглахъ стаг ву Мовсар. Дикачу дена шен доъзалан хьал санна, хаъа цунна шен балхаца дерг. Иштта догах дуьйцу цо эвлахъ адаман серлонца, культураца доглуш дерг.

Туькана чуьра ара а девлла, тхо схьадоглуш, шлехъана сецца, суна дуьхьал а воьрзуш:

— И санна, тоам боцуш ду хьуна, масала, районан куьйгалхо ялта дладерций, лелорций, дерзорций, изий, жижиггий пачхьалкхана дохкарций шен белхан кхачам хилла лоруш велахъ, — элира Мовсара, цхьана хлуманан кьорггера ойла ечуха, хьажаккье шад а гулбеш. — Ткъа кхидерш: халкъан серлонан, культуран белхан глудлакхаш, цунна бала а ца беш, районполкоман культотдело лелон доглуш клезга хлуманаш ду, — аьлла, и хеташ велахъ, — оглаз а воьдуш, куьг ластийра Мовсара. — Леррана и толлуш-м ца лелла со, — аьлла, юха а суна тлевирзира хьехархо, — делахъ а. схьахетарехъ, парткоман хьалхарчу секретаран киснарчу блокнота тлехъ яздина: охана муха динна, ялта чудерзор муьлхачу кепехъ лела, и пачхьалкхана дла муха ло, уьш санна, районехъ жижиган, шурин, хлөвийн глудлакх муха дладьду? — аьлла, длаяздина хуьлу. Амма, районерчу школашкахъ дика доьшуш маса бер ду, дешарна тлаьхьадисина маса ду, районерчу библиотекехъ маса книга ю, уьш йовьшуш мел нах бу? И санна, сарахъ клубехъ кегнийрхойн хлун синкьерамаш хуьлу, цигахъ цара дуьйцуьрш хлун ду, муьлхачу яздархочун книга йийцаре йиллнна, и дешархоша муха тлэцна? — боху хеттарш яздо моьттуш вац со цара оцу шайн кисанарчу блокноташ тле.

«Парткоман хьалхарчу секретаро уьш «длаяз-

дарх» пайда хир буй техъа?» — аьлла, со шек-ваьлча:

— Денна бохург санна, церан тидам а беш, цара уьш дӀаяздахь тоьлаш хир ду хьуна,—ша бохург чӀагӀдира хьехархочо, и ша суна тӀедожош санна, лерана схьа а хьожуш.

Хьанал дуьне дууш волу муьлхха а советски стаг декхарийлахь ву шен махкахь долчу вочу хӀуманак вогуш, дикачух воккхавеш хила. Иштта декхар ду цуьнан, вочунна дуьхьал а ваьлла, и сацо гӀорта. И шен юкӀараллин декхар кхочушдан гӀертачуьнгара цу бакъонан кехат доьхург харц луьйш хета суна. ХӀетте а иштаниг а нисло.

Кхузахь, Нажин-Юьртарчу районан библиотекехь, книгаш мел ю а, уьш паха муха йоьшу а хаа дагахь библиотеке ваханера со. Кху чохь болх беш йолчу цхьана зудчо:—И хӀунда хоьтту ахь, хьо Обллитора-м вац? — хаьттира соьга, айса салам луш, суо мила ву ас шега ханйттаншехь. Ткъа и бакъо чӀагӀгьеш кехат соьгахь хилчи а, ца хилчи а, со чинехь велахь а, вацахь а бакъо яц сан советски стеган, масала, библиотека, клуб я туька муха болх беш ю хьажа а, и хаа а? Вониг, пахана зуламе дерган а гина, и дӀадаккха гӀортар ма ду вайн керлачу социалистически юкӀараллин гӀиллакхан коьртаниг.

* * *

Дукха хан йоцуш Йоккхачу-АтагӀара ГӀойтӀа вогӀуш вара со. Некъ а хадош схьадогӀучу цхьана

жимачу татолана тлай туьллуш воллура цхьа ши стаг. Уьш некъан белхалой а лерана:

«Хлун мах лур бу шуна хинца хлара тлай туьллург?»—аьлла, хаттар дира ас. Царех цхьаммо, охьа а таьлна, болх беш воллучуьра хьала а ца то-луш:

— Ахь хлун мах буйцу, накъост? — духа хаттар дира соьга.

— Хлара тлай тилларна хлун мах ло шуна, боху-ра ас-м.

— Беза мах ло хьуна, вуно беза мах, — элира цо, хьалатаьлна вела а кьежаш.—Масане ворда, некъахо дласа глур ву кхузашха. Некъ тайнчо хлара тиллинчунна баркалла эр ду. Цул беза мах буй?

— Бакълов хьо, накъост, нехан некънислун берг-дар дан а ду деза, оьзда, гиллакхехь.

— Ворхли а дехь дуьйна вайн схьадоглуш мех-кан гиллакх ма ду боьхна некъ а, тлай а тодар, — элира вукхо. — Цунна дохку тхо-м хлара кьахьог-гуш, механа ца дохку.

Церан лодика а йнна, схьаваьлла Котар-Юьрта воглуш эвла йнстехь хинцца трактористо тлекле-тоьхначу бйла тйе а нисьелла, сецира сан машина.

— Тфуй, палалт хила хьо динчунна, — элира шо-фери, машина кйегара йоккхуш.

Грейдер-некъ а бохош, цхьа аса санна, готта эвлйнстехь бисина бай а цостуш, дйаяхнера трак-тор.

— Деллахьа и тракторист я цуьнан куьйгалхо шавш кегий болуш, эвлйнсте а бевлла, цкьа а буьрканах я галгложмех ца левзина техьа, — аьлла,

шоферна сашна, и хала хетта, бохийнчу бай тле хаьжира со.

— Левзина-м дера хир бара уьш, амма хьалхе бибелла-кх, да нелца валларш,—олуш, куьг ластийра шофера.

Эвлан йистошкахь берашна ловза я нахана эса, глaз дlалалла иштта клезга йисина и меттигаш йохийна кхечу ярташна хьалха а гина суна. Шена гондахьа бехачийн глaйгlа ца хилар, церан дог-ойла муха ю хьажа гlоьрташ куьйгалхо ца хилар халахета-кх.

Шалаже боьдучу новкьахь кьуоначу хьуьна юккьехь хlинца а дисина кхорийн дитташ ду. Некъана гена доццуш хьуьна юккьехь детташ диг а хезна, машина сацайитира ас. И нисбелла кхор хадош воллура цхьа стаг.

— Адамана а, пачхьалкхана а пайдехь дитт ма ду хlара, хlара хlунда хададо ахь?—аьлла, хаьтитира ас.

— Хьуна хlун бала бу ас лелочун. Хьайн новкьа дlагlо хьо. Хlун хаьа хьуна, со-м хlара бакьо йолуш, хьуьнан «хехо» хила а мегий,—элира цо, со шеге вистхиларна чlогlа реза воцуш, оьглаз а вахана.

Кхин дlа цуьнга динна кьамел девне хир долу дела, вист а ца хуьлуш, арахьахула ас ладоьгlча, и хилла хьуна Шалажерачу хьуьнан хехочун хьожамода уьйш стаг. Ткьа, и мнлла хилча а, хехо я цуьнан гергарниг—церан хlун бакьо ю халкьо ларде хlара, аьлла, шайга дlаделла мехкан рицкьа хlаллакдан. Ткьа вайх хlораммо а и шех тешна дитти-нарг дайъича я дайъийтича юкьара лелочух дош

хир ма дац. Цундела, масала, хехочо я цуьнан гер-
гарчо ямартло лелош гича дуьхьало а ца еш муха
Ийр ву. Уьш саннарш ма бу вайн халкъан когаш
клел тийсалуш, вайна новкъарло ян глерташ берш.

Хлетяхь араваьлча сайна гинчуьнга ладоьгича, ас
вуно клезга дIаяздина. И хьийкънна ареш май-ю хьо
дIасахьаьжча, зезагаш санна къорза, бес-бесара
бедарш а юьйхнна, тийна охьа а таьлна, ялташна
асарш деш, царех хилларг чудерзо глерташ, белхан
гIирсаш кечбеш, некъаш тодеш я, и яьлла цIе санна
сиха, хьанал гIуллакхаш довдийна дIасаоьхуш
берш дукха бу. И ю вайн халкъан юьхь. Церан де-
зарш, лаамаш вайна массарна а хьоме, Iаламат ме-
хала ца хуьтийла яц.

Мехкан гIиллакхийн тидам беш суо араваларна,
Куршлойн-Эвларчу цхьана къеначу коммунистан
чохь сайна хезинчу къамелаца чекхдолийла лаьа
суна хIара айса яз деш дерг.

Сарахь сан цIархо, ШотIин Мохьмад, волчу чохь
доккхачу шуьна гулбелла дуккха а нах бара. Цу
шуьна тIехь тхьамдин меттиг паргIат лаьттара.
ТIаьхьабисина баьхкинчаьрга ас цкъа-шозза цига
ховша аьлча а, Мохьмадан воккхах волчу кIанта
Хьамзата, и меттиг паргIат юьтуш, царна гIенташ
хIиттадора.

Шуьнехь а, чохь а ларош нохчийн гIиллакхаш
дукха дуйла хаьа суна, делахь а, хIара суна тахана
дуьххьара гуш дара. Цундела къеначу хIусамдега
хаьттира ас:

— Вайн кху шуьна тIехь хIара баьрччера пар-
гIат меттиг хьанна латтош ю хьан?

Шурул-клайн маж-мекх а долуш, чу санна, вут-
къа, лекхачу деглахь волчу хлусамдас, шен меттера
хъала а глаъттина, элира:

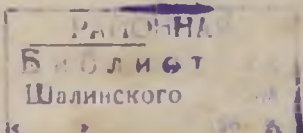
— Вайн къам цийнах-цларах даьккхина, динчу
махках даьккхина латточу хенахь, дло генахь, хьо-
мечу Москва-галахь, — аьлла, шен дуткъа, деха
аьтту куьг кьилбседехъа тесира цо, — цхъа къуонаха
велира вайн адаман бакъо ларош майрра дош аьл-
ла, вай вешан Даймахка духадерзо дезаш хилар
магош. Кху вайн баьрччера парглат меттиг цуьнан
ю. Вайца охъахиъна и вацахь а, вайн лаамца и стаг
данма а вайн хлусамехь, вайн шуьн тлехь, вайца
ву. — Шен буйнахь и дешеха лепа цленчу чагларан
кад леккха хъалаайбира Мохьмада. — Хлара кад, —
элира цо, аз а айдеш, — шен цленчу ойланца вайн да-
ге хъажа кхиъначун могашаллина тлера, и дукха а,
ирс долуш а вехийла, аьлла, дламолийла лаба-кх
суна.

Чохь болчу наха вайн пачхьалкхан куьйгалхойх
волчу цхъана-шина стеган цле яьккхира.

Къеззиг ойла а йина:

— Цуьнан цле хаац суна а я шуна а, — элира
Мохьмада. — Амма, кхин цхъаь-м ду билгал дерг:
иза милла а велахь а, вайн сийлахьчу Коммунисти-
чески партис кхийина цуьнан хьоме во! ву и.

Къеначу Мохьмада аьллачуьнга ладоьглча вай-
нах, шайн хьомечу Даймахка буха а бирзина, ирс
долуш баха ховшаран сурт хлоьттира суна а, суна
санна, цу чохь болчарна а. Цундела оха массара а,
цхъабосса глевттина, шен цленчу ойланца вайн лаа-
ме хъажа кхиинчул могашаллина тлера длабелира
тхешан кедаш.

Ч У Л А Ц А М

Повестъ

Глалип урам	7
-----------------------	---

Днйцарш

Цѣна дог	95
Цхъана буса	109
Шедакхаж	115
Хазачу поьлан тлулг	128
Къайле	136
Балпа	152
Татола тлехъ	159
Полярни буьйса	165
Месийн клайи моха	173
Мостагичун махкахъ	180

Очеркаш

Вайи кхаие	201
Хийица кхин зама ю	208
Мехкан гиллакхаш	217

Мамакаев Магомед Амаевич
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

т о м 2

Редактор *Мусаев М. М.*
Оформление художника *Токарева Е. М.*
Худож. редактор *Магомаев М. Б.*
Техн. редактор *Юдина Л. В.*
Корректор *Дадуев А. Д.*

*

Сдано в набор 3.VI 1965 г. Подписано к печати 18.VIII 1965 г.
Формат 70х108₁₆. Объем 7,25(10,16) п. л. Уч.-изд. л. 7,9.
Тираж 1000. СФ05472.
Чечено-Ингушское книжное издательство,
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

*

Заказ № 87.
Типография имени И. Н. Эзбодотного,
Грозный, проспект Революции, 132/3.
Цена 39 коп.

